

KÜLTÜR EVRENİ

UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

Bahar / Spring / Becha 2011 • Yıl / Year / Год 3 • Sayı / Number / Число 10

ÜÇ AYDA BİR YAYIMLANAN ULUSLARARASI HAKEMLİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

QUARTERLY SOCIAL EDUCATION JOURNAL SUBJECT TO INTERNATIONAL PEER REVIEW

ЕЖЕКВАРТАЛЬНЫЙ МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖУРНАЛ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК

ISSN: 1308-6197

Sahibi / Owner / Хозяин

Hayrettin İVGİN

Kültür Ajans Tanıtım ve Organizasyon Ltd. Şti. – Konur Sokak 66/7 Bakanlıklar-ANKARA

Tel: 0090.312 4259353 – kulturevreni@gmail.com

Sorumlu Yazı İşleri Md./ Associate Editor

Ответственный секретарь

Erhan İVGİN

Editör/ Editor

Руководитель работы

Ömer ÜNAL

Genel Koordinatör / Director / Директор

Erhan İVGİN

Redaktör/Redacteur/Редакция

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

Yayın Kurulu / Editorial Board / Редакция

Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN•Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY•Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU

Prof. Dr. Taciser ONUK•Prof. Dr. İsmail PARLATIR•Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU•Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

Yazışma Adresi / Correspondance Adres / Адрес издательства

Kültür Ajans Ltd. Şti.

Konur Sokak No: 66/9 Bakanlıklar/ANKARA-TÜRKİYE

Tel.: 0090.312 425 93 53 (PBX) – Fax: 0090.312 419 44 43

E-mail: hayrettinivgin@gmail.com – erhanivgin@gmail.com

www.kulturevreni.net

Fiyatı / Price / Стоимость

10 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

15 \$ / 10 Euro (Yurt dışı / для граждан

других стран)

Стоимость подписки

40 TL (Yurt içi / для граждан Турции)

60 \$ / 50 Euro (Yurt dışı / для граждан

других стран)

Abone Bedeli / Subscription Price

Baskı Tarihi/ Press Date

30 Kasım 2011

Baskı / Pres / Типография

BRC BASIM

Samanyolu Cad. No: 35 İskitler/ANKARA

Tel: 0090.312.384 44 54

Kapak Resmi:

Ağrı'da bulunan tarihi İshak Paşa Sarayına (17-18. Yüzyıl) ait bir taş süsleme

Temsilcilikler / Representative / Представители

AZERBAYCAN

Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA

e-mail: nezaket_h@yahoo.com Tel: 00994503441135

AZERBAYCAN

Prof. Dr. Gülnaz ABDULLAZADE

e-mail: gabdullazade@rambler.ru Tel: 00994503290442

KAZAKİSTAN

Doç. Dr. Bakıtgul KULCANOVA

e-mail: bahit777@mail.ru Tel: 00787017314047

UKRAYNA

Doç. Dr. İryna M. DRYGA

e-mail: idriga@gmail.com Tel: 00380679610301

KKTC

Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK

e-mail: mehmetdemiryurek@lefke.edu.tr
Tel: 00905394132608 - 00905428803008

KOSOVA

Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ

e-mail: trhafiz@yahoo.com Tel: 0037744217234

RUSYA FEDERASYONU

Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİONA

e-mail: alfina2003@yandex.ru Tel: 0079153847317

TÜRKİYE

Ömer ÜNAL

e-mail: h.omerunal@gmail.com
Tel: 00905337706462

Kültür Evreni dergisinin yayın ilkelerine göre yazılarını yayımlatmak isteyenler, yazışma adresine veya temsilcilerimize başvurmalıdırlar.

Articles submitted for publication will comply with the Publication Policy and the Submission Instructions for manuscripts. For publication you can refer to adres or to our representative

Желающим публиковаться в журнале **Вселенная Культуры** следует оформлять материалы в соответствии с требуемыми правилами и обратиться к указанному адресу или к местным представителям журнала

Hakem Kurulu

Editorial Board

Консультативный совет – Редколлегия

- Ord. Prof. Dr. İsa HABİBBEYLİ (Nahçıvan Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. İsmayil HACIYEV (AMEA Nahçıvan Bölməsi / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Teymür BÜNYADOV (AMEA Etnografya Enstitüsü / AZERBAYCAN)
Ord. Prof. Dr. Vasıf MEMMEDALİYEV (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Abdurrahman KÜÇÜK (Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet GÖKBEL (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (Selçuk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ali UÇAN (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Bilge SEYİDOĞLU (Atatürk Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Byoungduk SOHN (Chongshin University / KORE)
Prof. Dr. Edip GÜNAY (İstanbul Teknik Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Elfina SİBGATULLİNA (Akademia Nauk / RUSYA FEDERASYONU)
Prof. Dr. Erman ARTUN (Çukurova Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK (Fırat Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gülsen DEMİR (Karabük Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Harun GÜNGÖR (Erciyes Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrettin RAYMAN (Bozok Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ingeborg BALDAUF (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)
Prof. Dr. İsmail ÖZTÜRK (Dokuz Eylül Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Maimunah ISMAIL (Universiti Putra Malaysia / MALEZYA)
Prof. Dr. Maria ÇİKİA (Akademia Nauk / GÜRCİSTAN)
Prof. Dr. Maria Pia PADANI (Universita' Ca' Foscari Di Veneza / İTALYA)
Prof. Dr. Mehman MUSAOĞLU (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet AÇA (Balıkesir Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Metin EKİCİ (Ege Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mustafa CEMİLOĞLU (Uludağ Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Muzaffer TUFAN (İstanbul Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Natalie O. KONONENKO (University of Alberta / KANADA)
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT (Gazi Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necati DEMİR (Cumhuriyet Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nimetullah HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Norbert FIRIES (Humboldt Universität zu Berlin / ALMANYA)

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

- Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pavel DOLUKHANOV (University of Newcastle / İNGİLTERE)
Prof. Dr. Reşat GENÇ (Gazi Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU (Selçuk Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Shih-chung HSIEH (National Taiwan University / TAYVAN)
Prof. Dr. Suphi SAATÇI (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tacida HAFIZ (Piriştine Üniversitesi / KOSOVA)
Prof. Dr. Taciser ONUK (Gazi Üniversitesi-em / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY (Erciyes Üniversitesi-em. / TÜRKİYE)
Prof. Dr. Umay GÜNAY (Girne Amerikan Üniversitesi / KKTC)
Prof. Dr. Walter ANDREVS (University of Washington / ABD)
Prof. Dr. Wan-I LİN (National Taiwan University / TAYVAN)
Doç. Dr. Bakıtgül KULCANOVA (Kazak Milli Üniversitesi/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Cabbar İŞANKUL (Özbekistan İlimler Akademisi / ÖZBEKİSTAN)
Doç. Dr. Çulpan ZARİPOVA ÇETİN (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK (Giresun Üniversitesi / TÜRKİYE)
Doç. Dr. Gloham VATANDOUST (American University of Kuwait / KUVEYT)
Doç. Dr. Iryna M. DRYGA (Bilimler Akademisi / UKRANIE)
Doç. Dr. Mehmet DEMİRYÜREK (Lefke Avrupa Üniversitesi / KKTC)
Doç. Dr. Nezaket HÜSEYNOVA (Bakü Devlet Üniversitesi / AZERBAYCAN)
Yrd. Doç. Dr. Kenan KOÇ (Muğla Üniversitesi / TÜRKİYE)

- Not** : Alfabetik olarak sıralanmıştır.
Note : It is arranged in accordance with an alphabetical order.
К сведению : Следует в алфавитном порядке

İÇİNDEKİLER/ CONTENT / СОДЕРЖАНИЕ

Eski Hun ve Uygur Kişi Adı ve Unvanları Üzerine Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY	9
<i>About Previous "Hun" And "Civilized" Person Names And Titles</i> <i>О Названиях «Хун» И «Уйгур» Как Имя И Звание</i>	
Evaluation Of Drought Tolerance And Tolerance Indices In Advance Bread Wheat Lines Of Caspian Coast Bahram MEHRİ-Shahram MEHRİ	19
<i>Hazar Denizi Sahilinde "Advance" Ekmek Buğdayına İlişkin Susuzluğa Dayanma ve Direnç İndekslerinin Değerlendirilmesi</i> <i>Оценка Индексов Терпимости И Терпимости Засухи Заранее Линии Зерна Каспийского Побережья</i>	
Araz Nehri Havuzunun Akımına İnsan Amilinin Etkisinin Değerlendirilmesi Dr.Gita EİNOLLAHİ - Dr. Mir Mahmood HOSSEİNİ Mohammad HOSSEİNİ - Dr. Alireza PİLPAYEH	27
<i>The Assessment Of The Influence Of Humanactivity To Araz Basin's Rivers</i> <i>Оценка Влияния Человека Активность К Рекам Бассейна Аракс</i>	
28957 No'lu İrade-i Dahiliye'ye Göre Nogay Muhacirleri Üzerine Değerlendirme Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU	33
<i>An Evaluation On Noghay Immigrants According To Internal Decree With No 28957</i> <i>Исследование О Ногайских Мигрантах По «Ираде-И Дахилийе» Под Номером 28957</i>	
Assessment Of Pahs Pollution In Caspian Sea Through Analysis Of Adipose And Liver Tissue Of <i>Rutilus Frisu Kutum</i> And Sea Water Elhame EİNOLLAHİ - Payam HAMİDİ- Dr.Gita EİNOLLAHİ	60
<i>Hazar Denizindeki Kütüm Balığının Yağlı ve Siyah Ciğer Parçalarının ve Deniz Suyunun İncelemeler Aracılığıyla Çok Silindirli Kokulu Karbohidrojenle(PAHS) Kirlenmesinin Değerlendirilmesi</i> <i>Оценка Загрязнения Pahs В Каспийском Море Через Анализ Жирных И Ткань Печени "Rutilus Frisu Kutum" И Морской Воды</i>	
The Role Of Psychological Sciences In Cross-Cultural Communication Zharas SEİTNUR - Alma MURTAZAEVA Zeinegül TLEUGABYLOVA	68
<i>Psikoloji İlminin Kültürlerarası İletişimdeki Rolü</i> <i>Роль Психологии Как Науки В Мужкультурном Общении</i>	

Sustained Competitive Advantage Criteria And Human Resources Management Practices

Senyngül DOSSOVA 74

İnsan Gücünü Yönetme Tecrübesinin ve Sabit Rekabetin Önemi

Критерии Устойчивого Конкуретного Преимущества И Практики Управления Человеческим Ресурсом

“Sabahın Seher Vahdı Türküsü” ve Varyantları

Dr. Şevket ÖZNUR..... 83

“Sabahın Seher Vahdı Türküsü” And Variants

Песня «Сабахын Сехер Вакти Тюркюсю» И Его Варианты

The Medical Generation From The View Of Religious Jurisprudence And Islamic Rights

Soheila Adeli ARDABİLİ 94

İslam Yasalarına ve Dinî Hukuk Kurallarına Göre Tibbî Nesil Sahibi Olmak

Медицинское Зарождение От Представления Религиозной Юриспруденции И Исламских Прав

Şahkerim Felsefesinin Tasavvufi Şiirdeki Görünüşü

Akbota AHMETBEKOVA - Canat MOMİNKULOV 99

Philosophical Aspects Of Shakhkarim 'S Sufi Poetry

Шәкәрім Фәлсапасының Сопылық Поэзиядагы Көрінісі

Türk Halk İnançlarında Zile ve Çevresi Örnekleri ile Soğan

Dr. Yaşar KALAFAT 110

In Turkish Folkloric Beliefs, Samples From Zile And Environ And Onion

Лук В Турецких Верованиях На Примере Региона Зиле

Gençlerde İnternet Bağımlılığının Belirtileri

Cəfər Taliboğlu PAKNƏZƏR 124

Characteristic Of Internet Dependence At Youth

Особенность Интернет-Зависимости В Молодежи

Қытай Тіліне Жаңа Терминдер Мен Сөздердің Ену Үдерісі

Doç. Dr. Madina Amabaikızı OMAROVA 130

Çin Diline Yeni Terim ve Kelimelerin Girme Süreci

The Process Of New Terms And Words Inclusion Into The Chinese Language

Philosophy Of Environment And Its Effects

Iran SOLEİMANİ 137

Çevre Felsefesi ve Onun Yansımaları

Философия Окружающей Среды И Ее Эффектов

- Azərbaycan Tüketim Pazarının Sistemleştirilmesinin İç ve Dış Etmenleri**
Prof. Dr. Nazim ƏHMƏDOV 148
Internal And External Factors Of Formation Of Consumer Market Of Azerbaijan
Внутренние И Внешние Факторы Формирования Потребительского Рынка
Азербайджана
- Azərbaycanın İqtisadi Əlaqələri və Dünya Təsərrüfat Sisteminə İntegrasiya Prosesləri**
Ekberi Nagihacıoğlu QERALERİ..... 155
Economic Relations Of Azerbaijan And Integration Processes Of World Economy System
Экономические Связи Азербайджана И Процессы Интеграции В Мировую Хозяйственную Систему
- Azərbaycan'da Yenilikçi Girişimciliğin Gelişimi**
Eldəniz Orucoğlu HESENLİ..... 160
The Development Of Innovative Entrepreneurship In Azerbaijan
Развитие Инновационного Владельчества В Азербайджане
- Psixoloji Təsir Prosesində Şəxsiyyət Amilinin Rolu**
Behruz İmamverdioğlu ELMAMUZ - Jafar Taliboğlu PAKNƏZƏR..... 166
Psychological Impact Of Personality Factor
Психологическое Воздействие Фактора Индивидуальности
- To Evaluate The Ability Of The Agricultural Plains Zonation Mahidasht Using Gis**
Mansor PARVİN - Dr. Mohammad Reza SERVATİ
Parviz KARDAVANİ 172
Mahidaşt Köyünün Tarımında Verimli Alan Ortaya Koymada Camdan Yararlanma
İmkânlarının Değerlendirilmesi
Оценить Способность Сельскохозяйственного Зонирования Равнин
Махидашт Использование Стекла
- The Review And Analyze Of The Factors Affecting Divorce**
Malahat Yousefi FAROKHİ-Khadije Yousefi FAROKHİ..... 178
Boşanmaya Sebep Olan Etmenlerin Tahlileri
Обзор И Анализирует Факторов, Затрагивающих Развод
- Biolingüistik Bakış Açısı Altında Dil Edinimi ve Afazi (Söz Yitimi) Çeşitleri**
Yrd. Doç. Dr Bülent ÇİFTPINAR..... 186
Language Learning In The Light Of Bio-Linguistik Viewpoint And Types Of Aphasia
Виды Афазии И Овладение Языком С Биолингвистической Точки Зрения

ESKİ HUN VE UYGUR KİŞİ ADI VE UNVANLARI ÜZERİNE

ABOUT PREVIOUS “HUN” AND “CIVILIZED” PERSON NAMES AND TITLES

О НАЗВАНИЯХ «ХУН» И «УЙГУР» КАК ИМЯ И ЗВАНИЕ

Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY*

Özet

Türk kişi adlarının tarihi gelişimi “Tek Tanrı/Kök Tengri” inancından başlayarak; Budizm, Manihaizm, Hristiyanlık ve İslamiyet’e geçişlerinde farklılıklar göstermiştir.

Makalede; çok eski Türk kişi ve unvanları hakkında bilgi verilmekte, Hun ve Uygur Türkleri döneminde kullanılmış bazı Türk kişi adları üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kişi adları, Hun Türkleri, Uygur Türkleri, unvanlar

Abstract

Historical development of names of Turkish people had differences in joining Buddhism, Manichaeism, Christianity and Islam starting from “Single God/Root Sky God (Tengri)” belief.

In the article, information is supplied on very old Turkish people and titles, and focus is put on some of the names of Turks used in Hun and Uigur Turks period.

Key Words: Names of people, Hun Turks, Uigur Turks, Titles

Türkler Orta Asya’da Saka/İskit, Hun, Sh’a-to, Kök Türk, Uygur vb. adlarla devletler kurmuş, Çinliler, Moğollar, Hintliler, Persler (Farslar), Soğdlar gibi kavimler ile komşuluk yapmışlar, onlara kendi kültürlerinden bazı şeyler verdikleri gibi onların kültürlerinden de bazı şeyler almışlardır. *Giyim-kuşam, yemek, musiki,*

---

* Erciyes Üniversitesi em. Öğretim Üyesi Kayseri/TÜRKİYE

oyun, sözcük ve deyimler, kişi adları, etnografik özellikler komşu halkların birbirlerine verdikleri ya da birbirlerinden aldıkları ödünçlemelerdir.

Türkler tarih sahnesine çıktıkları tarihten itibaren “Tek Tanrı”ya olan inançlarından dolayı GÜNEŞ, AY, GÖK (KÖK), YER, GÜN (KÜN), YAĞMUR, KÖL/KÜL, YILDIZ gibi adların yanında TEMİR, ALTUN, KÜMÜŞ (Gümüş) gibi kıymetli madenlerin; ARSLAN, KAPLAN, KURT, BOZKURT, BÖRTEÇİNOA, SUNGUR, BAYSUNGUR, KARTAL, ŞAHİN vb. gibi güçlü hayvan ve alıcı kuşların adlarını da çocuklarına vermişlerdir. Türk kişi adları o kadar zengindir ki bu zenginlik Türklerden başka kavimlerde görülmez.

Türk kişi adlarının tarihî gelişimi onların “*Tek Tanrı /Kök Tengri*” inancından (şamanizmden) Budizme/Maniheizme, Hıristiyanlığa ve İslâmiyete geçişlerinde de farklılıklar göstermiş; bir zamanlar Budizm adlarının yoğunluk kazandığı görülmüştür. İslâmiyetin Türkler tarafından kabulü ile birlikte Arap adları ve unvanları; Selçukluların İran’da devlet kurmalarından sonra Fars (Acem) adları ve unvanları Türk kişi adlarında oldukça geniş yer bulmuşlardır.

İslâmiyet’le birlikte kaybolmaya başlayan Türkçe kişi adlarının yerine ***Ku’ân-ı Kerim*** ve ***İncil*** ile ***Tevrat***’ta da geçen **Musa/Moses, İsa, Suleyman/Salomon, İbrahim/Abraham, Adem/Adam, Havva/Eva, Yusuf/Josef, Yakup/Jacob** gibi üç dinin adları ile birlikte Arap adları ve sonradan Fars adları, çok güzel ve anlamlı Türk kişi adlarının yerine kullanılmaya başlanmıştır.

Bu araştırmada çok eski Türk kişi ve unvanları hakkında bilgi verilecek, Hun ve Uygur Türkleri döneminde kullanılmış olan bazı Türk kişi adları üzerinde durulacaktır. Aşağıda örnek olarak verdiğimiz ad ve unvanlar Hun ve Uygur Türkleri’nin kullandıkları adların bütünü değildir. Eski Türk kişi adlarının sayısı binlerce dir. Hele bu adları eski Türk kavimlerine göre, meselâ ***Peçenek, Kuman-Kıpçak, Avar, Kök Türk, Selçuklu*** vb. gibi boylara göre tasnif edecek olursak ortaya çıkan “*Türk Kişi Adları Hazinesi*” ciltlere sığmaz.

Aşağıda alfabetik olarak verdiğimiz Türk kişi adları genellikle “erkek” ağırlıklıdır. “Kadın” adları da çok zengin olan Türkler’in, güzel ve anlamlı sözcükleri kız çocuklarına vermeleri dikkat çekicidir: **Çiçek, Gökçe, Gökçek, Bike, Ece, Umay, Bala, Aybala, Ayça, Gözde, Güler, Suna, Gelincik, Gül (Gülderen, Gülseren, Gülay, Gülsün vb.), Altun** gibi anlamlı adlar sadece birkaçıdır.

Türk kişi adları üzerine Faruk Sümer, Saim Sakaoğlu, Tuncer Gülensoy, Aydil Erol gibi dilci, tarihçi ve halk edebiyatçısı bilim adamlarının pek çok makale ve kitapları bulunmaktadır. Aydil Erol’un 17.000 Türk kişi adını içine alan “***Adları-mız***” adlı eseri her Türk evinde bulunması gereken bir başvuru kitabıdır.

Burada ele alınan eski Türk kişi adlarında en çok kullanılan sözcükler **Ak, Alp, Asina, Ay, Külük, Bilge, Kut, Baga, Tarkan, Batur, Bay, Beg/Bey, Kara, Kiçik, Kut, Külük, Kürşad, Oguz, Şunkar/Sungur, Toraman, Töre, Turan, Ulug, Uygur, İl** gibi ad ve sıfatlardır. Bazı adların Çince den ya da başka dillerden alınmış olduğu görülmektedir.

DİZİN

-A-

AKŞUNVAR (Akhunlar/Abdeller “Eftalitler”in beyi) [< **ak**
+**şunkar/songur/sungur**]

ALÇİ (= *kırmızı*. Hunluların kadınları “Alçi Dağı”nda yetişen kırmızı ve sarı renkli çiçeklerden krem yaparak yüz bakımı için kullanıyorlardı. Bu kreme “Alçi” adını vermişlerdi ve **şanyü’nün hatununa** da **ALÇİ** diyorlardı.

AĞIT

Ayrılıp kalanda Tanrı Dağı’ndan

Çoğalmaz oldu hayvanlarımız.

Ayrılıp kalanda Alçi Dağı’ndan

Bunalıp kaldı kadınlarımız.

(T.Almas, *Uygurlar*, s. 75)

ALP BİLGE TANRI UYGUR-KAĞAN (**Hazar Tekin**, Orhon Uygur hanı, 825-832)

ALP KUTLUK BİLGE KAĞAN (**Tun Buga Tarkan**’ın unvanı)

ALP KÜLÜK TUTUK TEKİN (Yağlakar boyundan komutan)

APA [A-PO / TÖREMEN] (Mukan Han’ın oğlu)

ARÇUN ALP (*Alp Külük Bilge Kağan* unvanını taşıyan, Hu Tekin’in danışmanı)

ARKU (93-94, Doğu Hun Tengrikut’u / An-chou)

ARUÇİ (LiSih-ch’eng; Uygur prensi)

ASENA BİKE (**İstemi Han**’ın kızı. İran şehinşahi Hüsrev Anuşirevan’a gelin gitti)

[< **A-şi-na**]

ASİNA ALP (Batı Türk hakanı)

ASİNA BURKİN (Batı Türk hakanı)

ASİNA HOCİLO/HUŞELO (Batı Türk kağanı)

ASİNA KAYDU (Batı Türk kağanı)

ASİNA KUTLUK (Bey)

ASİNA MİŞ (Batı Türk hakanı)

ASİNA NİZUK BEK (Batı Türk hakanı)

ASİNA ON OK KAĞAN (Batı Türk kağanı)

ASİNA (AÇİNA) SUNİŞ (Kara-Han’ın yakalayan bey)

ASİNA ŞAN (Batı Türk kağanı)

ASİNA TUR (Batı Türk hakanı Çulo’nun ortanca oğlu, VII. YY)

ASİNA TURÇİ (Batı Türk hakanı)

ASİNA YALÇIN (Batı Türk hakanı)

ASİNAS (Basmıl kağanı)

AVAR (=Cesur isyancı)

AYAVİR (Tarkan; Li Hui-shui; Uygur prensi)

AYÇUR (Taras'ın oğlu. Ölm. 795)

AYNAGAY [Anahuan] (530'da Avar hanı)

AY TENGRİ HAN (Uygur hanları içinde en kahraman ve en dikkat çekendir. 808-821.

Ay Tengride Kut Bolmuş Külük Bilge Kağan. Çin tarihlerinde P'u-i Kağan adı ile geçer)

AY TENGRİDE KUT BOLMIŞ ALP BİLGE KAĞAN (Unvan), bk **AY TENGRİ HAN**

AY TENGRİDE KUT BOLMIŞ EL TUTMIŞ KÜÇ-KÜLÜĞ BİLGE KAĞAN

(**Bayançur**'un unvanı)

AY TENGRİDE KUT BOLMIŞ KUTLUK BİLGE KAĞAN (808-808) (Unvan)

AY TENGRİDE KUT BOLMIŞ KÜLÜK BİLGE KAĞAN (**Kutluk Han**'ın oğlunun unvanı)

AY TENGRİDE KUT BOLMIŞ EL TUTMUŞ ALP KÜLÜK BİLGE KAĞAN (İl-Tekin'in unvanı)

AY UCRU [A-fu-chi-lo] (Börkli boyu beyi; 487-508, Uygur Hakanı)

-B-

BAGA İŞBARA (Kağan, 581-587)

BAGA ŞAD TULU HAN (Apa-Han'ın torunu, VII. YY)

BARİYAN (508-510, Uygur Hakanı)

BARMUDA-TEKİN (Çorbaga Kağan'ın oğlu)

BATUR (M.Ö. 210-174. Hun Tengrikut'u, **Me-te**; Çünçi'nin oğlu, İlbek'in kardeşi /510-516, Uygur Hakanı) [< **bagatur** (< **baga+tur**) > **baatur** > **bātur** > **batır**]

BATUR TANRIKUT (M.Ö. 200; Hun şanyüsü)

BAY "Tü. güçlü; zengin; kudretli" (M.S. 48-56, Doğu Hun Tengrikut'u / Hu-hai II / Huhan-yeh)

BAYAN (1. Avar hanı; 2. Tumid Han'ın oğlu; Orhon Uygur hanı) [< **bay** 'güç, kuvvet, zenginlik' +**(a)n**]

BEGKULI (V. Yüzyıl; adına koşuk yazılan Doğu Uygur hanı)

BEK (Unvan)

BEKÇİ / BEGÇİ [Pi-ti] (İlbek'in oğlu; 537-541, Uygur Hakanı)

BEGÇUR TARKAN (787'de Çin'e giden Uygur elçisi)

BEY [Pi] (Hun prensi)

BİKE (Unvan)

BİLGE-HAN (Uygur kağanı-IX. YY) [< *bil-ge*]

BİLGE TARDU HAN (Tardu Kağan'ın unvanı)

BİRAHMAN HAN [Po-lo-meng] (Avar hanı)

BOLMIŞ (Doğu Türk hakanı, ölm.744) < Tü. *bol-mış*

BÖĞÜ KAĞAN (EL TEKİN) (Orhon Uygur kağanı. T'ang hanedanı ailesine mensup birinin kızı olan Prenses Shao Ning-kuo ile evlendi. 20 yıl süren bu evlilikten iki oğlu oldu. Fakat bu çocuklar 779 yılında Tun Baga tarafından öldürüldü)

BÖRKLİ HAN (Uygur hanı) < Tü. *börk+li*

BUKU KAİN (Uygur beyi)

-C-

CH'İEN-MAN (Garan'ın oğlu)

CH'UNG-WEİ (Tarihi kaynaklarda belirtilen en eski Hun hükümdarı. Günümüzden 3800 yıl önce yaşamıştır.)

-Ç-

ÇELİ [Che'-li] (M.Ö. 52, Hun prensi)

ÇORBAGA, bk ÇUBİN

ÇUBİN ÇORBAGA (Yuku'nun oğlu) < Tü. *çor/çur* 'uvvan' + *baga*

ÇULO HAN (İnal Han'ın torunu)

ÇULUK-KAĞAN (Avar hanı, 444-464)

ÇUNU HAN (Avar hanı)

ÇUPUNOTİ (56-57, Doğu Hun Tengrikut'u / Muo)

ÇÜNÇİ (Ay Ucri'nin kardeşi)

-D-

DOST TEKİN (İnan kağan'ın oğlu) [< Fars. *dôst*]

-E-

EFTALANOS (Akhun hanı)

EL-TİRİŞ KUTLUK "Halkı ve ülkeyi yeniden toparlayan güçlü kağan" (unvan)

< Tü *el/il* 'ülke, memleket' + *tir-* 'dermek, toplamak, bir araya getirmek'+
(i)ş *kut+luk* 'kutlu'

-G-

GARAN (Tanşguy'un oğlu)

GORANNO ŞİSU KUTİ (143-147, Doğu Hun Tengrikut'u / Te-wu-lo-ch'u)

GUCİN (178-179, Doğu Hun Tengrikut'u)

GUÇUKAN (195-216, Doğu Hun Tengrikut'u)

GULİKU (M.Ö. 96-85, Hun Tengrikut'u)

GUŞİ ŞİSU GUTİ (63-85, Doğu Hun Tengrikut'u / Chang)

-H-

HAZAR TEKİN (821-832. Uygur kağanı)

HU TEKİN (Adız boyundan)

HULUKU (Hun şanyü'sü; M.Ö. 91)

HUTUARŞI TAVGANUTİ (M.S. 18-21, Hun Tengrikut'u / Yü)

HUYAN-Dİ (M.Ö. 85-68, Hun Tengrikut'u / Hu-yen-ti)

HÜRMÜZD TEKİN (Li Sih-ch'ung; Uygur prensi)

-I-

ILGA ULUTİ (57-59 Hun Tengrikut'u / Han)

IŞBARA TERİŞ TUNGA-KAĞAN (VII.YY)

-İ-

İLBEK (Çünçi'nin oğlu, Batur'un kardeşi / 516-520, Uygur Hakanı) [< *il + bek*]

İLÇİSİ (M.Ö. 126-114, Hun Tengrikut'u / İ-ch'ih-hsich)

İL-HAN (unvan)

İL-KUSAY (Koguşar Yabgunun danışmanı)

İL KÜLÜĞ ŞAD BAGA IŞBARA KAĞAN (Tavar Han'ın oğlu Savarło/Şapolyo'nun unvanı)

İLLİN ŞİSU KUTİ (147-172, Doğu Hun Tengrikut'u)

İL TEKİN (91-93, Batı Hun Tngrikut'u)

İLTU ULİTU (85-88, Doğu Hun Tengrikut'u / Hsüan)

İNAL (Apa Han'ın oğlu)

İNAN KAĞAN (Uygur kağanı)

İNANÇU (Uygur beyi)

İPİ TULU (Batı Türk Kağanlığının Beşbalık'taki genel valisi)

İZGİL (Uygur beyi)

-K-

KANKUY (179-188, Doğu Hun Tengrikut'u)

KARA BÖLÜK (Yağlakar boyundan, IX. YY)

KARA-HAN (Tuman-han'ın oğlu)

KARLU (İnan Kağan'ın karısı) [< Tü **kar+lu(k)**]

KİÇİK TEKİN (Adız boyundan)

Kİ-MİN TÖRE (Savarło Han'ın oğlu)

KİYANOTİ [Ch'e-ya jo-ti] (M.Ö. 20-12, Hun Yabgusu)

KİZİ ŞİSU KUTİ (188-195, Doğu Hun Tengrikut'u)

KOGUŞAR (Hun prensi; M.Ö. 58-38 / Hu-he-yi I / Hu-han-yeh)

KOŞU HAN (Karluk asıllı komutan)

KÖK-HAN (M.Ö. 174-161, Hun Tengrikut'u / Lao-shang)

KUÇİ KİLİNDİ (?-63, Doğu Hun Tengrikut'u / Su)

KUI-TU (Garan'ın yeğeni)

KUTİGU [Chü-t'e-hou] (M.Ö. 101-96, Hun şanüyü'si)

KUTİNO ŞİSU KUTİ (128-140, Doğu Hun Tengrikut'u)

KUTİUŞ [Çi-çi] (M.Ö. 38-51, Hun Tengrikut'u)

KUTKU ARGUNİ (Kutlu-Hun devleti hanı)

KUTKU PANTAY (Hun prensi)

KUTLUK (Ayçur'n veziri. Sonra kağan oldu)

KUTLUK BİLGE AYÇUR (ölm. 795. Uygur kağanı)

KÜLÜK BAGA TARKAN (Yağlakar kabilesinden)

KÜLÜK TEKİN (Adız beylerinden)

KÜN (Unvan)

KÜN-HAN (M.Ö. 161-126, Hun Tengrikut'u / Kün-çin)

KÜN TENGRİDE ULUK BOLMIŞ ALP KÜÇLÜK BİLGE KAGAN (Doğu Uygur kağanı **CUNDİ**- Han'ın lakabı)

KÜN TENGRİDE ULUG BOLMIŞ KÜÇ KÜÇLÜK BİLGE KAĞAN (Ay Tengri-Han'ın ölümünden sonra tahta geçen kişini unvanı)

KÜRŞAD (Sivar-Han'ın küçük oğlu)

-M-

MEYİN (IX. YY., Tarkan. 846'da Üge Tekin'i öldürdü)

MİHİRAKULA (Akhun hanı)

MUKAN-HAN (Tuman Han'ın oğlu)

-N-

NAGAY (Tolun Han'ın dayısı)

NAİL ÇUR,TEKİN (IX. YY., Uygur prensi)

Nİ-Mİ (M.Ö. 100, Hun kadın adı . Han imparatoru Kun-mo'nun Hun hanımı)

-O-

OGUZ [Hu-chie, M.Ö. Hun prensi]

ONLUK [An Lu-shan. Türk asıllı komutan, VIII. YY]

OZMIŞ (Doğu Türk hakanı)

-P-

PANGU (93-118, Batı Hun Tengrikut'u)

PAN TEKİN

PANU (48-83, Batı Hun Tengrikut'u / P'o-nu)

POJULONOTİ (M.Ö. 31-20, Hun Tengrikut'u / Fu-chu-lei-jo-ti)

PUSA (Yağlakar beyi)

-R-

RAGUMİ (197-104, Uysun Kunbeki)

-S-

SANMOLO OTZİ (83-84, Batı Hun Tengrikut'u)

SARVUÇUR (Li Sih-ch'ou; Uygur prensi)

SAVARLO [ŞAPOLİO] (Baga İşbara kağan, 581-587)

SİVAR / SİBİR HAN (Doğu Türk hakanı)

SİBİR, bk SİVAR

SOYGUM (T'ang hanedanı komutanı, Türk asıllı)

-Ş-

ŞE-HU HAN (Batı Türk hakanı)

ŞİTONSİ SUYGOTİ (50-63, Doğu Hun Tengrikut'u / T'i)

ŞUJİNOTİ (M.Ö. 20-12 Hun Tengrikut'u / Su-hsia-jo-ti)

ŞUKA (Uygur beyi)

ŞULAN ŞİSU KUTİ (88-93, Doğu Hun Tengrikut'u /T'un-tu-ho)

ŞULUY KANKUY [Hü-lü Ch'üan-ch'ü] (M.Ö. 68-60; Hun yabgusu)

ŞUNKAR TEKİN (Tarhan) "*Sungur Tekin*"

ŞUNKAR TEKİN (Göç destanında adı geçen *Yabgu Tekin, Külçor Tekin, Buga Tekin Tun Baga, Or Tekin, Yağlakar Tekin*'dir)

-T-

TALAN-HAN [Ta-t'an-han] (Avar hanı, 414-431) < Tü. *tal-a-n*

TANŞİGUY [T'an Shih-huai] (doğ. M.S. 135; Syenpi)

TARAS (Tun Baga Tarkan'ın oğlu. 790 yılında küçük hanımı tarafından zehirlendi)

TARDU KAĞAN (M.S. 600)

TARKAN (Unvan)

TAVAR HAN (Tuman Han'ın oğlu)

TEKİN ERKİN (Yağlakar beyi)

TENRİDE BOLMIŞ ELTUTMIŞ BİLGE (Bayançur'un unvanı)

TENGRİDE BOLMIŞ KÜLÜK BİLGE KAĞAN (Taras'ın unvanı)

TENGRİKUT (M.Ö. 270-240 arasında Hun Tengrikut'u. Adı bilinmiyor)

TİNDU ŞİSU KUTİ (94-98, Doğu Hun Tengrikut'u / Shih-k'i)

TOLUN/TULUN KAĞAN/HAN (Avar hanı) < Tü. *tol-(u)n*

TON-HAN (Avar hanı)

TORAMAN (Akhun hanı)

TÖRE HAN (M.S. 600 bk.**Kİ-MİN TÖRE**

TULUN HAN, bk. **TOLUN**

T'U-MAN (M.Ö. 240-210, Hun Tengrikut'u)

TUMİD HAN (ygur hanı)

TUN BAGA TARKAN (Uygur kağanı, VIII. YY. Böğü Han'ı ve onun Çinli prnses Shao Ning-kuo'dan olan iki oğlunu da öldürdü)

TUNG YABGU HAN (Şe-hu Han'ın oğlu)

TURAN-HAN (M.S. 600)

TURUGUR (Syenpi)

TURUM (Türk kağanlığı yabgusu. **Tuman** ile **İstemi-han**'ın babası)

-U-

UDATKU (M.S. 21-46, Hun Tengrikut'u / Wu-t'a-t'e-hou)

UJİKU ŞİSU KUTİ (124-128, Doğu Hun Tengrikut'u / Pa)

UJİLONOTİ (M.Ö. 8-M.S. 13, Hun Tengrikut'u)

ULUG (84-89, Batı Hun Tengrikut'u)

ULUG BEK (Çünçi'nin unvanı)

ULUG ÇUR (Unvan)

ULUG ERKİN (Unvan)

ULUNOTİ (M.S. 13-18, Hun Tengrikut'u / Hien)

ULUG-TENRİKUT (Tanrıkut) (Ay Ucru'nun unvanı)

ULUG TUTUK (Uygur beyi)

UTİNO ŞİSU KUTİ (172-179, Doğu Hun Tengrikut'u)

UTİYA-HAN (431-444, Avar hanı)

UYENKUTİ (M.Ö. 68-58, Hun Tengrikut'u / Wu-yen-chu-te)

UYGUR (Tumid İlteber'in yeğeni)

UYKUT (Hun prensesten doğan prens)

UYŞILAR (M.Ö. 105-102, Hun Tengrikut'u)

-Ü-

ÜGE KAĞAN (Adız boyundan Uygur kağanı)

-V-

VAN:İ ŞİSU KUTİ (98-124, Doğu Hun Tengrikut'u / T'han)

-W-

WU-WEİ (M.Ö. 114-105, Hun Tengrikut'u)

-Y-

YABGU (Unvan)

YUÇİN KAĞAN (Avar hanı, V. YY.)

YU-KU (Çünçi'nin büyük oğlu; 520-537, Uygur Hakanı)

YUKUK ŞAD (Kara-Han'ın oğlu)

-Z-

ZAM HAN / ZAMA HAN Savarlo han'ın beyi)

***

Uygurların devlet yönetiminde görev alan kişilerin unvanları da çoğu zaman adlarına eklenerek söylenip yazılıyordu. Aşağıdaki unvanlar devlet hiyerarşisindeki sıralamayı vermektedir:

1. HAKAN

2. HATUN (Hakan'ın karısı)

3. İL/EL ÜGESİ (= Vazir-i azam; 9 Tarkan ona bağlıydı)

4. DOKUZ TARKAN (bakan)

a) ÜÇ TARKAN İÇ İŞLERİne bakıyordu,

b) ALTI TARKAN DIŞ İŞLERİne bakıyordu)

5) YANGUNLAR (Halkın düşünce ve ahvalini tespit eden memurlar)

6) TEKİN (Hakan'ın oğulları olup, SENGÜN (=general) idiler)

7) TUTUK (Tarkan'ın kendilerine verdiği çok önemli işleri yapar; askerî meselelere bakarlardı)

8) TUDUN (Tarkan'ın verdiği önemli işleri yapar; daha çok bakanlığa bağlı halkların yönetimiyle uğraşırlardı.)

9) ERKİN

10) BAŞ SENGÜN (Askerî danışman; general; SENGÜN'ler bizzat hakanın oğulları idiler ve TEKİN unvanı taşıyorlardı)

11) BUYRUK (Adlî meselelere bakan Tarkan; adalet mekanizmasının doğru işlemeden sorumlu idiler)

12) ÇUR/ÇOR

13) İLTEBER

14) SENGUN

**EVALUATION OF DROUGHT TOLERANCE AND
TOLERANCE INDICES IN ADVANCE BREAD WHEAT
LINES OF CASPIAN COAST**

**HAZAR DENİZİ SAHİLİNDE “ADVANGE” EKMEK
BUĞDAYINA İLİŞKİN SUSUZLUĞA DAYANMA VE DİRENÇ
İNDEKSLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

**ОЦЕНКА ИНДЕКСОВ ТЕРПИМОСТИ И ТЕРПИМОСТИ
ЗАСУХИ ЗАРАНЕЕ ЛИНИИ
ЗЕРНА КАСПИЙСКОГО ПОБЕРЕЖЬЯ.**

Bahram MEHRİ* -Shahram MEHRİ**

Özet

Muğan'ın köy üretim çalışmalarının inceleme merkezinde tahıl üretimi bulunuyor. Onun yan ürünlerinin değerlendirilmesi için bazı zirai özelliklerini, susuzluğa ve mevsim kuraklığına dayanıklılığını tayin etmek için 21 tarlanın tahıl alanında (RCBD) Bloklar esasında suni sulama yoluyla deneme yapılmış ve susuzluğa dayanıklı tür (indeks) tespit edilmiştir.

Suni sulama zamanı gözleme alınan susuzluğa dayanıklı sapların yüksekliği, çiçeklenmenin ortaya çıkışı, yaprakların türü, bir saptta tane sayısının bin tane olması, bu deneyin iyi sonuç verdiğini gösteriyor.

Deneme zamanı gözlenen özelliklere malik bulunan tahıl türünden suni sulama yoluyla su kıtlığı yaşanan bölgelerde yüksek verim elde etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tahıl, tür (indeks), buğday, kuraklık, sonuç

---

* Department of Management, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz / IRAN

**Department of Agriculture, Parsabad Moghan Branch, Islamic Azad University, Parsabad Moghan / IRAN

Abstract

In order to evaluate grain and grain yield components and some agronomical traits, to study the relationship between indices tolerance against stress and initiation index and also to determine the best index under water condition, dry stress of water of beginning season and end of season, respectively on 21 advanced lines of bread wheat on basis of random complete blocks (RCBD) and in the form of split blocks with their replication in research agricultural center of Moghan. The show under irrigation condition, filling period of grains, leaf area index, the number of single bush grain and the weight of thousand grain upon the yield have direct positive and high effect, but under the water stress condition, the direct and positive effect of the number of single bush grains, height bush and the number of blooming palms has more importance rather than other effect. Therefore, by selecting the mentioned characteristics, especially the number of grain in single bush which has positive effects on yield in irrigation condition and stress condition may cause improvement of yield on those conditions.

Key Words: Grain yield, Index, Wheat, Drought stress, coefficient

INTRODUCTION

The scientific name of wheat "*Triticum aestivum L.*" Much of the land under wheat cultivation in Iran is located in arid and semiarid regions. In these areas due to shortage of water resources and environment in drought severely reduced crop yield. In arid and semiarid areas with low rainfall (300 mm) and distribution of rainfall is variable from year to year. Therefore, it is difficult to predict the amount and distribution. Under such circumstances yield in successive years showed that the frequency fluctuations. Particular the stability of the aid is necessary. So the best way to increase product per unit area that must be considered.

Drought last season was not restricted to specific regions and almost all countries, especially in areas with irrigation Moghan are last season. Potentially adverse effects of environmental stress for term survival is used as the outcome of abnormal processes one or a combination of the biological environment (Soustaei and Amiri, 1377; Fischer, 1979). Blum (1990) believes environmental stress factors such as lack of farm mainly as water, nutrients and temperature are displayed. To severe degree of stress the energy system that biological processes are linked into mechanisms of stress is inevitable, because the mechanisms are more effective and useful. Mozaffari (1375). Clark and Townley-Smith, (1984) believe that the crop plant is drought escape through earliness both development elasticity ability, played a pivotal role in the resistance of plants to drought. Studies Fischer and Maurer (1978) on 53 wheat cultivars showed that earliness circumstances each day late season water stress, increased yield per hectare is 30 kg. But the earliness of the crop yield potential by reducing the amount of dry matter consumption in the Pollination of the number of destinations available for filling makes faces. Studies

on the lines of cereal almost had the impression that only the genotypes broom stem height, root growth is less (Pepe and Welsh, 1979). Chowdhry and Allan(1963) features the inheritance in winter wheat varieties were much reported. During the dry areas of grain selection to be considered the number of roots is specific overall the number of varieties primary roots, the most whole root, root penetration. After selection for traits in normal environmental conditions are difficult and expensive to plant breeding has been discussed (Rosielle and Homblin, 1981).

METHODS

The research on the Caspian coast 21 advanced lines of bread wheat to N-78-1 N-78-19 with two varieties of high yielding control (Tajan and shiroudi) station for one year of farm of moghan agricultural center. this experiment carried out on basis of random complete blocks(RCBD) and in the form of split blocks and 21 advanced lines of wheat were conducted in three replications. 21 advanced lines of wheat in plots so that the vertical and horizontal plots from three conditions of water (under irrigation drought- early season water deficit and last season water deficit) was in order. The area of each plot, 4/8 m² was considered (1/2 * 4). Plant seeds, including 400 square meters on a ridge between two ridges of 60 cm were implanted. Traits were days to maturity, days to flowering, grain filling period, the Wires lodging of the product, loss of seed, rates of resistance to yellow rust and brown, spike length, length of neck spike, awn length, plant height, flag leaf area, fertile tillers per square meter, grain number per panicle, grain yield per plot, dry matter at flowering, dry matter at maturity, the percentage of stem reserves in grain filling index, crop growth rate (CGR), indicators of relative growth rate (RGR), harvest index and yield (tons per hectare).

Soil surface in this farm research loamy clay, with permeability in rapid loam is capable of electrical conductivity in saturated soil extract 1/ 5mμ/s of pH=7/9 . After removal of two rows of the nearby border, 15 plants under competition were selected as examples. Average of 15 traits (plant) in plots data as was used for statistical analysed. After sampling, remove the rest of the plot after plot as a beginning and the end margins, were harvested with a combine and grain yield of the experimental plot each laboratory were identified. The shoot dry weight (autoclave)For time 48 hours and temperature 75°c respectively. Data were analyzed for four through the experience.

A) perform a simple analysis of variance using the Mstac software for each of the traits listed and treatments for all traits in the mean level was 5% and 1%.

B) Calculate the average of each of the traits under water stress and were compared using the formula:

Percentage change = $\frac{\text{yield under irrigation (Yp)} - \text{Yield under stress (Ys)}}{\text{Yield under irrigation (Yp)}}$

The rate of injury and reduce or increase the tension of each trait was measured.

C) simple traits of drought tolerance was calculated by Mstatc and SPSS. Lead before calculated correlation coefficients, simple linear association, grade 2 and grade 3 between, yield and traits studied using r Excel 2000 the relationship between two variables or a linear or a point spread which implies disagreement exists between two. The simple correlation between these traits was due to a linear relationship.

D) percentage of stem reserves in grain filling calculated from the blow formula:

$$\text{Remobiliza7tin\%} = [\text{BWA} - (\text{BWM} - \text{GW}) / \text{GW}] * 100$$

BWA: Biomass during pollination BWM: Biomass at physiological maturity
GW: Grain weight

RESULTS AND DISCUSSION

A simple analysis of variance of traits among genotypes of days to flowering, days to maturity, grain filling period, plant height, area, spike length, awn length, , yield main harvest level 1%, 5% t stem level, significant differences (Table 3). Genotypes 20 and 10, respectively, with significant yield in 5738 and 5733 kg ha and have a group Qrarmygyrnd. This 1, 2, 4, 8, 14, 9, 17, 18, 7, 3, 21 and a significant number do not. Last season water deficit (b3) the most and the effect of shortening the period of performance has been declining during this period. (Tables 1 and 2). The study shows that during grain filling on durum is y on grain weight (Bidinger et al 1982; Zhang et al; 1999), provided grain filling leads to increased susceptibility to drought in summer or early autumn is not (Gebeyehou et al. , 1982a). was evident (Tables 1 and 2). The first season of drought stress effect most on the flag leaf area. There is a lot less damage if the number of leaves (Table 2). Drought stress leads to abortion in the first season finally Vryzsh "reduced grain number and grain weight is the result. Because the destination is not well enough because of lack of adequate transport assimilates, has subsided due to grain number, harvest index decreased (Daneshyan et al, 1378). for grain weight and number of grains of wheat amid Drsnblh can improve performance. Feil (1992) has expressed that the new high yielding varieties of the grain are more Per plant. Fischer (1979) Meanwhile, the number of seeds per plant much higher seed weight, is (. (Fischer, 1979 during the evaluation process of several years of corrective action is seed, the seed weight to a level of frequent been proven to increase yield performance is reduced too. However, selection for higher seed weight been suggested by some reserchers. Gebeyehou et al (1982b). In this experiment, number of genotypes 1, 21, 10, 9, 17, 18, 7, 3 and 20 of the total dried plant article (tables 1, 2 and 3). Also 18 other genotypes except so many fertilized under conditions conducive to a desirable trait to increase yield through Increasing the number of spikes per unit area is (Kazemi, 1373; Feil, 1992). When drought occurs late growing period compared tillere varieties produce

low-yield deal (Feil, 1992). Simple correlation coefficient among the trial in irrigation condition and water deficit stress is computed . Regression analysis for grain performance in water conditions and deficit stress was done and it was shown that under irrigation condition, filling period of grains, leaf area index, the number of single bush grain and the weight of thousand grain upon the yield have direct positive and high effect, but under the water stress condition, the direct and positive effect of the number of single bush grains, height bush and the number of blooming palms has more importance rather than other effect. Therefor, by selecting the mentioned characteristics, especially the number of grain in single bush which has positive effects on yield in irrigation condition and stress condition may cause improvement of yield on those conditions. In addition , the role of course length filling period in the water stress condition, is lower than irrigation conditions.Simple correlation coefficients among resistance index with respect to drought including MP (Medium practice), GMP (Geometric medium), TOL (Initiation difference in irrigation condition with respect to the stress of water failure), SSI (Stress sensitiveness index), and STI (Stress tolerance index of drought) also has been computed . GMP index has been more effective than MP in separating different genotypes, since correlation of TOL with GMP has resulted negative and wasnt significant, but MP and TOL have been positively correlated and it was shown that MP selects genotypes with low tolerance ability.The more amount of STI for a genotype, was shown tolerance against stress and more yield potentialities. It is notable that among investigating indexes, STI index have better efficiency compared to other indexes in separating fruitful genotypes and resistance against drought.When two figures have approximately equal STI indexes, the figure which has lower TOL, would be more suitable. In this way, genotypes grouping would be done permanently on basis of TOL and STI indexes.Ir was clear that in the condition of beginning season water, genotype no. 20, would have STI = 1.022, TOL= 1536, SSI= 0.90 and for genotype no. 10, we would have STI= 1, TOL= 13889 and SSI= 0.90 which is the best genotype.Also, in the condition of end season water stress, for genotype no. 10, we would have STI= 1.04, TOL= 1179 ,SSI= 0.62 and for genotype no. 1 we have the best.

Table 1-Analysis Of Variance Of Measured Triats

S.O.V	(df)	(MS)													
		Heading (days)	Maturity (days)	Grain filling period	Spik Lenght	AWN Lenght	Plant height	Flag Leaf area	Spike	(No.Of grain spike)	(Grain weight pike)	1000 Kernel weight	H.I.	Stem reserve%	Grain yield

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

(R)	2	81/926	7/402	40/513	2/907	0/614	136/073	83/676*	127/85	78/41	0/137	41/99*	0/022**	23/962	3434/6
(I)	2	117/481	22/069	155/91*	0/395	0/66	1309/45*	391/5**	298/01	28/82	1/54**	29/53*	0/07**	0/919	5043/4**

Mark ** and * respectively significant at the 1% and 5% probability level.

Table 2 - Comparison of characteristics between different levels of irrigation is likely to Duncan at five percent

Grain yield (kg/ha)	(%) H.I.	1000 weight Kernel (gr)	Grain spike weight (gr)	Flag Leaf area (cm ²)	Plant height	Grain filling period	Traits
							Irrigation
5857a	50.13a	39.56b	1.664a	23.69a	93.44a	32.14a	Normal irrigation (b1)
4481b	45.22b	40.49a	1.447b	18.97b	85.38b	32.51a	Early season water stress (b2)
4179b	44b	39.16b	1.361b	22.71a	93.11a	29.62b	Last season water stress (b3)
462.1	1.56	.9293	.1442	1.59	5.435	1.997	LSD 5%

Table 3: Simple correlation coefficients between traits under irrigated and drought stress

Grain yield (kg/ha)	H.I	1000 weight gr Kernel	(No.Of grain spike)	Fertile tillers (m ²)	Flag Leaf ar(cm ²) ea	Height Plant	Lenght AWN	Spik Lenght	Filling Grain period	Days Heading	Traits
										1	Heading days

Blum, A and Y. pnuel.1990. Physiological attributes associated with drought resistance of wheat cultivars in a mediterranean environment.Aust.J. Agric. Res.41:799-810.

Chowdhry, A.R.,and R.E.Allan.1963.Inheritance of coleoptile length and seedling height and their relation to plant height of four winter wheat crosses. Crop Sci 3:53-58.

Clark,J.M., and T.F.Townley-Smith . 1984. Screening and selection techniques for improving drought resistances pp.137-162. In:Vos,P.B.,and S.G.Blixt(eds). Crop Breeding. A contemporary basis. Pergamon press,.sann.Appl.Biol.70:67-76.

Daneshyan, J., A. Majidi and Hashemi Dezfuli.1378. Study of effect drought stress and qualitative and quantitative two soya variates.Journal Agrobreed Iran. P: (3) 1.

Feil,B.1992. Breeding progress in small grain cereals:A comparison of old and modern cultivars.Plant Breeding108:1-11.

Fernandez,G.C.J.1992.Effective Selection criteria for assessing plant stress tolerance. Proceeding of a symposium,Taiwan.13-18Aug.p.257-270.

Fischer,R.A.1979.Growth and water limitation to dryland wheat in Australia:a physiological framework .Aust.J.Agric.Res.45:83-94.

Fischer,R.A.and R.Maurer.1978.Drought resistance in spring wheat cultivars.I.Grain yield response.Aust.J.Agric.Res.14:742-754.

Gebeyhou ,G., D.R. Knott and R.J.Baker.1982a. Relationships among durations of vegetative and grain filling phases,yield components and grain yield in durum wheat cultivars.Crop Sci.22:287-290.

Gebeyhou,G.R.Knott and R.J.Baker.1982b.Rate and duration of grain filling in durum wheat cultivars.Crop Sci:22:337-340.

Kazemi, H.1373. Study factors of production in dryland. Articles Congress of plant agriculture reform. Department of Agriculture, Tabriz University.

Levitt,J.1980.Response of plant to environmental stress.Academic Press , NewYork.1:3-18.

Mozaffari,K.1375. Study effect drought stress some morphology and physiology traits and performance yield sunflower. Journal Seed and plant Improvement Institute karaj.Iran. P:12(3).

Pepe,J.F.,and J.R.Welsh.1979.Soil water depletion patterns under dryland field conditions of closely related height of wheat.Crop Sci.19:677-681.

Rosielle,A.A.,and J.Hamblin 1981.Theoretieal aspects of selection for yield in stress and non-stress environments.Crop Sci.21:943-946.

Saeedi, A.1377. Application methods of breeding wheat cereals sector strategy of the past, present and future. Articles fifth congress of plant agriculture reform. Seed and plant Improvement Institute.Karaj. Zhang,H.,T. Oweis.,and H.P. Zhang.1999.Water-yield relations and optimal irrigation scheduling of wheat in the Mediterranean region.Agric Water Management 38:195-211.

ARAZ NEHRİ HAVUZUNUN AKIMINA İNSAN AMİLİNİN ETKİSİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

THE ASSESSMENT OF THE INFLUENCE OF HUMANACTIVITY TO ARAZ BASIN'S RIVERS

ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА АКТИВНОСТЬ К РЕКАМ БАССЕЙНА АРАКС

Dr.Gita EİNOLLAHİ * - Dr. Mir Mahmood HOSSEİNİ **
Mohammad HOSSEİNİ *** - Dr. Alireza PİLPAYEH ****

Özet

Kullanım faaliyetinin arazi nehirlerinin akımına sürekli etkisi XX. yüzyılın 30. yıllarından başlamaktadır. Sulama ve zorunlu ihtiyaç sebebiyle su kullanımı, ülkede asıl su kaynakları olarak bilinen nehirlerin akımını etkileyen insan amilidir. Hali hazırda ülke arazisinde kullanım faaliyetinin nehirlerin akımına etkisi başta ziraat ve diğer kullanım amaçları için nehirlerin doğduğu yerlerden ve su havzalarından suyun alınması ve birçok küçük akarsuların akımının düzenlenmesi hesap ediliyor.

Bu arazi yapısının hızlı değişmesinin sebebi olabilir. Bu sebeple suyun yedeklenmesi herkes için gerek olan miktarın azalmasını ortaya çıkarıyor. Buna göre de arazide son yıllarda sulanılacak arazilerin hızla artması gözlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Araz, arazi, insan faaliyeti, Zangmar nehri

---

* Young Researchers Club, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, parsabad moghan, IRAN.

** Department of Geography, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, parsabad moghan, IRAN.

*** Department of Geography, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, parsabad moghan, IRAN.

**** Department of Water Engineering , parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, parsabad moghan, IRAN.

Abstract

The intensive influence of human activity on the territory to river's flow begins from the 30th of the century. Irrigation and household demands are main anthropogenic factors, influencing to the river's flow. Nowadays there assumes that the using of water for agriculture and household needs from river's channels and basins and the regulation of some small rivers are the main influence of economy to the river's flow. On the territory the rapid increasing of population is considering as the main factor of decreasing the quantity of water resources percapita.

Key Words: Aras, territory, human activity, Zangmar river.

Ərazidə su ehtiyatlarından istifadənin əsas istiqamətləri:

Ötən əsrdə əsas su mənbəyi olan çaylardan müxtəlif məqsədlər üçün götürülən suyun miqdarı bir neçə dəfə artmışdır[6]. Beynəlxalq təşkilatların verdiyi məlumatlara görə yaxın 50 il ərzində götürülən suyun miqdarı 3 dəfədən də çox arta bilər. Çay hövzələri və onların üzərində aparılan hesablamalar quraq regionlarda antropogen amillərin təsirinə məruz qalmayan çayların olmadığını göstərir.

Araz hövzəsinin İran hissəsi suvarma əkinçiliyinin tarixən inkişaf etdiyi bir ərazi olub və çay sularından təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə bu ərazidə həmişə ön planda olmuşdur. Ərazinin kifayət qədər quraq olması, su ehtiyatlarının ərazi üzrə qeyri-bərabər və məhdud şəkildə paylanması, əhali artımı və kənd təsərrüfatının son onilliklərdəki sürətli inkişafı ölkədə suya olan tələbatı getdikcə artırmaqdadır [5,7,9,2].

Təsərrüfat fəaliyyətinin ərazi çaylarının axımına intensiv təsiri ötən əsrin 30-cu illərindən başlayır. Suvarma və məişət ehtiyacları üçün su götürülməsi ölkədə əsas su mənbələri hesab olunan çayların axımına təsir edən başlıca antropogen amillərdir. Hal-hazırda ölkə ərazisində təsərrüfat fəaliyyətinin çayların axımına təsiri başlıca olaraq əkinçilik və məişət məqsədləri üçün çay məcrələrindən və hövzələrindən suyun götürülməsi və bir çox kiçik çayların axımının tənzimlənməsi hesab olunur [10, 1].

Baxılan ərazi demografik inkişafın sürətlə getdiyi bir regiondur və əhəlinin sürətlə artması ərazidə su ehtiyatlarının adambaşına düşən miqdarını azaldan əsas amil hesab olunur. Buna görə də ərazidə son illərdə suvarılan sahələrin sürətlə artması müşahidə olunmaqdadır[9]. Cədvəl 1 və cədvəl 2-də ərazidə əkilən əsas bitki növləri və onların 1994 və 2005 illərdə dəyişmə tendensiyası verilmişdir. Verilən cədvəllərin təhlili 1994-2005 illər arasında əkin sahələrinin ciddi surətdə artdığını göstərməkdədir. Əgər 1994-cü ildə əkilən sahələrin ümumi ərazisi 139571 ha olmuşdursa, 2005-ci ildə əkilən sahələrin ümumi miqdarı 2662994 ha təşkil etmişdir ki, bu da 1991 illə müqayisədə 1,9 dəfə çoxdur [4]. Suvarılan ərazilərin belə sürətli inkişafı həm də ayrı-ayrı becərilən bitki növlərinin tərkibinin dəyişməsində də özünü göstərməkdədir. Məsələn. 1994-cü ildə qarğıdalı əkinləri

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

ərazidə demək olar ki. az əkilmişdir, lakin, 2005-ci ildə becərilən qarğıdalı əkinlərinin sahəsi kəskin surətdə artaraq 1672 ha təşkil etmişdir.

Ərazidə əkilən əsas bitki növləri və onların istehsal miqdarı (1994)

Məhsul	Əkin sahələri, Ha	Əkin sahələri, (%)	Məhsuldarlıq, Kg/ha	İstehsal miqdarı, (ton)
Arpa və buğda	129640	48.14	2807	363947
Qarğıdalı	-	-	-	-
Çəltik	2237	0.83	2595	5808
Pambıq	10589	3.39	2492	26391
Şəkər çuğunduru	10153	3.77	29340	297891
Dərman bitkiləri	59307	22.04	85.34	506113
Yağlı bitkilər	12896	4.80	1368	17636
Paxlalı bitkilər	4456	1.65	12.25	5457
Tərəvəz	5741	2.31	15.378	88284
Yerəlməsi	10385	3.86	17164	178248
Bağlar	23807	8.85	11142	265253
Cəmi	139571	100		

Pambıq əkinlərinin də becərilmə faizinin dəyişməsində ciddi fərqlərin mövcudluğu ortaya çıxmışdır. Əgər 1991 ildə əkilən pambıq sahələrinin ümumi sahəsi 10589 ha olmuşdursa, 2005 ildə bu rəqəm azalaraq cəmi 8281 ha təşkil etmişdir. Çəltik əkinlərinin də miqdarında azalma baş vermişdir ki, bu da təqribən 60% təşkil etməkdədir. Bağ sahələrinin də ümumi miqdarının artımında ciddi dəyişmələr müşahidə olunmaqdadır. Əgər 1994-cü ildə bağ sahələrinin ümumi miqdarı 23807 ha olmuşdursa, 2005-ci ildə bu rəqəm 32504 ha təşkil etmişdir ki, bu artım da təqribən 37% təşkil edir. Yerdə qalan birtki növlərinin demək olar ki, hamısında nisbi artım müşahidə olunmasa da əkin sahələrinin ümumi becərilmə faizi artma təmayülünə malikdir və gələcəkdə də bu təmayülün davam edəcəyi istisna olunmur. Əhali artımının getdikcə çoxalması, kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyaların sürətlə artması və digər amillər də bunu deməyə əsas verir.

Əkin sahəsi, faizi və istehsal miqdar (Araz hövzəsi üzrə), 2005 Cədvəl 2

Məhsul	Əkin sahələri, Ha	Əkin sahələri, (%)	Məhsuldarlıq, Kg/ha	İstehsal miqdarı, (ton)
Arpa və buğda	122896	46.15	3220	395675
Qarğıdalı	1672	0.63	7263	12140
Çəltik	949	0.36	2307	2189
Pambıq	8281	3.11	2783	23046
Şəkər çuğunduru	9531	3.58	28769	274187
Dərman bitkiləri	56094	21.06	7986	447981

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

Yağlı bitkilər	12929	4.86	1300	16803
Paxlalı bitkilər	5328	2	1086	5783
Tərəvəz	5544	2.08	17933	99423
Yerəlməsi	10567	3.97	15444	163194
Bağlar	32504	12.21	9231	300055
Cəmi	266294	100		1740474

Ayrı-ayrı çay hövzələri üzrə də əkin sahələrinin artıb azalmasında ciddi fərqlər müşahidə olunmaqdadır (cədvəl 3 və cədvəl 4). 1994-cü ilin məlumatlarına görə [3] əgər Sarısu və Zəngmar çaylarının hövzələrində əkilən sahələrin ümumi faizi 13.6 olmuşdursa, bu rəqəm 2005 ildə 14.55 olmuşdur və əkilən sahələrin ümumi artım faizi təqribən 1% olmuşdur. Qoturçay hövzəsində isə əkilən sahələrin ümumi faizi 1991-ci ildə hövzənin 26.5%-ni təşkil etmişdirsə, 2005-ci ildə bu rəqəm 31.11% olmuşdur. Bu baxımdan ən güclü artım Hacılarçay hövzəsində müşahidə edilir. Əgər ümumi əkin sahələrinin 1994-cü ildə hövzənin ümumi sahəsinə nisbətə payı 4.12 olmuşdursa, bu rəqəm 2005-ci ildə 32.5-ə bərabər olub və əkilən sahələrin ümumi sahəsi təqribən 10 dəfə artmışdır. Qoturçay hövzəsində də əkilən sahələr xeyli artmışdır. Əgər 1994-cü ildə əkilən sahələr ümumi ərazinin 26.6%-ni təşkil etmişdirsə, 2005-ci ildə bu rəqəm xeyli artaraq 31.11%-ə yüksəlmişdir.

Hövzələr üzrə əkin sahələri, 1994 Cədvəl 3

Hövzələr	Əkilən ərazi, ha	Əkilən ərazi, %
Sarısu və Zəngmar birgə	36615	13.6
Qoturçay	71634	26.6
Hacılarçay	11104	4.12
Dərərud	69864	25.96
Sarıqamış Ağbəylər (Muğan və Biləsuvar)	79993	29.72
Cəmi	269211	100

Hövzələr üzrə əkin sahələri, 2005 Cədvəl 4

Hövzələr	Əkilən ərazi, ha	Əkilən ərazi, %
Sarısu və Zəngmar birgə	30768	14.31
Qoturçay	82843	29.11
Hacılarçay	8654	2.5
Dərərud	71990	27.03
Sarıqamış Ağbəylər (Muğan və Biləsuvar)	72039	27.05
Cəmi	266294	100

Ərazidə su anbarlarının kütləvi tikilməsinə ötən əsrin 70-ci illərindən başlanılsa da tikilən əsas anbarlar 1980-ci illərdən sonrakı dövrü əhatə üdir. Fəaliyyətdə olan su anbarları başlıca olaraq suvarma məqsədləri üçün tikilsə də, bir sıra su anbarı enerji əhəmiyyətinə də malikdir. Ən iri su anbarları Araz çayı üzərində, Azərbaycan Respublikası ilə sərhəddə tikilmişdir. Araz çayı üzərində fəaliyyətdə olan ən böyük su anbarı Naxçıvanla sərhəddəki Araz su qovşağının su anbarıdır və bu su anbarı Azərbaycan Respublikası ilə birgə istifadədədir. Bu su anbarının

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

sahəsi 145 km², faydalı həcmi 1,15 km³-dir. Bundan başqa Araz üzərində Mil-Muğan qovşağının su anbarı və Bəhramtəpə su qovşağı vardır. Bu su anbarından 250 km məsafədə məcradan kənarında Miləmərzi məntəqəsinə yaxın Mil-Muğan su anbarı vardır. Mil-Muğan 154 min ha əkin sahəsini su ilə təmin edir. Mi-Muğan 1971-ci ildə istifadəyə verilib. Hal-hazırda Xudafərin, Qız qalası və İmarət su anbarları tikilir ki, onların da istifadəsi Azərbaycan Respublikası ilə birgə nəzərdə tutulmuşdur.

Ərazidə mövcud olan əsas su anbarları haqqında məlumat Cədvəl 5

Su anbarının adı	Çayın adı	Rayonun adı	Faydalı həcmi, km ³	Su ayınmasının sahəsi, ha	İcməli su və sənaye	Əkinçilik	Energetika	İstifadəyə verilmiş vaxtı
Barun	Zəngmar	Q. Az.	0,14	800	+	+	+	
Araz	Araz	Q. Az.	1,15	15200	-	+	+	1971
Quruçay	Quruçay	Ş. Az.	0,02		+	+	-	1999
Əhər (Səttarxan)	Əhərçay	Ş. Az.	0,11	870	+	+	-	
Arazbaran	Silinçay	Ş. Az.	0,03		-	+	-	2003
Zenuz	Zenuzçay	Ş. Az.	0,01		+	+	-	2003
Ərdalan	Ərdalan çay	Ş. Az.	0,00		-	+	-	
Bonab Mərənd	Zilbərçay	Ş. Az.	0,01		-	+	-	1998
Şorabil	Qarasu	Ərdəbil	0,01	220	+	+	-	1999
Qərəbiyən	Qarasu	Ərdəbil	0,00		-	+	-	
Gıllarlu	Gıllarlu çay	Ərdəbil	0,01	110	-	+	-	
Bucedeh	Qarasu	Ərdəbil	0,00		-	+	-	2001
Saqqızçay	Saqqızçay	Ərdəbil	0,00		-	+	-	

Nisbətən daha böyük su anbarı hesab olunan Səttarxan su anbarı Şərqi Azərbaycanda, Əhər çayının üzərində yerləşir. Bu su anbarının faydalı həcmi 0.11

km³ olub, su aynasının sahəsi 870 ha təşkil edir. Bu su anbarı ehergetika əhəmiyyəti daşımada da ərazidə olan ən böyük su anbarlarından biridir və təxminən

50 min ha ərazinin suvarılmasına xidmət edir. Zəngmar çayı üzərində yerləşən Barun su anbarı da kifayət qədər böyük bir su anbarıdır və həm enerji həm də suvarma əhəmiyyəti daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov R.K. Smakhtin V.U. 2009 Introducing environmental thresholds into water withdrawal management in mountain streams in the Kura basin, Azerbaijan. Hydrological Sciences, 54:6 pp.1068-1078

2. Abbasov R.K. Mahmudov R.N. 2009 Analysis of non climatic origins of floods in the downstream part of the Kura River, Azerbaijan. Natural Hazards journal. 50: 2

3. Əfşin Yadulla. İranın çayları. 2-ci cild. Tehran, Enerji nazirliyinin nəşriyyatı-CAMAB, 1994,573 s. (farsca)

4. Əsgəri Muğəddən MR. M. Şəhər hidrologiyası, Səra nəşriyyatı, Tehran, 2005,200 s. (farsca)

5. Qaşqay R.M. Su ehtiyatları. Azərbaycan Respublikasının konstruktiv coğrafiyası, Bakı, "Elm", 1997, II cild, s. 94-114.

6. Vogel, R.M., C.J. Bell, and N.M. Fennessey. 1997. Climate, streamflow and water supply in the northeastern United States. Journal of Hydrology, No. 198, pp. 42-68.

7. Иманов Ф.А. Минимальный сток рек Кавказа. Баку, Нафта Пресс, 2000. 297 с.

8. Мамедов М.А., Фатуллаев Г.Ю. Влияния орошения на гидрологический режим рек Ленкоранской природной области // Бильги, 2003 №4 (14) 64-68 с.

9. Махмудов Р.Н. Прогноз дождевых паводков на реках Азербайджана. Баку, Нурлан, 2001. 204 с.

10. Фатуллаев Г.Ю. Современные изменения водных ресурсов и водного режима рек Южного Кавказа, Баку, 2002. 298 с.

28957 NO'LU İRADE-İ DAHİLİYE'YE GÖRE NOGAY MUHACİRLERİ ÜZERİNE DEĞERLENDİRME

AN EVALUTION ON NOGHAY IMMIGRANTS ACCORDING TO INTERNAL DECREE WITH NO 28957

ИССЛЕДОВАНИЕ О НОГАЙСКИХ МИГРАНТАХ ПО «ИРАДЕ-И ДАХИЛИЙЕ» ПОД НОМЕРОМ 28957

Dr. Derya DERİN PAŞAOĞLU*

Özet

Karadeniz'in kuzeyinde Rusya'nın uyguladığı yok etme politikası sonucu, bölgedeki diğer halklar gibi Nogaylar'da Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir. 1774'ten sonra değişik büyüklüklerde görülen göçlerin en büyüğü 1859-1862 yılları arasında gerçekleşmiştir. Üç yıl gibi kısa bir sürede en az 66 bin Nogay, Osmanlı topraklarına göç etmiştir. Osmanlı Devleti, muhacirleri iskan ederken tek tek kayıt altına almış, gerekli yardımları yapmış, iskan sırasında ve sonrasında yaşanacak sorunları en aza indirmeye çalışmıştır. Çalışmamız, bu kayıtlardan biri olan, Başbakanlık Osmanlı Arşivi İ.DH.28957 no'lu defterin incelenmesi ve değerlendirilmesini kapsar.

Anahtar Kelimeler: Nogay, Göç, Muhacir

Abstract

Noghays like other people migrated to the Ottoman Empire due to the annihilation policy of Russia against the people in Northern Blacksea. The biggest migration after 1774 was between the years of 1859-1862. 66.000 Noghays migrated to the Ottoman territory in a very short period of 3 years. While settling them Ottoman State recorded all immigrants individually, made necessary aids and tried to reduce all problems to minimum during and after their settling. The study,

---

* derinderya@hotmail.com / 2 nolu Beşirli Mahallesi. Fevzi Çakmak Caddesi. Dayıoğlu Sok. Lâle Evlere Sitesi D Blok. Kat:2 Daire:3 Trabzon / TÜRKİYE

which is one of the records review and evaluation of the notebook covers İD.28957 no, Otoman Archive of Prime Minister.

Key Words: Noghay, Migration, Immigrant

GİRİŞ

Rusya'nın, 1552'de Kazan'ı ve 1556'da Astrahan'ı hakimiyeti altına alması, Türk dünyası aleyhine genişleme politikasında dönüm noktası olmuştur. 1774 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Kırım'ın Rus hakimiyetine geçmesiyle, binlerce aile Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır (Saydam 1997: 63; Halaçoğlu 1995: 42.) Rusların, Kırım'da kolonileştirme programını uygulamaya başlamasıyla, 1810-1827 yılları arasında muhtelif büyüklükte (Saydam 1999: 667.) göçler olmuşsa da özellikle Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru Kırım'da, Rusların kendilerini Kazan'a gönderecekleri fikri yayılınca (İ.MMS 7266), 16 bin Kırımlı göç etmiş ve Dobruca'ya yerleştirilmiştir.

Göç hareketinin tam durduğu düşünülürken, 1859'da Şeyh Şamil'in teslim olmasıyla 16 bin kadar Nogay, Kerç ve Kefe üzerinden Osmanlı topraklarına geçmek üzere Kırım'a girmiştir. Kış buraya geçiren Nogaylar, Kırımlıları da etkilemiş yeni bir göç dalgası başlatmışlardır. 1860-1862 yılları arasında Rus makamlarına göre pasaport alanların sayısı 227.361'dir (Saydam 1999: 667). 19 Şubat 1862'ye kadar Osmanlı topraklarına ulaşan muhacirlerden iskanı gerçekleştirenler 255.414'dür.¹ (İ.DH.486-32799) 1859'da yüz binlerce Nogay ve Kafkas muhaciri Osmanlı sınırına dayanınca, göçmen işlerini yapmak üzere 5 Ocak 1860'da "Muhacir Komisyonu" kurulmuştur. (A.MKT.NZD.300-88) Karadeniz'in kuzeyindeki, Kerç (A.MKT.NZD: 292-87; 294-3; 299-68; 318-72; A.MKT.DV:146-1), Kefe (A.MKT.NZD.323-26) limanları ve Kırım sahillerinde (A.DVN.156-49) aylarca bekleyerek, bulabildikleri gemilerle (A.MKT.NZD:292-87; 294-3; 299-68; 302-60; 322-28; 336-76; A.MKT.DV.146-1; 154-75; A.DVN.156-49; A.MKT.MHM.201-87; A.MKT.UM.399-71; MAD.23107) tehlikeli yolculukların ardından Osmanlı topraklarına ulaşabilen Nogaylar, kış aylarında geldikleri için iskan edilemeyip, geçici iskan yerlerine yerleştirilmişlerdir. (A.MKT.NZD:272-38; 299-45; 299-68; 314-71; 323-26; 336-76; 349-76; A.MKT.MHM:225-33; A.MKT.UM:393-25; 480-73; A.TŞF:29-36; İ.DH:28-947; 28875-53; 437-28882)

Muhacirlere, yevmiye verilmiş (A.MKT.NZD: 323-50; 323-55; 325-29; 325-68; 324-8; 324-29; 323-36; 325-69; 326-24; 327-10; 327-18; 327-80; 327-85; 327-92; 328-9; 336-67; 336-24; 329-53; 328-79; 328-70; 328-44; 328-33; 328-29; A.MKT.NZD: 328-27; 336-32; 335-61; 335-94; A.MKT.MHM: 194-83; 209-45; 219-55; 195-21; 222-40; 222-57; 222-72; 232-20; 761-2; A.MKT.UM: 395-58;

---

¹ 18 Şubat 1862 tarihli İrade-i Dahiliye'ye göre bu tarihi kadar Osmanlı topraklarına ulaşabilen muhacirlerden iskan edilebilenler 255.414 kişidir. Bunların dışında kış bastırıldığı için iskan edilemeyen ve liman şehirlerinde iskânı bekleyenler de vardır, **B.O.A. İ.DH. 486-32799.**

356-59; 365-78; 389-70; 393-25; 395-58; 422-46; 451-41; 471-12; A.MKT.DV: 190-86; navlun (A.MKT.UM: 459-22) ve araba ücretleri ödenmiş (A.MKT.MHM: 211-83; 212-81; 214-29; 214-30; 260-64; A.MKT.NZD: 350-16; 352-92; A.MKT.UM: 455-37; 457-79; 458-74; 459-22; 460-13; 461-81; Takvim-i Vekayi 606; 613) evleri inşa edilmiştir. (A.MKT.NZD: 228-14; 327-1; A.MKT.UM: 518-58) Ekebilecekleri araziler verilip, öküz, tohum ve inek temin edilmiş (A.MKT.DV: 190-86; 190-87; A.MKT.NZD:352-56; 385-40; A.MKT.UM: 516-30; 518-58; 526-49), 25 yıl süreyle askerlikten 10 yıl da vergiden muafiyet verilmiştir. (A.MKT.NZD:288-14; İ.DH.28947) Halkın yardımlarına rağmen, ekonomik sıkıntılar nedeniyle zor duruma düşen Nogaylar'dan geri dönmek isteyenler olmuştur (A.MKT.MHM: 224-80; 227-90; 230-35; 231-43; 233-13; 289-96; A.MKT.NZD: 356-75; 352-56; 362-32; A.MKT.UM: 468-72; 502-91; 509-18; 516-30; 520-27)

Toplamda 66.112'yi bulan Nogay muhacirlerinin, iskan edilecekleri yerleri, boş olan arazilerden kendilerinin seçmelerine, akraba ve kabileleriyle birlikte iskan edilme isteklerine izin verilmiştir. En fazla iskan 24.400 kişi ile Adana'da yapılırken, 16.124 kişi Konya'da, 7.511 kişi Ankara'da ve 4.945 kişi Dobruca'da olmak üzere, Türkiye'nin her yanında iskan edilmişlerdir (Derin Paşaoğlu 2009: 348)

İRADE

II. Mahmud dönemine kadar padişahın emir ve buyrukları hatt-ı hümayun şeklinde verilirken, 1832 yılında bu usul terk edilerek irade sitemine geçilmiştir. *Arz tezkiresi* denilen telhisler doğrudan hükümdara değil *Serkâtib-i hazret-i şehriyâr*" unvanını taşıyan mabeyn başkatibine verilmiş, serkâtib tarafından padişaha okunmuş ve verdiği karar irade veya emir, derkenar şeklinde tezkerenin altına çapraz bir biçimde, sadrazama hitaben, serkâtibin ağzından yazılmıştır. Bu belgeye irade yada irade-i seniyye denilmiştir. İradeler konularına göre *dahiliye* ve *hariciye* olarak başlıca iki ana kısma ayrılarak tasnif edilmiştir (Seyidanlıoğlu 1999: 5).

29 ZİLHİCCE 1275 TARİHLİ 28957 NO'LU İRADE-İ DAHİLİYE

Osmanlı Devleti, İstanbul'da toplanan muhacirleri iskân edildikleri yerlere göndermeden önce kayıt altına almış, onlarla ilgili defterler tutmuştur. Hatta Sam-sun, Sinop, İzmit gibi şehirlere zorunlu çıkış yapıp, İstanbul'a uğramadan Anadolu'ya gönderilen muhacirlerin, iskan edildikleri yerlerin vali ve kaymakamlarına yazılan yazılarda muhacirlerin nüfuslarını, verilen yevmiyeleri, yapılan yardımları içeren defterlerinin hazırlanıp, gönderilmesi talep edilmiştir (A.MKT.MHM:187-26; 196-55; 216-9; A.MKT.NZD:288-14; 298-105; 311-67; 319-17; A.MKT.UM.357-1; 361-86; 367-31; 377-6; 399-6; İ.DH.28875-53; İ.MMS:18-762; MVL:21746). Bu defterlerin bazılarında sadece verilecek yevmiyeler yazılı iken (MAD.23111) bazılarında ise incelediğimiz iradede olduğu gibi; muhacirleri kopup geldikleri coğrafya ve iskân için gönderildikleri eyalet veya sancak başlığı altında, var ise kabile bilgilerini vererek (A.DVN.146-47; MAD.23106; 23107; 23108), kişileri akrabalık ilişkilerini belirterek, yaşlarıyla hane reisleri nezdinde, hane reislerini ise boyu, sakalı, rengi, yaşı ve baba adıyla kaydederek hazırlamış olduğu defterlerle muhacirleri kayıt altına almıştır. (A.DVN.147-27; İ.DH.28957)

Osmanlı Devleti'nin bu kayıtları tutmadaki öncelikli amacı;

- Kırım Savaşı sonrasında bir anda yüz binlerce insan Osmanlı topraklarına akmaya başlamıştır. Bu göç dalgasında sadece Nogaylar değil, Kırım Tatarları, Çekesler, Dağıstanlılar, Kabartaylar ve Karadeniz'in kuzeyinde ve Kafkaslarda yaşayan, Rus tazyikine ve imha etme politikasına maruz kalan halklar vardır (A.MKT.NZD: 318-71; 321-49; 323-36; A.MKT.UM: 389-70; 469-54, vs). Bu kayıtları tutan Osmanlı Devleti topraklarına sığınan muhacirleri bilmek istemiş, olası karışıklıklarda, dönemin teknolojik yetersizlikleri göz önünde bulundurulduğunda, ayırt edici nitelikteki unsurları ön plana çıkararak, grupları ve halkları ayırt edip, tespit etmeyi planlamıştır. Sinop'a gelen Çerkezlerin bahara kadar burada alıkonulup ve Nogayların sevk edilmesi örneğinde görüleceği üzere. (A.MKT.NZD.394-8; 297-26; 302-9; 300-100; A.MKT.UM.540-56)

- İstanbul'da yığılan muhacirlerin Anadolu'ya sevk edilmesi ile sorun halledilmiş olmayıp, hem Osmanlı Devleti'ni hem de muhacirleri daha büyük sorunlar beklemektedir. Daimi iskan yerlerinin tespit edilmesi, bu sırada geçen süre içinde geçici iskan yerinde bekleyen muhacirlere yevmiye verilerek ihtiyaçlarının karşılanması, daimi iskan yerlerine ulaşmalarının sağlanması, evlerinin inşa edilip, tohum, çift, inek vs. temin edilip, üretime katılıp, kendi kendilerine yetebilir hale gelinceye kadar yaşamlarını idame ettirebilmeleri için gereken her türlü yardımın yapılması gerekmektedir. Osmanlı Devleti, on beş yaşından yukarı olanlara bir, aşağı olanlara yarım kıyye nan-ı aziz veya bedeli vermeyi taahhüt etmiştir. Buna göre yaşların ve nüfusun yazılı olduğu belgeler gereklidir. İstanbul'a uğramadan, doğrudan iç bölgelere giden muhacirlerle ilgili olarak, sancak ve kazalardan defterlerin hazırlanıp, verilecek yevmiyelerin hesaplanıp, merkeze ulaştırılması istenmiştir. İskan edilecek yerlerin tespit edilmesi gereklidir. Nogay muhacirleri dağınık iskânı kabul etmeyip, kabile ve akrabalarıyla müstakil köyler kurarak iskan edilmek istemişlerdir. (A.MKT.MHM:215-58; 216-92; 218-50; 218-59; 219-55; 219-89; 221-9; 222-72; 225-33; 227-51; 760-95, A.MKT.UM.377-47; 410-36; 429-24; 433-45; 473-10; 469-59; 471-12; 471-18; 520-27, A.MKT.NZD.349-47; .292-43; 311-67; 314-65; 319-65; 321-98; 322-28; 335-61; 347-62; 349-77; 356-75; 352-56; 353-16, A.MKT.DV.143-95, A.MKT.DV.146-82; 190-86). Onların iskanına ve ziraatına yetecek büyüklükte boş arazisi olan yerlerin tespit edilmesi gerekmiştir. Yığılmaların ve muhacirlerin mağdur olmalarının önlenmesi için iskan edildikleri yerler ve nüfus bilgilerinin tek elde toplanması zarurî olmuştur.

- Kayıtların tutulmasını önemli kılan diğer bir husus, muhacirlerin birbirlerini bulabilmeleridir. Muhacirler Karadeniz'in kuzeyinde aylarca beklemişler; gemi bulamamışlar, navlun ücreti temin edememişler, hatta Rus görevlilerin pasaport ücreti adı altında talep ettikleri rüşvetleri karşılayamayanlar rehlin kalmışlar, gemi kazaları yaşamışlar, sonuçta aileler ve akrabalar parçalanarak Osmanlı topraklarına ulaşabilmişlerdir. Osmanlı arşiv belgelerinde, Nogay muhacirlerinden akrabalarını, kölelerini arayanların arzuhallerine rastlanmaktadır (A.MKT.UM:463-67; 497-31). Hatta geldikleri coğrafyadan kalma davaların çözümlerinde farklı eyalet ve sancaklara iskan edilmelerine rağmen davalıların yerleri ile ilgili detaylı bilgiler verilmesi

(A.MKT.DV:152-77; A.MKT.MHM:189-100; A.MKT.UM:451-9; 423-31) Osmanlı Devleti'nin bu kayıtları tutmasındaki gerekliliği ortaya koyar niteliktedir.

28957 no'lu irade, Osmanlı Devleti'ne hicret eden Nogay muhacirleri hakkında yazılmıştır. Bu belge; emrin yazılı olduğu bir irade evrakı, Nogay muhacirlerine yapılacak 8 maddede toplanmış 26 satırdan oluşan yardımların yazılı olduğu evrakı ve 104 hanelik 587 kişinin isimlerinin ve yaşlarının yazılı olduğu 11 varaklık defteri içerir.

DEĞERLENDİRME

28957 no'lu İrade-i Dahiliye, kayıt altına alınan Nogaylar muhacirlerinden 104 hane 587 kişilik bir takımı içermektedir. Osmanlı Devleti kayıt yaparken, 15 yaşından yukarı olanları büyük, aşağı olanları küçük kabul etmiştir. Bu grubun 238'i küçük, 349 u büyüktür. Bu 349'un, 60 kişisi yani % 10'u 50 yaş ve üzeridir. Hanelerdeki aile büyükleri genelde 60-70'li yaşlarda olup, 77'den yaşlısı yoktur, ancak bu sonucun, zorlu şartlarda yapılan yolculuklardan etkilenmiş olması muhtemeldir. Hane reisleri çoğunlukla orta yaşlılardan oluşmaktadır. 104 haneden 5'inin reisi bayandır, ölen eşlerinin (müteveffa) yada babalarının adları ile kaydedilmişlerdir.

104 Hane Reisinin Yaş Gruplarına Dağılımı Aşağıda verilmiştir.

20-25 yaş arası 8 kişi	36-40 yaş arası12 kişi	51-55 yaş arası 5 kişi	66-70 yaş arası 4 kişi
26-30 yaş arası 6 kişi	41-45 yaş arası 26 kiş	56-60 yaş arası11 kişi	71-77 yaş arası 5 kişi
31-35yaş arası10 kişi	46-50 yaş arası 12 kişi	61-65 yaş arası 5 kişi	

Hane nüfuslarını incelendiğinde, hanelerin çok kalabalık olmadığını görür. Nüfusu;

- 1 kişi olan 8 hane,
- 2 kişi olan 8 hane,
- 3 kişi olan 16 hane,
- 4 kişi olan 10 hane,
- 5 kişi olan 19 hane,
- 6 kişi olan 9 hane,
- 7 kişi olan 6 hane,
- 8 kişi olan 11 hane,
- 9 kişi olan 2 hane,
- 10 kişi olan 1 hane,
- 11 kişi olan 7 hane,
- 12 kişi olan 2 hane,
- 13 kişi olan 3 hane,
- 14 kişi olan 1 hane ve
- 16 kişi olan 1 hane vardır.

Hane sayıları² ortalama 3 ve 7 kişi aralığında yoğunlaşmaktadır. Buna göre Nogaylar'da çok çocukluluk yoktur ve genellikle çekirdek aile yapısına sahiptirler. Hanelerde, reislerin anne yada babaları bulunmaktadır, bazı ailelerde kardeşler de vardır ancak bu durumun geniş aile özelliğine sahip olmalarından değil, birlikte göç etme, bir arada bulunarak birlikte hareket etmelerinden kaynaklanmış olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Kalabalık aileler incelendiğinde; 16 kişilik hanenin 9'u ve 14 kişilik hanenin 6'sı, 12 kişilik bir hanenin 7'si, 11 kişilik bir hanenin 6'sı köledir, bu da bize hane nüfusları arasındaki dikkat çekici artışı açıklamaktadır. Karadeniz'in kuzeyinde yaygın olan sosyo-kültürel yapıyı,³ Osmanlı topraklarına taşıyan bu Nogay grubunda, 587 kişinin 69'u köledir (gulam ve cariyeye). Köleler, grubun % 11.75'ini oluşturmaktadır. 104 hanenin, 21 hanesinde köle olması yaklaşık her beş hanenin birinde köle olduğunu gösterir.

587 kişinin 321'i erkek, 266'sı bayandır. Aile yapısında genel olarak tek eşlilik hakimdir. İncelenen bu 104 haneden sadece 4 hanede 2 eşliliğe rastlanmıştır. Evlilik yaşı kadınlarda, 13-14'e, erkeklerde 15'e kadar inmektedir. Eşler arası yaş farkı; 45 yaş üzeri erkeklerde, 25'e kadar çıkmaktadır. 40 yaş altındaki erkeklerde, eşleri ile aynı yaşta olanlar, yada eşler arası yaş farkı 1-2- yaş olanlar var ancak çoğunluk yaş farkı 5 ila 10 yaş arındadır.

İsimleri incelendiğimizde; yaklaşık 350'si İslâmî, 160'ı Nogay, 90'ı Türk kaynaklı olup 8'i diğer dillerden gelmektedir. Nogayların büyük çoğunluğu İslâmî isimleri kullanmaktadırlar. İslâmî olmayan isimleri genellikle gulam ve cariyeler kullanmışlardır. Bu defterle benzer özellik taşıyan, Nogay muhacirlerinin isimlerinin kaydedildiği diğer defterlerde⁴ bu kadar yoğun bir İslâmî isim göremiyoruz. Diğer defterlerde özellikle yaşlılarda ve baba isimlerinde Nogay isimleri kullanılmıştır. Bu tablo göç eden grupların geldikleri coğrafya hakkında ve Karadeniz'in

---

² Karpat, Vladimir Teplov'un Rus hükümeti himayesinde, Balkan nüfusu üzerine, yıllıklar ve kilise kayıtlarına göre yaptığı bir araştırmaya atfen, "19 yüzyılın ikinci yarısında, Müslüman ailelerin 5 üyeden, gayr-i Müslim ailelerin 7-9.37 üyeden oluştuğunu" belirtmiştir. Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1814)**, çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s. 116. Nogaylar'da da buna benzer bir tablonun ortaya çıktığı söylenebilir.

³ Kırım Hanlığı'nın ekonomisi esas olarak köle ticaretine dayanmaktadır. Esirler daha çok kuzeye, Rusya ve Ukrayna'ya yapılan akınlarla elde edilmektedir. 17. yüzyılın ilk yarısı için Ukrayna ve Rusya topraklarından esir alınanların sayısı en az 200 bin olarak hesaplanmaktadır. 17. yüzyılın sonuna kadar Tatar akıncılar köle olarak satacakları esirleri sağlamak için hemen her yıl kuzeydeki slav köylerine akınlar düzenlemişlerdir. Kırım şeriye sicilleri kayıtlarına göre, 1680-84 yılları arasında Bahçesaray'da her iki kişiden birinin köle sahibi olduğu ve kişi başına ortalama 6,5 köle düştüğü görülmüştür. 1737 yılında ise 90 kişiden sadece 23'ünün kölesi vardır ki 18. yüzyılda köle sayısında düşüş görülmüştür. Bunda Rusya'nın Karadeniz'in kuzeyinde yükselişinin payı olsa gerek. Ahmet Nezihi Turan, "Bahçe Saray Köleleri (17.- 18. Yüzyıllar)", **Bilig**, sayı: 48, Kış 2009, s. 243.

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Maliyeden Müdevver Defterler, **MAD 23106, MAD 23107, MAD 23108, MAD 23111.**

kuzeyinde içinde buldukları toplum yapısı hakkında fikir verebilir.

Öte yandan; 587 kişiden 84'ünün isminin önünde *hacı* kelimesi vardır. Bu 84 kişinin 27'si aile reisi, 10'u erkek, 9'u kadın, olan 46 kişi 15 yaşından büyüktürler. 14'ü kız ve 23'ü erkek olmak üzere toplam 37'si 15 yaşından küçüktür, ve 0 ve 1 yaşta dahî kullanılmıştır. Bu da *hacı* kelimesinin sadece hacıya gidenler için kullanılmayıp, ilk yada ön isim olarak da kullanılmış olabileceğini göstermektedir.

İslâmî isme sahip olan 350 kişi arasında belirli isimlerde yoğunlaşma görülmez, çeşitlilik fazladır. Bayanlarda en sık kullanılan Ayşe ve Fatma isimleridir ve 10-12 kişide rastlanmıştır. Erkeklerde ise Ahmed, Mehmed ve Muhammed isimlerine de aynı sıklıkla rastlanmıştır.

Osmanlı Devleti muhacir kayıtlarını tutarken, *Orta boylu kara sakallı Hacı İsmail Efendi bin Hacı Muhammed Gazi sinn 42* örneğinde görüleceği üzere, hane reislerini, boy, saç ve sakal tanımlamasıyla, aile reislerinin fiziksel özelliklerini vererek fotoğraflama yoluna gitmiştir.

İnsan ırklarının ayırt edilmesinde kullanılan karakterler çoktur, bunlar dört esas altında toplanmış fakat önem dereceleri farklıdır. Önemi ittifakla kabul edilenler; deri rengi, boy, kan grubu ve baş şeklidir. (Vallois 1975: 3.) Bu karakterler teknoloji ile ilişkilendirildiğinde Osmanlı Devleti'nin insanları tanımlamada devrin şartlarına göre oldukça bilimsel bir yöntem kullandığını görebiliriz.

Boy, doğuştan ırklar arasındaki farklılıkları ortaya koyan bir karakterdir; Fransızlarda yeni doğan boyu 50 cm iken, Çin-Hindi'nde 47 cm.dir. Erginlerdeki fark çok daha önemlidir. Bunları değerlendirmek için yapılan sınıflandırmada insanların ortalama boyu: 165 cm olarak alınmıştır. 170 cm.ye kadar olanlar orta boy, 170 cm.nin üzerinde olanlar uzun boy, 160 cm.nin altındaki boylar kısa boylardır. (Vallois 1975: 4,5)

Osmanlı Devleti'nin hazırladığı defterde ise; 104 hane reisinin 46'sı uzun boylu, 50'si orta boylu ve 1'i kısa boylu olarak kayıt edilmiştir. Buna göre Nogaylar'ın kısa değil, orta ve uzun boylu oldukları söylenebilir.

Kıyâfetü'l-İnsiyye fi Şemâilil-Osmâniyye'ye göre; Oldukça uzun insanlar nadiren zekidirler. Bilginler der ki; "kısa insanlar çok zekidirler fakat patavatsızdırlar, onların çoğunluğu budaladır. Ancak nadir olmasına rağmen, uzunlar ve kısalar arasında boyun hesaba katılmadığı zeki insanlar vardır. Öte yandan ölçülü makul boylular, en az zeka ve akıl kadar, iyi huy sahibidirler. (Seyyid Lokman Çelebi 1987: 18)

Ayırt edici bir diğer karakter ise deri rengidir. Deri rengi pigment denilen ve derinin altında esmer sarımtırak tanecikler halinde bulunan bir maddenin varlığından ileri gelmektedir. Bunların miktarı değişebilir. Çok olduğu zaman deri fazla koyulaşır ve zencilerde koyu veya siyah deri rengini oluşturur. Azlığı halinde deri altında dolaşan ve şeffaf olduğu için gözükken kırmızı kan renginin, pigment rengi ile karışması sonucu olarak; deriye bir çok Asyalılarda görülen esmer sarı veya açık sarı bir renk verir. Eğer pigment mevcut değil ise Kuzey Avrupalıların pembe

beyaz rengini alır. Pigmentin miktarına ve sıklığına göre seri renkler ortaya çıkmıştır.

Renk ayrılıkları saçlarda ve gözlerde de görülmektedir. Fakat bunlarda daha sınırlıdır. Irkların ekserisinde saçlar ve gözler siyah veya koyu kahve rengidir. Ancak bazı Avrupa ırklarında da görüleceği üzere; gözlerde pigmentsizlik; gri ve yeşil çeşitleri ile mavi gözleri meydana getirir, az pigmentli gözler sarı veya açık kahve rengidir. Saçlarda kuvvetli bir pigmentsizlik sarı saçları meydana getirir, hafif pigmentli saçlar ise kestane rengindedir. (Vallois 1975: 4,5)

Türklerde sakal ve özellikle de bıyığın çok önemli bir yeri vardır. Ahmet Vefik Paşa Türklerde sakal çeşitlerinin ak sakal, kara sakal, teke sakal, top sakal, kaba sakal, keçi sakal, köse sakal deyimleriyle ifade edildiğini belirtmiştir. (Ögel 2000: 308-310) Eski Türklerden ve Selçuklu geleneğinden gelen bu ifadeler Osmanlı Devleti'nde de kullanılmıştır ve Nogaylar'ı da benzer ifadeleri kullanarak tanımlamışlardır

Sakal ve bıyık tanımlamasında kullanılan ifadeler, kara sakal, ak sakal, kır sakal, kumral sakal, az kumral sakal, sarı sakal, köse sakal, kara köse sakal, kumral köse sakal, sarı köse sakal, ter bıyık, sarı bıyıktır.⁵

96 hane reisinden yaklaşık 30'u kara sakallı, 23 köse sakallı olup, kara-köse sakallılar grubun yaklaşık üçte birine yakın olduğunu söyleyebiliriz.

Ter bıyıklıların 20'li yaşlarda olmaları, ak sakallıların 60 yaş üzeri olmaları durumu açıklar niteliktedir.

Köse sakal: 23 kişi, Az-kır Sakal: 4 kişi, Az-kumral sakal:1 kişi, Kır sakal: 11 kişi, Kumral:10 kişi, Ter-bıyıklı: 6 kişi (20,21,22,25,28,35 yaşlarda)	Kara sakal: 30 kişi, Sarı sakal: 3 kişi, Az-sarı sakal: 1 kişi, Sarı-kara sakal: 1 kişi, Ak-sakal: 6 kişi (60,62,64,72,77,77 yaşlarda)
--	--

Kıyâfetü'l-İnsiyye fi Şemâli'l-Osmâniyye'ye göre; Seyrek bir sakal veya salsızlık yüksek bir zeka ve anlayışı gösterir. Seyrek sakal, iyi tabiatın ve iyiliğin işareti olurken, uzun sakal, zeka yoksunluğuna işaret eder, kalın sakal ise, kötülük, fenalık ve can sıkıntısının işaretidir. Aşırı seyrek sakal, genel olarak Tatar sakalı olarak adlandırılmış olup, kötü mizaç anlamına gelir fakat oldukça kalın ve uzun sakal, olgunluk ve bilgeliğin işaretidir. (Seyyid Lokman Çelebi 1987: 18)

Kültür kavramı açıklanırken insanın bedeni ve ruhi yapısı ayrı ayrı ele alınmış ve fiziki antropoloji, ırk konusunu işlemiştir. İnsan beden yapısının kültür yaratma ve kültür değerlerini benimsemeye etkin rol oynadığı düşüncesi yerini milli kültür unsurlarına (dil, din, gelenek, davranış vb.) ve bu unsurların gelecek nesillere aktarılmasına bırakmıştır. Ancak yine de milletleri birbirine bağlayan ve ayıran soy faktörünün varlığı inkar edilemez. De Lapouge ve D. Ammon gibi sosyologlar,

yaptıkları çalışmalar sonucu; bazı soy özelliklerinin babadan evlada geçtiği ve soylar arası karışmalarda toplulukların karakter değişikliğine uğradığı sonucuna ulaşmışlardır. Öte yandan bu etkileşim karşılıklı olup, A. Coste, sosyal olaylar, teşkilat, din ve ekonomik problemlerin ilgili topluluğun damgasını taşıdığını belirtmiştir. (Kafesoğlu 2004: 28)

1859-1862 yılları arasında Adana, Konya, Ankara başta olmak üzere Türkiye'nin her yanına iskan edilen, en az 66 bin Nogay halkı bu ülkenin bir rengidir. Benliklerini ve değerlerini koruyarak, gelecek nesillerin bu farklılıklarla ilgili sorunlarına kültürel çeşitlilik adına cevaplar verebilmeleri ve ata yurtlarında kalan akrabalarıyla bağlarını kurabilmeleri için bu aile bilgileri, fiziksel tanımlamalar ve sosyolojik çıkarımlar yol gösterici olacaktır.

İ. DH. 28957 NO'LU DEFTERİN ORJİNALİ

Atufetli Efendim Hazretleri,

Memalik-i mahruse-i şahanede tavattun itmek arzusuyla çend mah mukaddem der-saadete gelmiş olan Nogay Tatarları'nın suret-i iskânlarına dair Meclis-i 'Âli-i Tanzimat'dan kaleme alınan mazbata beraber olan evrakıyla manzûr-ı ali buyurulmak için arz u takdîm kılındı me'âlinden müstebân olduğu vechle muhacirîn-i merkume 104 hane ve zükûr ve enâs 580 nüfusdan ibâret olduğu misillü topdan bir mahalde iskân itmek maksad-ı mahsûsında buldukları cihetle me'mûr-ı mahsûs ma'rifetiyle Anadolu havalisinde muayene olunan mevâki'-i müteaddede iskânları kâbil olamayacağı tahkik itmesi üzerine mukaddema arazi-i hâliya keşfiçün ba'zı eyalete gönderildiği misillü Adana Eyaleti'ni keşf ü muayeneye me'mur olmuş olan Kol ağası Tevfik Efendi'nin getirmiş olduğu harita mu'ayene olundukda eyalet-i merkume dahilinde vâki' Aziz Sancağı'nda Ayas arazisi sahil-i bahrda vâki' ve münbit ve havası dahî oldukça mu'tedil ve akarsuları bulunduğu anlaşılmış ve muhacirîn-i merkumeden mukaddema ol-havaliye gitmiş ba'zı kimesneler bulunmasıyla keyfiyet kendüleriyle dahî müzakere ve istimzâc olunarak burada yahud Çukurova'da veya eyâlet-i mezbura dahilinde sa'ir bir mahalde iskâna muvafakatleri istihsâl kılınmış olduğundan iş bu iki üç mahalın kangısı daha elvirişli olduğu buraca mechûl olub tahkîk ve mu'ayeneye me'mûr gönderilmesi bunların burada bekletdirilmesini ve mevsim-i şitânın takrîbi cihetiyle ileride sevk ve i'zâmları hususunda su'ûbet ve meşakkati mucib olunacağından mevâki'i mezburenin kendülerince muayenesi kesb-i sühulet itmek ve ittihâz idecekleri meskenlerini müsterihan kurbıyyet hasil eylemek üzere cümlesinin şimdiden muma ilyh Tevfik Efendi'ye tefrîkan gönderilmesi ve muhacirîn-i merkume haklarında oluncak müsâ'adât bahsine gelince emsali misillü on sene virgü ü 'aşâr ve yirmi beş sene askerlikden ma'zû tutulmaları iktizây-ı merhamet-i seniyyeden olduğu misillü emri-iskânlarınca olunacak mu'avenetin dahî Kütahya Sancağı'nda tavattın olunmak üzere Bursa'ya gönderilecek Çerkes muhacirleri hakkında merîm olunan ta'limât ahkâmına tevfişkân icrası iktizay-ı halden bulunduğu binâ'en mevâki'-i mezkure kendülerine mu'ayene itdirilerek intihâb idecekleri mahallere gönderilecek ta'limât vechle ivâ ve iskân olunmaları ve bunlar ibtidây-ı emirde

Mersin İskelesi'ne azîmet ideceklerinden kendülerinini ve ahmal u eskâllerinin muvakkaten ikâmetgâh ittihaz olunacak mahallere nakl u îsâllerîçün lâzım gelen araba ve hayvanâtın tehiyyet u istihzârı ve husûl-i iskânlarına deĝin zükûr ve enâs on beş yaşından aşığısına birer ve yukarısına ikişer gurusu olarak bâ-irade-i seniyye burada virilmekte olan yevmiyelerinin mahallinde itâsı hususlarının eyâlet-i merkume valisi devletlü Paşa hazretlerine tavsiye ve iş'âr kılınması ve muhacirîn-i merkûmenin bir münasib vapura erkâben i'zâmı hususun şehre-emânetine havalesiy-le marû'z-zikr askerlikden ve virgü ü â'sârdan mu'afiyet-i muvakkaten hususunun taraf-ı vâlây-ı ser-askeriye ve maliye nezâret-i celilesine ve mahalline bildirilmesi tezekkîr kılınmış isede suver-i muharrere haklarında her ne vechle emr ü fermân hazret-i padişâhî müteallik ve şeref-südûr buyurulur ise ana göre hareket olunacağı beyanıyla tezkire-i senâviri terkîm kılındı efendim 29 zilhicce 1275

Ma'rus-ı Çaker-i Kemineleridir Ki

Adana Eyaleti Dahilinde İskanı Muktezay-ı İrede-i Seniyye-i Hazret-i Mülûkaneden Olan Nogay Muhacirlerinin Suret-i İskanıyla Haklarında İcra Olunacak Muavenat- Keyfiyetini Mübin Eyalet-İ Merkume Valisi Devletlü Paşa Hazretlerine Ta'limat

1. muhacirin-i merkume ber-muceb-i defter-i mesulhane i'tibarıyla 104 hane ve zükur ve enas 587 nüfusdan ibaret olub der-aliden doğru Mersin iskelesine izam olunmuştur.

2. muhacirin-i mezkure Ayas veya Çukurova'da yahud ol havalide beğendikleri sair bir mahalde iskan olunacağından ibtidai emirde ve muvakkat olunarak Mersin veyahud Tarsus ve Adana misillü münasib yerlerde ikamet itdirildikten sonra içlerinde intihab idecekleri adamlar zikr olunan mahallere i'zam ile gösterilüb arazi-i mîrî-i haliyadan olmak üzere kangı mahali beğenirler ise oraya iskan olunacaktır.

3. her familyanın iskanı için birer hane yapılacağından ba'de yerleşikçe gönülleri istedikçe tevsî ve i'mar itmek üzere her familyanın miktar-ı nüfusuna göre ol havalice ebniye inşasında müstemil olan eşya ve levazımatdan heman vakit geçirmeksizin mümkün mertebe ikametlerine elvirişli birer hane ile köle ve cariyeleri olanların köle ve cariyeleri için dahî icabına göre lüzumu kadar oda ve mesken yapılacak her familyaya eküb biçebileceği kadar ziraat mahali dahi ta'yin ve tahsis kılınacaktır.

4. muhacirin-i merkumenin Mersin İskelesine vüsullerinde ahmal ve eskâllerinin iktiza iden mahallere nakilleri için muktezi olan araba ve hayvanat canib-i hükûmetden tedarik ve ita olunacağı misillü yapılacak hanelerine yerleşene dek muvakkaten ikamet ittikleri mahallerde der-alfide virildiği misillü zükûr ve enasda sinn-i on beşden yukarı olanlara ikişer vedûn olanlara birer gurusu yemeklik ita olunub yerleşdikleri gibi kat' olunacaktır kat'ı muvahharen içlerinde mahsul-i cedid husûlüne deĝin kendisini idare idemeyecek pek fakir ve bivaye familyalar bulunduğu mahalince tahkik iderise o makulelere mahsul-i cedid orağına kadar birer miktar ta'yinat virilecektir.

5. beher familyaya birer çift öküz ile sene-i atıde zir'a itmeleri için mahallince lüzum-ı mikdar tohum dahî ita olunacaktır.

6. gerek yapılacak selefü'z-zıkr hane ve ebniyelerin mesarifi ve gerek virilecek yemeklik ve öküz ve tohum behası ve nakliye ücreti saye-i merhametvaye hazret-i mülûkanede sadak-i şahane olarak mal sandıklarından ita olunacağından hususat-ı muharere eyalet-i mezkure valisi devletlü paşa hazretlerinin biz-zat nezareti ve saadetlü defterdar efendinin tekayyüd ve mübaşeretü icra kılınarak bu babda ve meclis-i kebirin ilm ü muavenetiyle bir güne telefât yahud aher uygunsuzluk vuku' u bulmamasına cümle sarf-ı enzar ve vakt-ı basiret olunarak mesarif-ı vakı'anın meclisce mufassal ve muvazzaf defterleri tanzim ile maliye nezareti celilesine irsal kılınacaktır.

7. muhacirin-i merkumeden beher familya için yapılacak hanelerin mahalliyle hane fûru'atından olan bağçe ve havlı gibi mülkiyet vechiyle ve zira'at için tefrik ve tahsis olunacak mezâra ba-tapu uhdelerine nakl ve tefvisat olunacağından ba'de hitamü'l-mesaliha bunların dahi muvazzah defteri yapılub senedatı tanzim olunmak üzere maliye nezareti celilesine tisyar olunacaktır.

8. cend sene mukaddem Kırım canibinden hicret idüb Dobruca tarafında iskan olunan Tatar muhacirleri hakkında ol havalı ahali tarafından icra olunduğu misillü iş bu Nogay muhacirleri haklarında dahî bazen ahali taraflarından hanelerinin inşasında ve levazımâtın tedarîğinde yardım itmek ve ahmal ve eskalleri nakl için araba ve bargir virmek ve bazen hanelerinde müsafir iderek et'âm ve ikram eylemek gibi muavenet ve mehman-nevazlık idenler olur ise red ve men olunmayub tahsin olunacak ve öyle icra-i muavenet idenler der-bar-ı şevket-karar bildirilecektir.

Nogay Muhacirlerinden Olup Adana Canibinde İskan İtmek Üzere İ'zâm Olunacak Kisanın Defteridir

Hane

1. Orta boylu kara sakallı Hacı İsmail Efendi bin Hacı Muhammed Gazi sinn 42 zevcesi Zilkade sinn 25 mahdumu Musa sinn 6 Diğeri Yusuf sinn 6	Gulamı Tağbozan sinn 26 Diğeri gulamı Kul Muhammed sinn 19 Kerimesi Fatıma sinn 3 Diğeri gulamı Ali sinn 3 Cariyesi Nâkûn sinn 35 Diğeri gulamı Ömer sinn 36 Mahadumu Ays bin İsmail Efendi sinn 1 Tevellid-i Tağbozan mahdumu Hacı Geldi sinn 00	Yekün Neferat 6 kebir <u>7 sagir</u> 13
2. Orta boylu az kır sakallı Hacı Mustafa bin Hacı Abdullah sinn 68 Mahdumu Muhammed sinn 10 Kerimesi Kerime sinn 8 Diğeri kerimesi Emine sinn 4		Yekün Neferat 1 kebir <u>3 sagir</u> 4

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

3. Orta boylu köse sakallı Hacı Doğanay bin Geldi Ali sinn 43 Validesi Asiye sinn 75 Mahdumu Hacı Muhammed sinn 20 Diğer mahdumu Abdüssalih sinn 12 Diğeri Yunus sinn 8	Gulamı Keleş sinn 48 Diğer gulamı Âbid sinn 11 Diğer gulamı Sağandık sinn 7 Cariyesi Hazine sinn 45 Diğeri Esen Totay sinn 25 Diğeri Zühre sinn 8	Yekün Neferat 6 kebir <u>5 sagir</u> 11
4. orta boylu kara sakallı Ahmed bin Ömer sinn 48 zevcesi Ayşe sinn 37 mahdumu Canbek sinn 9	gulamı İskender sinn 10	Yekün Neferat 2 kebir <u>2 sagir</u> 4
5. orta boylu köse sakallı Seyyid Akay bin Onam Ali sinn 50 kerimesi Han Melek sinn 8	gulamı Uğurlu sinn 27 cariyesi Melek Han sinn 25 diğer gulamı Tağhan sinn 3	Yekün Neferat 3 kebir <u>3 sagir</u> 6
6. orta boylu köse sakallı Matay bin Tosun Ali sinn 38 zevcesi Tuvay sinn 25		Yekün Neferat 1 kebir <u>1 sagir</u> 2
7. orta boylu kara sakallı Osman bin Abdülkerim sinn 45 zevcesi Elifhan sinn 42 mahdumu Hacı Gazkan sinn 20 diğeri Muttalib sinn 10 diğeri Ays Talib sinn 2 kerimesi Rahime sinn 3 diğeri Habibe sinn 2		Yekün Neferat 3 kebir <u>4 sagir</u> 7
8. orta boylu kara sakallı Seyyid Battal Efendi bin Ahmed sinn 38 zevcesi Emine sinn 25 validesi Erkız sinn 57 mahdumu Necmeddin sinn 8	gulamı Çağray sinn 45 diğer gulamı El-Çağaz sinn 40 diğer gulamı İslam sinn 13 diğer gulamı Yusuf sinn 15 cariyesi Yufe sinn 30 diğer cariyesi Gülsüm sinn 10 diğer cariyesi Fevret Melek sinn 6 tevellid iden kerimesi Zeliha bin Seyyid Battal Efendi sinn 00	Yekün Neferat 7 kebir <u>5 sagir</u> 12
9. orta boylu ter bıyıklı El-hac Ahmed bin Abdülkadir sinn 35	gulamı Eman Kul sinn 38 cariyesi Kurat Melek sinn	Yekün Neferat 5 kebir

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

zevcesi Ayşe sinn 35 validesi Gülsüm sinn 57 kerimesi Mübarekhan sinn 12	24 diğeri Pazarhan sinn 4 tevellidi Hacı Hanım sinn 00	<u>3 sagir</u> 8
10. orta boylu köse sakallı Eyüb bin Abdülkerim sinn 35 zevcesi Mü'mine sinn 25 kerimesi Totay sinn 3 diğeri Hacı Abas sinn 1		Yekün Neferat 2 kebir <u>2 sagir</u> 4
11. orta boylu ter bıyıklı Haris bin Abdülkerim sinn 25 zevcesi Kaluhan sinn 17 mahdumu Hacı Mehmed sinn 2 validesi Hansulı sinn 61		Yekün Neferat 3 kebir <u>1 sagir</u> 4
12. uzun boylu köse sakallı Hacı Kurban Gazi bin Yahya sinn 43 zevcesi Anber sinn 35 mahdumu Hızır sinn 4		Yekün Neferat 2 kebir <u>1 sagir</u> 3
13. uzun boylu kara sakallı Hacı bin Mehmed sinn 48 zevcesi Hacı Han sinn 37 kerimesi Belkıs sinn 14		Yekün Neferat 2 kebir <u>1 sagir</u> 3
14. orta boylu köse sakallı Hacı Mehmed Ali bin Kul Mehmed sinn 42 zevcesi Hacı Hacı sinn 33 mahdumu Hacı Ekber sinn 8 kerimesi Sâim Han sinn 13 diğeri Geldi Hanım sinn 9		Yekün Neferat 2 kebir <u>3 sagir</u> 5
15. orta boylu köse sakallı Can Polad bin Çebağı sinn 43 zevcesi Ünzile sinn 37 mahdumu Nureddin sinn 9 diğeri Mehmed sinn 3 kerimesi Fatma sinn 25 diğeri Hacı Melek sinn 12 biraderi Nurset sinn 17 tevellid iden kerimesi Meke bin Can Polad sinn 00		Yekün Neferat 4 kebir <u>4 sagir</u> 8
16. uzun boylu kara sakallı Samed bin Hacı Geldi sinn 43 zevcesi Müslime sinn 40 mahdumu Resul sinn 5 kerimesi Ümmügülsüm sinn 3		Yekün Neferat 2 kebir <u>2 sagir</u> 4
17. orta boytlı kara sakallı Genç Ahmed bin Musa sinn 49 mahdumu Geldi Murad sinn 12		Yekün Neferat 1 kebir <u>1 sagir</u> 2

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

18. orta boylu ter bıyıklı Abdullah bin İskender sinn 20 validesi Hacı Hanım sinn 30? mahdumu Nâcer sinn 15 diğeri Ays sinn 12	Yekün Neferat 3 kebir <u>1 sagir</u> 4
19. orta boylu kara köse sakallı Abdülhâlık bin Kurman Gazi sinn 28 zevcesi Tûfi sinn 23 mahdumu Abdülveli sinn 4 mahdumu Murad Hasıl sinn 21 zevcesi Ebi sinn 25 mahdumu Abdüsselâm sinn 7 diğeri Hacı Geldi sinn 4	Yekün Neferat 4 kebir <u>3 sagir</u> 7
20. orta boylu ak sakallı Çu-bahadır bin Murtaza sinn 72 mahdumu Turalı sinn 30 zevcesi Şapay sinn 52 diğeri mahdumu Ali sin 27 diğeri Mehmed sinn 22 diğeri Hacı Ahmed sinn 18 diğeri Ebu sinn 17 kerimesi Behalı Kız sinn 12 Turalı zevcesi sinn 26 mahdumu Beğ Polad sinn 6 Ali'nin zevcesi sinn 22	Yekün Neferat 9 kebir <u>2 sagir</u> 11
21. uzun boylu kır sakallı Hâlid bin Beğli Akay sinn 66 zevcesi Tuti sinn 42 mahdumu Can Geldi sinn 24 kerimesi Esen sinn 13 diğeri Azdoğan sinn 9	Yekün Neferat 3 kebir <u>2 sagir</u> 5
22. uzun boylu ak sakallı Yahya bin Cemali sinn 64 zevcesi Selîme sinn 57 mahdumu Kuka sinn 37 zevcesi Behalı kız sinn 30 diğeri zevcesi Hacı Halim sinn 30 mahdumu Abdullah bin Kuka sinn 6 diğeri Hebe bin Kuka sinn 4 kerimesi Tusi binti Kuka sinn 12 diğeri kerimesi Hacı Toti bin Kuka sinn 9 oğlu Saba bin Yahya sinn 22 zevcesi Melek sinn 25 kerimesi Fatma sinn 1 tevellid iden mahdumu İskender bin Kuka sinn 00	Yekün Neferat 7 kebir <u>6 sagir</u> 13
23. orta boylu kır sakallı hacı Yahya bin Musa sinn 56	Yekün Neferat

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

zevcesi Âlime Han sinn 54 mahdumu Mehmed Ali sinn 18 kerimesi Hacı Hanım sinn 14	3 kebir <u>1 sagir</u> 4
24. kısa boylu kır köse sakallı Hacı Yakub bin Akay sinn 57 zevcesi Hacı Kız sinn 46	Yekün Neferat 2 kebir
25. uzun boylu köse sakallı Ali bin Hüseyin sinn 54	Yekün Neferat 1 kebir
26. orta boylu sarı kır sakallı Cankay bin Cum'a Ağay sinn 56 zevcesi Canikan sinn 50 kerimesi Selîme Han sinn 15	Yekün Neferat 3 kebir
27. uzun boylu kara sakallı Halil bin Ali sinn 40 zevcesi Saliha sinn 39 kerimesi Hamide sinn 6 diğeri Azize sinn 6 diğeri Rahime sinn 3	Yekün Neferat 2 kebir <u>3 sagir</u> 5
28. uzun boylu az kır sakallı Hacı Saralub bin Hacı Geldi sinn 42 zevcesi Hacı Han sinn 20 kerimesi Koko sinn 9 tevellüd iden kerimesi Ümmügülsüm sinn 00	Yekün Neferat 2 kebir <u>2 sagir</u> 4
29. uzun boylu köse sakallı Dost Ali bin Agust sinn 42 zevcesi Tomas sinn 50 mahdumu Şamil sinn 15 diğeri Murad Hasıl sinn 8 diğeri Seyyid sinn 5 mahdumu Ahmed sinn 15 diğeri Battal sinn 12 ahmed zevcesi Hacı Fatıma Hanım sinn 13	Yekün Neferat 4 kebir <u>4 sagir</u> 8
30. uzun boylu kır sakallı Hacı Mehmed bin Kabil sinn 60 zevcesi Nasıblü sinn 50	Yekün Neferat 2 kebir
31. uzun boylu sarı-kara sakallı Hanîfî Efendi bin Hacı Hasan sinn 44 zevcesi Âîşe sinn 25 gulamı Uğurlu sinn 25 cariyesi Bayram Han sinn 30 diğeri Hicazi sinn 5 Hanîfî Efendi'nin biraderi İlyas Efendi sinn 15 Tevellid iden Uğurlu kerimesi Hayır Kız sinn 00	Yekün Neferat 5 kebir <u>2 sagir</u> 7
32. uzun boylu kara sakallı Yahya bin Selami sinn 42 zevcesi Hacı Melek sinn 23 mahdumu Bilal sinn 8 kerimesi Kerime sinn 4 Yahya validesi Nesibe Han sinn 63	Yekün Neferat 3 kebir <u>3 sagir</u> 6

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

Mahdumu Abdülmecid sinn 1		
33. uzun boylu az kır sakallı Ali bin Kerim sinn 45 zevcesi Ertuvan sinn 35 er karındaşı Hasan sinn 25		Yekün Neferat 3 kebir
34. uzun boylu kara sakallı Abdülbaki bin Yuvaşdı sinn 45 zevcesi Aîşe sinn 37 mahdumu Benî sinn 18 diğeri Tehim sinn 14 diğeri Harun sinn 2 kerimesi Zi'lkade sinn 16 kerimesi Zeliha sinn 5	gulamı Cevaysar sinn 38	Yekün Neferat 5 kebir <u>3 sagir</u> 8
35. uzun boylu köse sakallı Hüseyin ibni Ebutalib sinn 28 zevcesi Han Melek sinn 25	gulamı Kurdan sinn 22 cariyesi Fusa sinn 17 mahdumu Ab- dullah bin Hüse- yin sinn 1	Yekün Neferat 4 kebir <u>1 sagir</u> 5
36. uzun boylu kara sakallı İshak bin Hacı Mehmed sinn 43 zevcesi Sendeli sinn 30 mahdumu Menli Bulat sinn 15 diğeri Ebu Bekir sinn 10 diğeri Ahmed sinn 1 kerimesi Belkız sinn 12 diğeri Aîşe sinn 6 İshak karındaşı Mehmed Ali sinn 30 Zevcesi Hacı Han sinn 20		Yekün Neferat 5 kebir <u>4 sagir</u> 9
37. uzun boylu köse sakallı Zekeriya bin Cafer sinn 43 zevcesi Kunlı Han sinn 32 biraderi Yahya sinn 35 zevcesi Fazıla sinn 22 tevellüd iden mahdumu Abdülaziz bin Zekeriya sinn 00		Yekün Neferat 4 kebir <u>1 sagir</u> 5
38. uzun boylu köse sakallı Şeraki bin Ganeb sinn 28 zevcesi Fatıma sinn 28 mahdumu Abdülhamid sinn 6 kerimesi Aîşe sinn 9 diğeri Karapay sinn 7 diğeri Zeliha sinn 3		Yekün Neferat 2 kebir <u>4 sagir</u> 6
39. uzun boylu köse sakallı Ali Ağan bin Yahya sinn 48 zevcesi Hadice sinn 31		Yekün Neferat 2 kebir

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

<p>mahdumu Gazi sinn 11 kerimesi Fatıma sinn 14 diğeri Emine sinn 7 diğeri Hacı Eru sinn 3</p>		<p><u>4 sagir</u> 6</p>
<p>40.El-hac Ebubekir bin İsmail sinn 44 Cariyesi Hacı kız sinn 7 El-hac Ebubekir'in refiki Mehmed bin Abdullah sinn 60</p>		<p>Yekün Neferat 2 kebir <u>1 sagir</u> 3</p>
<p>41.uzun boylu köse sakallı Timur Beğ Efendi bin Ömer sinn 32 zevcesi Elem sinn 30</p>		<p>Yekün Neferat 2 kebir</p>
<p>42.uzun boylu kır sakallı Ömer Ağa bin Hüda-verdi sinn 32 zevcesi Hanife sinn 45 mahdumu Eyüb sinn 21 diğeri Yusuf sinn 14 kerimesi Hacı Peyke sinn 7</p>	<p>gulamı İskender sinn 25</p>	<p>Yekün Neferat 4 kebir <u>2 sagir</u> 6</p>
<p>43.uzun boylu kara sakallı Abdülvehhab bin Kasım sinn 39 zevcesi Ziyet sinn 22 mahdumu Çelebi sinn 2 validesi Hanî sinn 7</p>	<p>gulamı Nasuh sinn 15</p>	<p>Yekün Neferat 4 kebir <u>1 sagir</u> 5</p>
<p>44.uzun boylu kır sakallı Soylışah Canay sinn 67 zevcesi Aîşe sinn 70 mahdumu Otlı Ali sinn 40 zevcesi Nazan Han sinn 18 mahdumu Hacı Mustafa sinn 5</p>		<p>Yekün Neferat 4 kebir <u>1 sagir</u> 5</p>
<p>45.uzun boylu kara sakallı Gazi bin Ahmed sinn 57 zevcesi Beğ Han sinn 50</p>		<p>Yekün Neferat 2 kebir</p>
<p>46.uzun boylu kır sakallı Ömer Gazi Menla bin Cum'â Akay sinn 70 zevcesi Şerife sinn 52 mahdumu Şu'ayib sinn 35 zevcesi Zahide sinn 25 mahdumu İsa sinn 1</p>		<p>Yekün Neferat 4 kebir <u>1 sagir</u> 5</p>
<p>47.uzun boylu kır sakallı Hacı Kabun Teb'azîn bin Menşura sinn 62 zevcesi Mestay sinn 45 diğeri Kurman sinn 30</p>		<p>Yekün Neferat 3 kebir</p>
<p>48.uzun boylu kırca sakallı Hacı Hanîf bin Ahmed Efensdi sinn 55 zevcesi Çınhan sinn 25</p>		<p>Yekün Neferat 2 kebir</p>
<p>49.Gökçe Hatun sinn 65 kerimesi Zeliha sinn 39</p>	<p>gulamı Harsi Geldi sinn 22</p>	<p>Yekün Neferat 6 kebir</p>

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

kerimesi Merve sinn 15 diğeri Fatıma sinn 9 bu defa tevellid iden Zeliha'nın mahdumu Türk Ahmed sinn 00	diğeri Hayırlı sinn 17 cariyesi Tükün sinn 16	<u>3 sagir</u> 9
50.uzun boylu kara sakallı Hacı Mehmed bin Hacı Ali Malik sinn 43 zevcesi Sendeli sinn 22 mahdumu Abdulgaffar sinn 3		Yekün Neferat 2 kebir <u>1 sagir</u> 3
51.orta boylu kır sakallı Eman Ali bin Virdi Ali sinn 50		Yekün Neferat 1 kebir
52.uzun boylu kumral sakallı Canal bin Abdullah sinn 50 zevcesi Sadefcan sinn 45 mahdumu İdris sinn 10 er karındaşı Merende ali sinn 40 zevcesi İncü Han sinn 30		Yekün Neferat 4 kebir <u>1 sagir</u> 5
53.uzun boylu kumral köse sakallı Hani bin Hamza sinn 52 zevcesi Kürdün sinn 42 diğeri zevcesi Hacez sinn 30 mahdumu Hacı Murad sinn 10 diğeri İlyas sinn 10 diğeri Hacı Mehmed sinn 1 hamzanın mahdumu Geldi Murad sinn 9	cariyesi Elmas sinn 8	Yekün Neferat 3 kebir <u>5 sagir</u> 8
54.orta boylu kara sakallı Abdurrahman bin Ahmed Efendi sinn 52 zevcesi Hacı Melek sinn 42 mahdumu Hacı Geldi sinn 18 diğeri Hacı Polad sinn 12 diğeri Abdülmecid sinn 3 hacı geldi zevcesi Bal Totay sinn 16		Yekün Neferat 4 kebir <u>2 sagir</u> 6
55.mütevaffa Cafer zevcesi Çolpan sinn 60 mahdumu Avamil Sinn 26 mütevaffa Cafer'in diğeri mahdumu Rahmet sinn 17		Yekün Neferat 3 kebir
56.orta boylu ter bıyıklı Seyyid Gazi bin Yahya sinn 22		Yekün Neferat 1 kebir
57.orta boylu köse sakallı Kır Ali bin Abdullah sinn 35 zevcesi Kerime sinn 24 mahdumu Ramazan sinn 3 kerimesi Hanım sinn 7		Yekün Neferat 2 kebir <u>2 sagir</u> 4
58.orta boylu sarı sakallı Pay Geldi bin Menla Kul sinn 45 zevcesi Kız Hatun sinn 33		Yekün Neferat 3 kebir

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

mahdumu Hacı Ahmed sinn 15 diğeri İdris sinn 7 kerimesi Hacı Hânî sinn 11 diğeri Merve sinn 7 tevellid iden Pay Geldi kerimesi Sultan Hanım sinn 00	4 <u>sagır</u> 7
59. orta boylu kır sakallı Musa Akay bin Hacı Çorta sinn 40 zevcesi Gülsüm sinn 30 mahdumu Mustafa sinn 12	Yekün Neferat 2 kebir <u>1 sagır</u> 3
60. orta boylu kara sakallı Merşay Menla bin Maksud sinn 46 zevcesi Sarı Aka sinn 37 mahdumu Tuli sinn 10 diğeri Abdulhalık sinn 4 kerimesi Timur Han sinn 11	Yekün Neferat 2 kebir <u>3 sagır</u> 5
61. orta boylu kara sakallı Cankârî bin Cuma Akay sinn 43	Yekün Neferat 1 kebir
62. orta boylu ter bıyıklı Süleyman bin Mürtekay sinn 28	Yekün Neferat 1 kebir
63. uzun boylu kara sakallı Ramazan bin Ömer sinn 40 zevcesi Ziyade sinn 33 diğeri zevcesi Meryem sinn 34 kerimesi Alem Han sinn 10 diğeri Hadice sinn 7	Yekün Neferat 3 kebir <u>2 sagır</u> 5
64. orta boylu ak asakallı Hacı Ömer bin Ebubekir sinn 60 zevcesi Ömür Han sinn 49 mahdumu Bedrbek sinn 22 zevcesi Behalı Kız sinn 16 diğeri mahdumu Otuş sinn 14 kerimesi Hanım sinn 16	Yekün Neferat 5 kebir <u>1 sagır</u> 6
65. orta boylu köse sarı sakallı Hacı Bahadır bin Hacı Niyet sinn 43 zevcesi Zeyneb sinn 38 mahdumu Hacı Geldi sinn 8	Yekün Neferat 2 kebir <u>1 sagır</u> 3
66. orta boylu kumral sakallı Mirza Bey bin Temüt sinn 25 validesi Ümmügülsüm sinn 61	cariyesi Cersali Sinn 17 Yekün Neferat 3 kebir
67. orta boylu kara sakallı Hacı Abdüsselam Efendi bin Devlet Ali sinn 56 zevcesi Geldi Hanım binti İslam sinn 52 mahdumu Cami sinn 28 diğeri Abdurrahman sinn 14	Yekün Neferat 4 kebir <u>4 sagır</u> 8

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

diğeri abdülmecid sinn 12 diğeri Abdülhakim sinn 10 cami'nin zevcesi Meke binti Ebubekir sinn 25 kerimesi Hacez sinn 5		
68.orta boylu ak sakallı Hacı İdris bin Hacı Musa sinn 62 zevcesi Totiy binti Han Timur sinn 52 mahdumu Nehim sinn 34 diğeri Nazar sinn 30 zevcesi Cemile biti Seyyid Ali Efendi sinn 30	cariyesi Kara Kız sinn 35 gulamı Hacı Oğlu sinn 6 diğeri gulamı Hızır Beğ sinn 6	Yekün Neferat 6 kebir <u>2 sagir</u> 8
69.orta boylu ak sakallı Hacı Mehmed Salih bin Yakub sinn 77 zevcesi Kevser binti Ömer sinn 36 mahdumu Yusuf sinn 19 diğeri Hasan sinn 17 diğeri Osman sinn 13 kerimesi Rukiye sinn 5		Yekün Neferat 4 kebir <u>2 sagir</u> 6
70.orta boylu kara sakallı El-Hac Bahadır Şah bin Cemil sinn 47 zevcesi Satanay binti Seyyid sinn 26 gulamı Hacı Ali sinn 25 zevcesi Ka'be Han sinn 19 cariyesi Arıza sinn 12		Yekün Neferat 4 kebir <u>1 sagir</u> 5
71.zevcesi Arzulu Han binti Cafer sinn 25 mahdumu Hacı Mehmed sinn 12 diğeri mahdumu Can Akay sinn 13 diğeri mahdumu Hacı Osman sinn 3		Yekün Neferat 1 kebir <u>3 sagir</u> 4
72.uzun boylu kumral sakallı Şerafeddin bin Akay Geldi sinn 52 zevcesi Azize binti Arslan Oğlu sinn 35 mahdumu Ahmed sinn 3 kerimesi Fatıma sinn 13 diğeri Hadice sinn 11 diğeri Hacı Hânî sinn 9 diğeri Misli Hânî sinn 6 diğeri Hicret Han sinn 1		Yekün Neferat 2 kebir <u>6 sagir</u> 8
73.uzun boylu kara sakallı Zekeriye Kul Akay Kubanlı sinn 28 zevcesi Sunî binti Timur sinn 23 kerimesi Misli Han sinn 5 diğeri Ebî sinn 2 zekeriya'nın validesi Zeliha binti İlyas sinn 65		Yekün Neferat 3 kebir <u>2 sagir</u> 5
74.orta boylu kumral sakallı Mehmed Menla bin Karen Oğlu sinn 44		Yekün Neferat 2 kebir

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

zevcesi Fatıma binti Ahmed sinn 34 mahdumu Ays sinn 10 diğeri Ebuder sinn 7 kerimesi Hacı Hanım sinn 2		3 <u>sagır</u> 5
75.uzun boylu kara sakallı Niyet Şah bin Ay Timur sinn 49 zevcesi Elif Han binti Debha sinn 35 mahdumu Hacı Musa sinn 11 diğeri Tevbet sinn 18 kerimesi Elmas sinn 11		Yekün Neferat 3 kebir 2 <u>sagır</u> 5
76.orta boylu sarı sakallı Kişi bin Hacı Niyet sinn 40 zevcesi Merhaba sinn 25 mahdumu Hacı Murad sinn 7 diğər mahdumu Mirza Geldi sinn 6 diğeri Hacı Polad sinn 3 kerimesi Emanlık sinn 12 diğeri Hacı Pay sinn 7		Yekün Neferat 2 kebir 5 <u>sagır</u> 7
77.uzun boylu sarı sakallı Ötemiş bin Hacı Niyet sinn 37 zevcesi Behalı Kız sinn 30 kerimesi Şûke sinn 7		Yekün Neferat 2 kebir 1 <u>sagır</u> 3
78.orta boylu köse sakallı Harabet bin Hacı Niyet sinn 25 zevcesi Havva sinn 17 biraderi Akayd sinn 20		Yekün Neferat 3 kebir
79.uzun boylu köse sakallı İbrahim bin Kerim sinn 40		Yekün Neferat 1 kebir
80.hasan bin Abdullah sinn 33		Yekün Neferat 1 kebir
81.orta boylu sarı skallı Taceddin bin Hasan sinn 23 orta boylu sarı bıyıklı Hüseyin bin Habibullah sinn 28		Yekün Neferat 2 kebir
82.uzun boylu az sarı sakallı Hacı Ahmed bin Eyüb Kubanlı sinn 45 mahdumu Abdülcemil sinn 21 diğeri Mikail sinn 18 diğeri Abdülkerim sinn 3 kerimesi Rahime sinn 12 el-hac Ahmed'in zevcesi Hacı Melek sinn 44 Abdülcemil'in zevcesi Aişe sinn 20	Hacı Ahmed'in gulamı Rüşene sinn 23 Diğər gulamı Adıye sinn 10 Cariyesi Kokatlı kız sinn 28 Diğər cariyesi Tiğaş sinn 15 Diğər cariyesi Zaferli sinn 5 Ma'tuk gulamı Oktûn sinn 65 El-hac Ahmed'in diğər mahdumu Battal	Yekün Neferat 9 kebir 5 <u>sagır</u> 14

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

		sinn 00	
<p>83.uzun boylu kumral sakallı müderris Zekeriya Efendi bin Hüsameddin sinn 43 zevcesi Hanson sinn 30 validesi Abay Han sinn 66 mahdumu Küberâ sinn 10 diğeri Hayfa sinn 1 kerimesi Asriye sinn 5 biraderi Hacı Ahmed sinn 14</p>			<p>Yekün Neferat 3 kebir <u>4 sagir</u> 7</p>
<p>84.uzun boylu kır sakallı Hoca El-Hac Ali Efendi bin Menla Mîras sinn 71 zevcesi Aişe sinn 55 mahdumu Abdürrahmet sinn 32 diğeri Gazi Mehmed sinn 27 diğeri Mehmed Gazi sinn 23 Abdürrahmet Efendi'nin mahdumu İshak sinn 5 kerimesi Fatıma sinn 2 zevcesi Leyla binti Kız sinn 25 Gazi Mehmed'in zevcesi Meryem binti Münkitay sinn 21 kerimesi Hânî sinn 2 mehmed Gazi'nin zevcesi İsmihan binti Besim Arast Efendi sinn 18</p>			<p>Yekün Neferat 8 kebir <u>3 sagir</u> 11</p>
<p>85.uzun boylu az kır sakallı Kaplan Ağa ibn-i İslam sinn 77 zevcesi Muaviye sinn 51 mahdumu Kağ Bûzârôv sinn 45 Kağ Bûzârı'nın oğlu Osman sinn 23 Diğeri Ebubekir sinn 4 Kerimesi Fatıma sinn 13 Kağ Bûzârı'nın zevcesi Fatıma binti Ali sinn 42</p>	<p>Gulamı ma'suk Bahadır sinn 7 Cariyesi Meyillikiz sinn 32 Diğeri cariyesi Hayrhân sinn 11 Diğeri kerimesi Seyka bin Kanınlıkız sinn 7</p>		<p>Yekün Neferat 6 kebir <u>5 sagir</u> 11</p>
<p>86.uzun boylu kara sakallı Hacı Ali bin Kârî Yiğit sinn 28 zevcesi Rahime binti İshak sinn 25 mahdumu Seybûdi sinn 2 kerimesi Zeliha sinn 1 Hacı Ali biraderi İsmâil sinn 22 Hacı Ali hemşiresi Hadice sinn 11</p>			<p>Yekün Neferat 3 kebir <u>3 sagir</u> 6</p>
<p>87.uzun boylu kara sakallı El-hac Süleyman bin El-hac Ahmed sinn 39 zevcesi Hağuş binti Musa sinn 35 mahdumu Hüseyin sinn 16 kerimesi Gemeşhan sinn 12 diğeri Rabia sinn 5</p>			<p>Yekün Neferat 5 kebir <u>6 sagir</u> 11</p>

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

<p>diğeri Olmuş sinn 4 Hacı Süleyman biraderi Haymekivet sinn 37 Zevcesi Kûke binti Köçek sinn 26 Mahdumu Hâyal sinn 9 Diğeri Kâbil sinn 4 Hacı Süleyman'ın diğeri mahdumu Ali Osman sinn 00</p>		
<p>88. orta boylu kumral sakallı Dost Ali binti Kara Gün sinn 46 zevcesi Zülfiye binti Hacı Beğ sinn 28 mahdumu Hacı Mehmed sinn 8 diğeri Hacı Mustafa sinn 5 diğeri Niyet Hacı sinn 2 kerimesi Han Totay sinn 10 diğeri Hanife sinn 5 Dost Ali hemşiresi Hacı Melek sinn 13</p>		<p>Yekün Neferat 2 kebir <u>6 sagir</u> 8</p>
<p>89. orta boylu kara sakallı Hacı Menla bin Mertay sinn 34 zevcesi Geldibay binti Asılmış sinn 27 mahdumu Hacı Geldi sinn 6</p>		<p>Yekün Neferat 2 kebir <u>1 sagir</u> 3</p>
<p>90. orta boylu az kır sakallı Abdülvehhab ibn-i Misli Bay sinn 56 zevcesi Hediye binti İbrahim sinn 47 mahdumu Es'ad sinn 17 diğeri Abdülvahid sinn 14 diğeri Abdülhalık sinn 12 diğeri Abdülsettar sinn 4 Es'ad zevcesi Rahime binti Kadir sinn 17</p>	<p>Gulamı Tahir sinn 40 Diğeri Asugan sinn 31 Diğeri Zekeriya sinn 12 Diğeri Hacı Bekir sinn 2 Cariyesi Hacı Han sinn 26 Diğeri Eman Totay sinn 43 Diğeri Alkoş sinn 18 Diğeri Yazar Han sinn 13 Diğeri Meke sinn 7</p>	<p>Yekün Neferat 9 kebir <u>7 sagir</u> 16</p>
<p>91. orta boylu kara sakallı Hacı Uğundun Efendi bin Ahmed sinn 45 zevcesi Fatıma binti Mehr sinn 31 mahdumu Abdülhalık sinn 8 kerimesi Meke sinn 14 diğeri Refi'â sinn 2 biraderi Mahmud sinn 42 zevcesi Havva sinn 22 Mahmud'un oğlu Hacı Polad sinn 10</p>	<p>Gulamı Cankul sinn 48 Diğeri Şebran sinn 14 Cariyesi Hayırhân sinn 23</p>	<p>Yekün Neferat 7 kebir <u>6 sagir</u> 13</p>

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

Diğeri Abdülhamid sinn 2 Validesi Havva sinn 76		
92.uzun boylu kumral sakallı İlyas Efendi bin Hacı Mısır Ali sinn 39 zevcesi Zebide sinn 32 mahdumu Abdülkerim sinn 10 diğeri İbrahim sinn 5 tevellid iden kerimesi Hadice bin İlyas sinn 00		Yekün Neferat 2 kebir <u>3 sagir</u> 5
93.orta boylu ak sakallı Mehmed bin Mısırî Ali sinn 77 mahdumu Zekeriya sinn 42 diğeri Güngüz sinn 37 Zekeriya'nın zevcesi Tonlu Mübarek sinn 40 Diğer zevcesi Gülsüm sinn 33 Zekeriya'nın mahdumu Selâmet sinn 17 Diğeri Ahmed sinn 6 Gün güz zevcesi Fatıma sinn 22 Kerimesi Rîgâ sinn 1 Mehmed bin Mısri Ali'nin karındaşı oğlu olub bu defa velayetinden gelen El-hac Ahmed bin Ali sinn 25		Yekün Neferat 8 kebir <u>3 sagir</u> 11
94.orta boylu az kumral sakallı Ahmed bin Karaca sinn 63 mahdumu Mehmed sinn 21	gulamı Uğurlu sinn 22	Yekün Neferat 3 kebir
95.Zevcesi Misli Han sinn 43 Mahdumu Zekeriya sinn 25 Diğeri Urâmiş sinn 23 Diğeri Murad Hasıl sinn 14 Zekeriye zevcesi Nasîb Han binti Murad sinn 25 Kerimesi Zeyneb sinn 5 Diğer kerimesi Zeliha binti Zekeriya sinn 3 Urâmiş zevcesi Hantây Cay binti Uluy sinn 25		Yekün Neferat 5 kebir <u>3 sagir</u> 8
96.orta boylu kumral sakallı Çok Yaşa bin Kaplan sinn 50 zevcesi Tatlı Han sinn 42 mahdumu Ramazan sinn 22 diğeri Hacı Mehmed sinn 5 Ramazan'ın zevcesi Zehure binti Mertay sinn 22 Kerimesi Zilka'de binti Ramazan sinn 5 Çok Yaşa kerimesi Pekiye sinn 13 Diğer kerimesi Muharrem sinn 7		Yekün Neferat 4 kebir <u>4 sagir</u> 8
97.zevcesi Melek Hatun sinn 57 mahdumu Otu Ali sinn 32 merkumun zevcesi Kutlu Hanım sinn 32 kerimesi Zeliha sinn 11		Yekün Neferat 3 kebir <u>2 sagir</u> 5

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

diğer kerimesi Hadice sinn 6		
98. orta boylu kara sakallı Abdüsselam Kâren oğlu sinn 34 zevcesi Tekî binti Davud sinn 28 mahdumu Musa sinn 10 diğeri Sıdık sinn 5 tevellidi Hacı Bayram sinn 00		Yekün Neferat 3 kebir <u>2 sagir</u> 5
99. orta boylu kara sakallı Sıdık Menlâ bin Kokay sinn 40 zevcesi Havva binti Hızır sinn 37 diğer zevcesi Nogay Aişe binti Başmak sinn 30 evvelki mahdumu Nogay bin İsmâ'il sinn 8 diğer Koğas bin İsmâ'il sinn 4 Havva Hatun'un kerimesi Hâce Hanım binti Sefâv sinn 9 Sıdık Menlâ'nın validesi Kâfe binti Câsar Han sinn 64 Sıdık Menlâ biraderi Salavat sinn 29 Zevcesi Sarı Akâ binti Selâmet sinn ? Salâvat oğlu Hacı Mustafa sinn 1	Gulamı İbrahim sinn 5 Diğer mahdumu Okuş sinn 6	Yekün Neferat 6 kebir <u>6 sagir</u> 12
100. uzun boylu kara sakallı Yusuf bin Hacı Geldi sinn 34 Zevcesi Menli Han binti Pay Geldi sinn 30 Mahdumu Seyyid Battal sinn 11 Diğer Seyyid Gazi sinn 4 Kerimesi Behalı kız sinn 7 Yusuf'un validesi Olmaz binti Doflu Ali sinn 55 Yusuf'un biraderi Süleyman sinn 27 Zevcesi Eman Han sinn 25 Kerimesi Meryem sinn 3 Diğer biraderi Zekeriya sinn 23		Yekün Neferat 6 kebir <u>4 sagir</u> 10
101. uzun boylu kara sakallı Beğ Timur bin Abdülkadir Kubanlı sinn 45 zevcesi Satanay binti Hacı Ömer sinn 35 diğer zevcesi Paris binti Esamış sinn 25 mahdumu Pay Mirza sinn 13 diğer Gîra sinn 6 diğer Mehmed Ali Sinn 3 diğer Hacı Geldi sinn 3 kerimesi Aişe sinn 7 diğer Hacı Hanım sinn 11 diğer Kutlu Hanım sinn 4 diğer Hâce Melek sinn 2		Yekün Neferat 3 kebir <u>8 sagir</u> 11
102. orta boylu ter bıyıklı Seyyid Battal sinn 21		Yekün Neferat 3

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

zevcesi Hacı Fatıma binti Salpuk ?sinn 18 validesi Nasıblü binti Ays sinn 66	kebir
103. orta boylu kara köse sakallı El-hac Ali bin Daver sinn 59 zevcesi Hacı Melek sinn 45 mahdumu Hacı Mehmed sinn 35 zevcesi Hacı Fatıma sinn 22 mahdumu Mustafa sinn 1	Yekün Neferat 4 kebir <u>1 sagir</u> 5
104. uzun boylu kara köse sakallı Tad Sultan bin Emir Ali sinn 30	Yekün Neferat 1 kebir
Toplam 104 hane Yekün	

KAYNAKÇA

1-Arşiv Belgeleri:

A.DVN (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Divanı, Beylikçi Kalemî Evrakı):

146-47, 147-27, 156-49,

A.MKT.DV(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubî Kalemî, Deavi Evrakı):

143-95, 146-1, 146-82, 152-77, 154-75, 190-86, 190-87,

A.MKT.MHM (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Divanı Beylikçi Kalemî, Divan-ı Hümayun Kararları)

187-26, 189-100, 194-83, 195-21, 196-55, 201-87, 209-45, 211-83, 212-81, 214-29, 214-30, 215-58, 216-9, 216-92, 218-50, 218-59, 219-55, 219-89, 221-9, 222-40, 222-57, 222-72, 224-80, 225-33, 227-51, 227-90, 230-35, 231-43, 232-20, 233-13, 260-64, 289-96, 760-95, 761-2,

A.MKT.MVL (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubî Kalemî, Meclis-i vâlâ Evrakı):

21746,

A.MKT.NZD (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubî Kalemî, Nezaret ve Devair Evrakı):

228-14, 272-38, 292-43, 292-87, 298-105, 294-3, 299-45, 299-68, 300-88, 302-60, 311-67, 314-65, 314-71, 318-71, 318-72, 319-17, 319-65, 321-49, 321-98, 322-28, 323-26, 323-36, 323-50, 323-55, 324-8, 324-29, 325-29, 325-68, 325-69, 326-24, 327-1, 327-10, 327-18, 327-80, 327-85, 327-92, 328-9, 328-27, 328-29, 328-33, 328-44, 328-70, 328-79, 329-53, 335-61, 335-94, 336-24, 336-32, 336-67, 336-76, 347-62, 349-76, 349-77, 349-47, 349-77, 350-16, 352-56, 352-92, 352-56, 353-16, 356-75, 362-32, 385-40,

A.MKT.UM (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Mektubî Kalemî, Umum Vilâyet Evrakı):

356-59, 357-1, 361-86, 365-78, 367-31, 377-6, 377-47, 389-70, 393-25, 395-58, 399-6, 399-71, 410-36, 422-46, 423-31, 429-24, 433-45, 451-9, 451-41, 455-

37, 457-79, 458-74, 459-22, 460-13, 461-81, 463-67, 468-72, 469-54, 469-59, 471-12, 471-18, 473-10, 480-73, 497-31, 502-91, 509-18, 516-30, 518-58, 520-27, 526-49,

A.TŞF (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Sadaret Teşrifat Kalemi Evrakı)
29-36,

İ.DH (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade-i Dahiliye)

437-28882, 486-32799, 28947, 28957, 28875-53,

İ.MMS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Meclis-i Mahsus)

7266, 18-762,

MAD (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden Müdevver Defter)

23106, 23107, 23108, 23111,

Takvim-i Vekâyi:-1277 (def'a 606, 613)

2- Tezler:

DERİN PAŞAOĞLU Derya: Nogaylar, Nogay Göçleri, Türkiye'deki İskanları, Yayınlanmamış Dr. Tezi, Ankara, 2009.

3-Tetkik Eserler:

HALAÇOĞLU Ahmet: 1995, Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913), TTK Yay., Ankara.

KAFESOĞLU İbrahim: 2004, Türk Milli Kültürü, İstanbul.

ÖGEL Bahaeddin: 2000, Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt:5, Ankara.

SAYDAM Abdullah: 1997, Kırım Ve Kafkasya Göçleri (1856-1876), TTK. Yay. Ankara.

SAYDAM Abdullah: 1999, Kırım Ve Kafkasya'dan Yapılan Göçler Ve Osmanlı İskân Siyaseti (1856-1876)", Osmanlı Ansiklopedisi, cilt:4, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s.677-685.

SEYİDANLIOĞLU Mehmet: 1999, Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868), TTK Yay., Ankara.

SEYYİD LOKMAN ÇELEBİ B. HÜSEYNİ EL-URMEVİ EL-'AŞURI: 1987, Kıyâfetü'l-İnsiyye fi Şemâilî'l-Osmâniyye, Ministry of Culture and Tourism of The Turkish Republic, The Historical Research Foundation İstanbul Research Center, Ankara.

VALLOIS, Henri V: 1975, İnsan Irkları, çev. Seniha Tunakan, Ankara.

**ASSESSMENT OF PAHS POLLUTION IN CASPIAN SEA
THROUGH ANALYSIS OF ADIPOSE AND LIVER
TISSUE OF *RUTILUS FRISII KUTUM* AND SEA WATER**

**HAZAR DENİZİNDEKİ KÜTÜM BALIĞININ YAĞLI VE
SİYAH CİĞER PARÇALARININ VE DENİZ SUYUNUN
İNCELEMELER ARACILIĞIYLA ÇOK SİLİNDİRLİ KOKULU
KARBONHİDROJENLER (PAHS) KİRLENMESİNİN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

**ОЦЕНКА ЗАГРЯЗНЕНИЯ ПАHS В КАСПИЙСКОМ МОРЕ
ЧЕРЕЗ АНАЛИЗ ЖИРНЫХ И ТКАНЬ ПЕЧЕНИ “*RUTILUS
FRISII KUTUM*” И МОРСКОЙ ВОДЫ**

**Elhame EİNOLLAHİ * - Payam HAMİDİ **
Dr.Gita EİNOLLAHİ *****

Özet

Bu makalede; Hazar Denizinin Nevşehir köyünün petrol köprüsünde Kütüm beyaz balığının yağlı parçaları ve siyah ciğeri üzerinde yapılan araştırma sonucunda çok silindirli kokulu karbonhidrojenlerin (PAHs) etkilerinin neler olduğu yer almaktadır.

Araştırma için 30 adet Kütüm beyaz balık, Hazar Denizinin Nevşehir petrol köprüsünden avlanarak örnek alınmıştır.

İnceleme için köprünün üç istasyonundan, baştan, ortadan ve sondan örnekler toplanmıştır. Her istasyondan alınmış örnekler 10 defa yeniden incelenmiştir. Araş-

---

* *Department of Environmental Engineering, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, parsabad moghan, IRAN.*

** *Department of Natural resources Engineering - fishery, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, parsabad moghan, IRAN.*

*** *Young Researchers Club, parsabad moghan Branch, Islamic Azad University, parsabad moghan, IRAN.*

tırma için Sokhlet Metodu, Spanify Metodu ve organik sorun aracılığıyla suyun maddi yapısını öğrenmek için de Maye-Maye Metodu esas alınmıştır. Bu inceleme üç etmene malik olan genotoksiktir. Antrasemin toplamını açığa çıkardı. Paynr ve Benzoealfapayrn bu araştırmada üç etmene malik olan genotoksik ve kanserojen potansiyeline sahipti.

Yazar (Bap=2.04, Ant=5.72, Pyr=7.71) mg/g'nin ciğer parçasında PAHs'ın orta sıklıkta ve standart seviyesinin altında olduğunu belirledi. Antrasemin, pyneren'in ve Benz ile Alfa pyneren'in bileşimlerinin çeşitli istasyonlarda orta değeri 0.38 mg/L, 0.22 mg/L ve 0.14 mg/L olarak sonuç verilmiştir

Anahtar Kelimeler: Hazar Denizi, çok silindir kokulu karbonhidrat (PAH), karbohidrojen, Nevşehir Kütüm beyaz balığı, siyah ciğer parçası, yağlı parça

Abstract

According to the study of polycyclic aromatic hydrocarbons in adipose and liver tissue of Rutilus Frisii Kutum existing in Nowshahr oil jetty (Caspian sea), 30 of them have been hunted through fishing net as samples and 3 stations have been considered for analysis at the beginning, in the middle and at the end of this waterfront. Sampling has been done on June2010. Before any operation to prepare the samples, they were made biometric and the sex of each sample would be determined. In order to analysis the dried samples, Soxhlet method, spanify method and extraction via organic matter is used, and to extract the organic material of water we used liquid-liquid method. In this research we determined the concentration of Anthracene, Payrn and Benzoealfapayrn, that are the three factors having genotoxic and carcinogenic potential. In this research, we achieved the average density of PAHs in liver tissue of (Bap=2.04, Ant=5.72, Pyr=7.71) mg/g, that is under the defined standard level by WHO. The average value of anthracene, pyrene and Benzo[a]pyrene compounds have been determined respectively 0.38 mg/L , 0.22 mg/L and 0.14 mg/L in different stations(initial, central, terminal).

Key Words: Caspian Sea, Polycyclic aromatic hydrocarbons (PAH), Nowshahr, RutilusFrijiiKutum, liver tissue, adipose tissue.

Introduction

The crisis of environment that turned to a serious problem these days, is the outcome of irrational use of the nature by human beings. (Clark,1380).Polycyclic aromatic hydrocarbons are the most frequent ancillary material all over the world that lead to a considerable importance due to their carcinogenic and mutagenic characteristics.(Al-Hassan, et al. 2003) Ships and fishing motor boats are the main producers of these kinds of materials in seas. There are over 100 different types of polycyclic aromatic hydrocarbons, but only 16 compounds of PAHs have been introduced as a primitive pollutant by the United States environment protection agency(US EPA, 1994). European scientific committee of food(ESCF, 2002) has

also introduced these 16 types as carcinogenic compounds with genotoxic potential. PAHs have high level of solubility at lipophilic tissue and can be attractable to human body through breathing and digestion easily. So they will be aggregated in fatty tissue of the body (Esmaeili Sari, 1381). Moreover, after entrance of these compounds to the blood of RutilusFrijiiKutum, they will be transferred to liver, spleen and thread bile of fish and will be turned to polar form with excretion capability under biotransformatic operation. .(Brum, et al . 2008). In this research, anthracene pyrene and Benzo[a]pyrene existing in liver and Adipose tissue of RutilusFrisiiKurum (hunted in oil jetty of Nowshahr-Caspian Sea) , that considered as the three main compounds, are under studied.

Case study

Sampling has been done on June 2010 from Nowshahr waterfront (Caspian Sea).

The average water depth	Type of operation	Geographical features	Nowshahr waterfront
5 meter	Loading and unloading of gas oil and petrol at the pointed location	51302210 E 36391475 N	

Image 1. Satellite image of Nowshahr oil Jetty

Methods and material

30 samples(Rutilus Frisii Kutum) have been hunted from caspian sea-Nowshahr waterfront. In order to prepare the samples,first we separated the liver and Adipose tissue from other part of the body using steel blade and made them comminuted using mixer and dried throug freeze drier machine. In order to analysis the dried samples Soxhlet method, spanify and extraction via organic matter have been used. After digestion and preparing the samples, prepared splution was injected to **HPLC** machine (model KANUER) and measured by **UV**detector using Chrome Gate (version 2/8). In order to analysis the water, we

considered three stations at the beginning, in the middle and at the end of the region, and 10 samples have been taken from each stations that totally 30 samples have been collected for analysis. Water sampling was done through Rotner set and samples made fixed by normal hexane kept in dark glass bottle at -20°C in fridge. In order to extract the organic material of water, liquid-liquid method was used. (US EPA, 1994)

Results

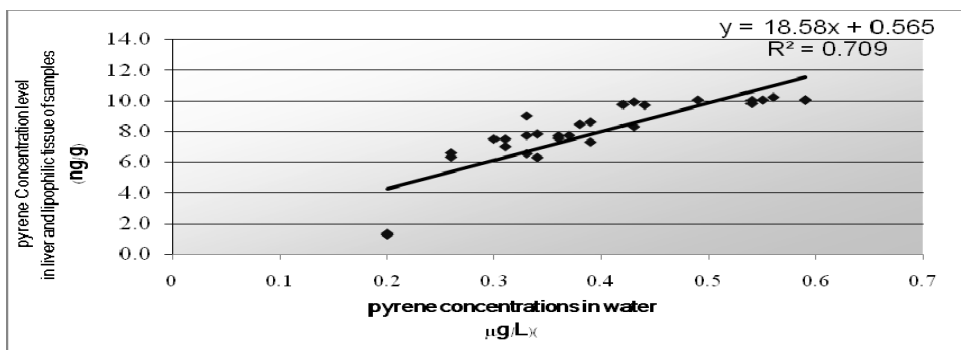
In order to the achieved information, PAHs compounds were seen in Adipose and liver tissue of the samples, with following values of payrn, anthracene,benzo alfa payrn respectively 0.38, 0.22 , 0.144 mg/L analysed in different stations(at the beginning, central, terminal), and the average values of 7.71, 5.72 and 2.04 Ngr/gr for payrn, anthracene and benzo alfa payrn existing in Rutilus Frisii Kutum.

Table 1: density level of PAHs compounds in liver and lipophilic tissue of Rutilus Frisii Kutum –ngr/gr

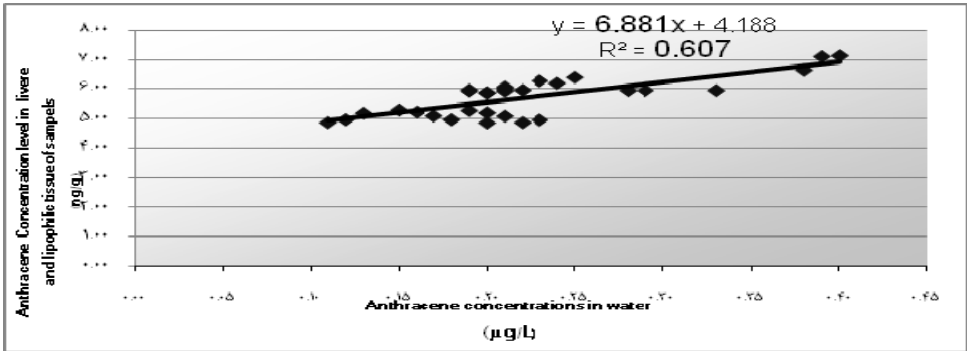
Compound	number of samples	minimum	Maximum	Average	average certitude interval	standard deviation
Pyrene	30	1.29	10/21	7.71	7.71 +/- 0.938	2.513
Anthracene	30	4.88	7.15	5.72	5.72 +/- 0.241	0.648
Benzo[a]pyrene	30	1.04	2.880	2.04	2.04 +/- 0.207	0.556

Table 2: density level of PAHs in different stations water(mgr/L)

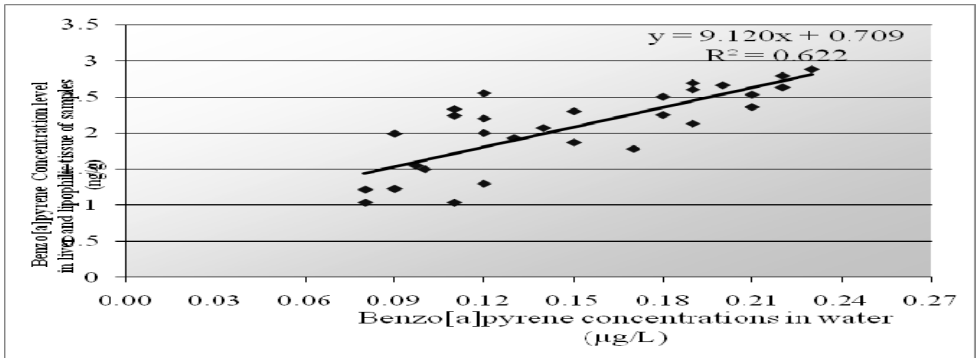
Compound	number of samples	minimum	Maximum	average	average certitude interval	standard deviation
Pyrene	30	0.20	0.59	0.38	0.38 +/- 0.042	0.113
Anthracene	30	0.11	0.40	0.22	0.22 +/- 0.027	0.073
Benzo[a]pyrene	30	0.08	0.23	0.14	0.14 +/- 0.017	0.048

Graph 1: Pyrene Concentration level in different water stations compared with its level in liver and lipophilic tissue of samples

Graph 2: Anthracene Concentration level in different water stations compared with its level in liver and lipophilic tissue of samples

Graph 3: : Benzo[a]pyrene Concentration level in different water stations compared with its level in liver and lipophilic tissue of samples

Graph1, 2 and 3 show the direct relation between concentration level in water and liver tissue of fish. In other words, if the PAHs level of water increase, the concentratin level of these compounds will increase in liver and Adipose tissue of fish.

Table 3: the comparison of concentration relation between PAHs compounds of water with its level in liver and Adipose tissue of fish.

Benzo[a]pyrene density of fish and water	Anthracene density of fish and water	pyrene density of fish and water	Correlation coefficient
P=0/0	P=0/0	P=0/0	Meaningfulness
r= 0.789	r= 0.779	r= 0.842	Relation coefficient
r ² =0/62	r ² =0/60	r ² =0/70	Determination coefficient

We can find the summary of correlation analysis in above table and the results are achieved on discussed assumption test basis as below:

There is a significant correlation between the two coefficient density of payrn , anthracene and benzo alfa payrn of water from different stations and PAHs level in lipophilic and liver tissue of the samples($\text{sig} = 0.0 < 0.05$ and the assumption of zero is rejected). This is a positive correlation(direct correlation)of following values 0.84 , 0.77, 0.78 of PAHs respectively. In other words, by increase of concentration level of PAHs of water of different stations, the level of PAHs density at liver and Adipose tissue of fish will increase.

Table 4: unilateral variance analysis

concentration of elements	ANOVA				
	total squares	grade of looseness	average squares	F statistics	Sig
mid-groups	496.095	2	248.048	105.563	0
in groups	204.428	87	2.35		
Total	700.523	89			

According to the obtained values of $P(\text{Sig}=0.0)$, this value is lower than the testof 0.05. So we can came to the conclusion that the assumption of zero;in other words, the assumption of averages equality is rejected with possibility of 95% and the difference of the average values would be considerable.

Sig= p-value.< 0.05

Discussion:

Nowshahr oil Jetty located in south caspian basin, has soft sediments in its shoreline that has the capability of keeping the oil product inside and transfer them through marine turbulence. According to the achieved results of the researches by CEP(2000-2001), aromatic oil products(PAHs) have been seen in sediments of this region, that according to the grading of these compounds, these materials are petrogenic and have been originated from fossils.The aggregation of poly-aromatic compounds with low molecular weight in fish tissue shows that PAHs are originally petrogenic. With attention to these points and the information obtained in this research, we can say that the poly-aromatic hydrocarborees in Rutilus Frisii Kutum are probably related to the oil sources existing in south caspian basin, not to the natural sources.

Table: 5 comparison of PAHs order in Rutilus Frissi Kutum tissue and other type of aquatics

Species	Sequence of compounds in Tissue	Source
Mussle		
<i>Mytillus galloprovincialis</i>	Pyr> Ant>BaP	Baumardet <i>al.</i> , 1998
Crab		
<i>MysidsEuphaosiids</i>	Ant > Pyr >BaP	Baumardet <i>al.</i> , 1998
<i>Polybius henslowi</i>	Ant > Pyr >BaP	Baumardet <i>al.</i> , 1998
FISH		
<i>Serranus scribe</i>	Ant > Pyr >BaP	Baumardet <i>al.</i> , 1998
<i>Mullus barbatus</i>	Ant > Pyr >BaP	Baumardet <i>al.</i> , 1998
<i>Anguilla Anguilla</i>	Pyr> Ant>BaP	Riberioet <i>al.</i> , 2005
<i>Cynoglossus bilineatus</i>	Pyr>BaP> Ant	Oryan and other colleagues, 1994
Rutilus frissi kutum	Pyr> Ant>BaP	RESEARCH RESULT

The distribution pattern of Rutilus Frisii Kutum is approximately same as the pattern of oysters and molluscas. It seems that this similarity relates to the type of fish nourishing that mostly includes oysters and molluscas. In 1984, **Malins** and other colleagues stated that there is a direct relation between PAHs concentration in sediments and liver tissue of fish. PAHs density existing in liver tissue of Rutilus Frisii Kutum of Caspian sea is lower than its amount analysed in liver tissue of this aquatic in Japan, Australia, Persian Gulf and the United States of America as these regions are more polluted than Caspian sea. In this research we came to the meaningful relation between PAHs compounds in water and fish.

As Rutilus Frisii Kutum is omnivorous and according to its type of species, it seems that this fish can attract the PAHs compounds from water and sediments. The low density amount of these compounds in body tissue of the fish, can be possibly related to the low biological density factor in fish and causing metabolite & biotransformation process in different parts of fish tissue that leads to exit these compounds from fish tissue in hydrolysed form so we can consider this process as the reason of low toxic properties remained from PAHs compounds (Esmaili Sari, 1381).

REFERENCE

1. Al-Hassan, J. M., Afzal, M., Rao, C.V.N. and Fayad, S. 2003. Polycyclic Aromatic Hydrocarbons (PAHs) and Aliphatic Hydrocarbons (AHs) in edible fish from the Persian Gulf. . Bulletin Environmental Contamination Toxicology, 70, 205-212 pp
2. Brum D.M., Cassella R. J. and Netto A. D. P. 2008. Multivariate optimization of a liquid-liquid extraction of the EPA-PAHs from natural contaminated waters prior to determination by liquid chromatography with fluorescence detection. Talanta, 74. 1392-1399 pp.
3. Clark R. B 1380, sea pollution. Translation S.M.T. Sadati pour & F.Shariati Feyz Abadi 1380.
4. Esmaeili Sari 1381. Pollutants and standards in environment science. Naghshe Mehr publication, Tehran , 67 pp.
US EPA, 1994. Method 3541, Organic Extraction and Sample Preparation

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL SCIENCES IN CROSS-CULTURAL COMMUNICATION

PSİKOLOJİ İLMİNİN KÜLTÜRLERARASI İLETİŞİMDEKİ ROLÜ

РОЛЬ ПСИХОЛОГИИ КАК НАУКИ В МУЖКУЛЬТУРНОМ ОБЩЕНИИ

Zharas SEİTNUR* - Alma MURTAZAEVA**
Zeinegül TLEUGABYLOVA***

Özet

Bu makalede, yazar; psikoloji ilminin kültürler arası iletişimdeki rolünü araştırmıştır. Kültürler arası iletişim, genel kültür faktörünün önemi, onun psikolojideki uygulamalı görünüşleri incelenmiştir. Çapraz kültür araştırmalarının tarihi ve şimdiki zamanı hakkında bilgiler verilmiştir. Yazar, kültürün insan davranışlarını oluşturma ve değiştirmedeki rolünü öne çıkarmıştır.

Anahtar Kelimeler: makale, yazar, kültür faktörünün önemi, psikoloji ilminin kültürler arası iletişimdeki rolü, Çapraz kültür araştırmaların tarihi

Түйіндеме

Аталмыш ғылыми мақалада автор психология ғылымының мәдениаралық коммуникациядағы рөлін қарастырған. Мәдениаралық байланыстың, жалпы мәдениет факторының маңыздылығы, оның психологиядағы қолданбалы аспектілері зерттелінген. Кросс-мәдени зерттеулердің тарихы мен қазіргі кезеңі туралы пайдалы ақпараттар берілген. Автор мәдениеттің адам мінез-құлқын қалыптастыру мен өзгертудегі рөлін ерекше атап өтеді.

Кілт сөздер: Мақала, автор, мәдениет факторының маңыздылығы, Психология ғылымының мәдениаралық коммуникациядағы рөлі, Кросс-мәдени зерттеулердің тарихы

---

* Kazakh National University After Al-Farabi, Almaty/KAZAKHSTAN

** Kazakh National University After Al-Farabi, Almaty/KAZAKHSTAN

*** Kazakh National University After Al-Farabi, Almaty/KAZAKHSTAN

Резюме

В данной научной статье автор рассматривает роль психологии в межкультурной коммуникации. Важность общего культурного фактора, межкультурная связь, а также используемые психологические аспекты. Дана полезная информация об исследованиях кросс-культурной истории и её современные реалии. Автор особо отмечает формирование человеческого характера и роль культуры в её изменении.

Ключевые слова: статья, автор, важность культурного фактора, культурно-коммуникативная роль в науке психология, история исследования кросс-культуры

The factor of culture becomes more and more important under globalization conditions. It is difficult to find a nation which didn't undergo cultural problems. For the past ten years direct relations and cultural exchanges between individuals, different social groups, state institutions and voluntary organizations have been improving. The process of integration to the world educational system requires special research the problems of cross-cultural understanding and academic optimization. Increase of interrelations between nations and their cultures arise the problem of their mutual understanding and self identification, therefore deep research of cross-cultural communication is needed. These problems are researched by subjects like ethnography, anthropology, philosophy and consideration of their psychological aspects is main scientific goal.

Once the USA accepted the aid program to developing countries sending Peace Corp volunteers and experts to different countries but those volunteers faced with misunderstanding and contradictions, so their mission failed. Even if you speak the language of the country, it is difficult to build psychological relation without knowing and consideration their traditions, behavior and cultural peculiarities. Scientists and specialists are obliged to pay big attention to the problem of cross-cultural communication and new subject was introduced in curriculum. One of these subjects is cross-cultural psychology, which consider culture from psychological point of view. This subject is widely taught at universities of western countries and developing rapidly as subject and science as well. It reconsiders traditional psychological thoughts as influential direction. As one of the psychological sphere cross-cultural psychology adds new important information to psychological studies. Some researchers consider that "psychological revolution" took place in psychology (D. Masumoto. 2003:516.). Unfortunately, in social humanities of our country cross-cultural methodology is not used widely. In the system of general psychological sciences cross cultural psychology occupies a low position.

What is cross – cultural psychology? Beginning at the last quarter of the XX century and rapidly developing under globalization conditions this subject is

defined by Canadian scientist John in the following way: “Cross – cultural psychology – research of psychological similarities and differences of different cultural and ethno groups” ; relation of psychological differences with cultural, ecological and biological peculiarities and also modern differences (D. Berry, A. 2007:15) .

According to cross – cultural psychologists, psychology can solve better the problems of culture. David Masumoto the founder of Research Laboratory of culture and emotion at San Francisco University said: “Psychological research of culture connected with certain psychological factor and its universal character solves main problems. Culture for human behavior similar to operation system for program ensuring , plays essential role in its development and functioning ” (D. Masumoto. 2003:27).

Cross – cultural researches and studies influence greatly on understanding human behavior. It is obvious that the results of cross – cultural researches are demanded and won't be idle on library bookshelves. Communicating with representatives of different culture we understood that truth is not universal phenomena. There are many examples of cases when people were at odd position because of not knowing the meanings of body language and gestures. For example, many Kazakh people are familiar with American “ OK” thanks to TV programs, it means *zero* in France, *money* in Japan, in Tunisia it means *I'll kill you*. Pointing a temple with finger means high intellectuality in Denmark, in our country it is *Are you crazy?* The translation of scientific text is a complex problem of separate consideration.

I would like to emphasize one important problem for educational process. Little information about cross-cultural psychology in Russian scientific literature , not talking about Kazakh. In modern psychological text-books nothing said about this subject. A few Kazakhstani scientists, familiar with this subject, especially those, who are directly engaged in it. In fact domestic psychologists taking into account cultural aspects must make thorough conclusion in their scientific researches and theories. Nevertheless, it is easier to use Russian or foreign theories and concepts. Psychology as a science must guarantee that its studies are concrete and is used to reveal human behavior of different cultures, therefore cultural category must be included in psychology.

In world or international psychology cross - cultural researches were systematically made in the second half of the XX century. But it is rooted from antique philosophers Herodote, Hypocrate, Strabo's works and etc. The father of scientific experimental psychology Wilhelm Wundt can be considered the founder of cross – cultural psychology. Forming the theory of the people's psychology (ten volume book “The People's psychology”) he has warned scientists engaged in experimental psychology paradigm beforehand. The subjects : “Physiological psychology”, and “ The People's psychology” or “Cultural psychology” were to add each other. Many years most of psychologists – researchers put cultural factors on the second place , because as fish in the water , human being face difficulties to

observe cultural environment. Only after meeting representatives of different culture we think about own culture, furthermore researchers are familiar with ethnocentrism and euro centrist phenomena . After one century the idea of W. Wundt about “second psychology” became actual under globalization conditions. Psychologists understood the importance of scientific research of relations between human psychology and culture. Culture is being researched as determinant of behavior.

In western and Russian text – books the founder of cross – cultural psychology was English researcher K. Rivers (1864-1922). In general, cross cultural researches started to develop after Second World War. However, ethnography and anthropology scientists have dealt with this problem for many years. First, cross cultural researches only gathered and described cultural differences in some psychological processes. This work of course was interesting, but it couldn't satisfy many cross –psychology specialists. They wanted to find psychological varieties - reasons of cultural differences, tried to search theoretical and empirical answers to the question why the culture is the source of these peculiarities? Is culture dominating or limiting factor which determine behavior of human being? The concept “ Culture” is very abstract that is why there is necessity to transfer to psychological ... which can be really measured. Cross – cultural psychologists (G. Triandis, G. Hostede and others) suggested several parameters as psychological measure of any culture, defined real activities of specialists engaged in this sphere.

Russia is also developing cross – cultural psychology. Ethnology and Anthropology Institute (EAI) after N.N. Miclukho - Maklai functions under Russian Science Academy. The structure of the institute consists of several centers, divisions, sectors, research groups and laboratories. Cross – cultural psychology and human ethnology works as separate division under EAI. This scientific division carries out innovative and research works on various aspects of cross – cultural psychology and publishes text – books (N.M. Lebedeva, 1990:45). Besides, voluntary scientific social union functions in Russia and it is called Association of Russian ethnographers and anthropologists, it's history directly connected with Kazakhstan. In 1990s on steppe ethnographic and anthropological research conclusion in Almaty, All – Union scientific session was held and it was organized by the republican History, Archeology and Ethnography Institute after Sh. Ualikhanov. The fact that this big event took place in Almaty estimated the authority and scientific research works of Kazakhstani scientists , won recognition in the Union. During above mentioned session on initiative of the director of that period Ethnology and Anthropology Institute of the Kazakh Soviet Republic Science Academy V.A. Tishkov there was taken a decision to establish the present Association of Russian ethnographers and anthropologists.

Republican History, Archeology and Ethnography Institute after Sh. Ualikhanov was established in 1945 on the base of Kazakh Soviet Republican Science Academy branch Language , Literature and History Institute. Later it was separated and called History, Archeology and Ethnography Institute and became

the leading centre for historical researches. In 1991, September 12 under decision of Kazakh Soviet Republic Science Academy Presidium renamed as History, Archeology and Ethnography Institute after Sh. Ualikhanov. Nowadays, this institution is headed by the doctor of historical sciences Sattar Mazhitov. This institute carries out scientific researches on history, ethnology and anthropology. It would be expedient to form the division of cross – cultural psychology here, like in Russia.

As above said, researches on cross- cultural psychology have been rapidly developing all over the world for the past ten years. Kazakhstan is lagging behind on this matter. United Nations Organization (UN) has adopted declaration about world culture, tolerance principles and convention on fight with educational limitation, but it's a pity that Kazakhstan doesn't pay enough attention on development of cross – cultural scientific research problems.

It is said Kazakhstan is an example of friendship among confessions and different ethnic groups. We should research it's scientific base. If we want to establish high cultural tolerant society, it is expedient to increase the number of cross - cultural courses, open research centers and laboratories. Besides, this project doesn't demand huge funds like natural sciences. Under condition of increasing relations of bachelors, masters, Ph.D doctors of universities with foreign countries, cross – cultural communication will have both academic and practical importance. Effective cultural exchange, cross cultural relations don't appear itself, we should conduct special training, because each culture generates specific system of values, priorities, examples of behavior. Subjects, like cross – cultural psychology gives an opportunity to understand cultural differences, to value and respect them, also to know deeply its internal environment. It should be noted that we must take into account cross – cultural aspect in teaching how to solve contradictions connected with ethno – cultural factors, to form tolerance, consciousness, to prevent xenophobia, to establish opinion about modern different cultural differences. For a while, we can say cross – cultural paradigm isn't formed in minds of future kazakhstani specialists.

Usually we often use concepts as “social person”, “political person”. Nowadays requirements of social practice (international relation, cultural exchange, business sphere, psychological consultation, advice and education) demand to take into account necessity of “cultural person”, this category should be introduced into psychology. Besides, growing of experiment based facts and data of psychological education, doubts connected with ecological validity of psychological sciences increasing. Critical opinion spring up that research results cover a narrow sphere. Western academy science psychology (WASP) couldn't explain human behavior of different culture. Psychological science faces the danger of losing honor to research human state of mind. Methodologists state about permanent crisis state, psychological situation is complicated. As respond, we consider to improve cross – cultural psychology in our country, besides cross – cultural researches are important for management. Present international business

community clearly understands the necessity of considering national - cultural peculiarities.

LITERATURE

1 D. Masumoto. Psychology and culture (“Psychology master” series). Piter, 2003, p.718.

2. D. Berry, A. Purtinga and others. Cross – cultural psychology: Researches and application - Kharkov, Humanity centre , 2007, p. 560.

3.N.M. Lebedeva. Introduction to ethnical and cross – cultural psychology. M.: Key +C?, 1990., p. 270.

**SUSTAINED COMPETITIVE ADVANTAGE CRITERIA
AND HUMAN RESOURCES MANAGEMENT
PRACTICES**

**İNSAN GÜCÜNÜ YÖNETME TECRÜBESİNİN VE SABİT
REKABETİN ÖNEMİ**

**КРИТЕРИИ УСТОЙЧИВОГО КОНКУРЕНТНОГО
ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРАКТИКИ УПРАВЛЕНИЯ
ЧЕЛОВЕЧЕСКИМ РЕСУРСОМ**

Senymgül DOSSOVA*

Özet

Yerleşim yerlerinin coğrafi mevkisine göre, gelecekteki gelişmelerin nasıl olacağını tespiti, toprağın çeşitli yeryüzü engebelerini ve aşınmalarıyla ilgili gelişmelerin incelenmesi (jeomorfolojik) sürecinde ortaya çıkar. Bu inceleme süreci işlemleri; köyün gelişmesine hem yardım eder, hem de sorun ortaya koyabilir. Bu işlemlerden bazıları; akarsuların ve sel sularının sürüklediği taş kum gibi maddeler veya çöküntüler, yerleşim yerlerinin nizamına etkileri olan süreçler, hafriyatlar, eğimli topraklar ve yer altından akan kirli sular ve bu gelişmenin önüne geçen etmenlerdir. Her bir yerleşim yerinin gelişmesinde jeomorfolojik araştırmaların rolü büyüktür.

Ama çağdaş yerleşim yerlerinin planlanmasında bu sonuca önem verilmiyor. Hatta yer bilimi (jeoloji) araştırmalarında da bu konu dikkatten kaçmaktadır.

Anahtar Kelimeler: jeomorfoloji, yerleşim yerlerinin gelişimi, iklim, planlama

---

* Elfarabi Kazak Milli Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi Öğretim görevlisi / Senior Lecturer
MSe Faculty of Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University e-mail:
senimgul@mail.ru / KAZAKHSTAN

Abstract

This article considers that the *human resource*, or *human capital*, in which the company invests, has the potential to create superior performance. Human resources constitute a source of competitive advantage because they are valuable, rare, inimitable and non-substitutable resource. Human resources Management Systems play a crucial role in company's competitiveness and sustainability.

Key Words: human resources practices; strategic human resource; work organisation; training and development; performance appraisal; compensation system; competitive advantage.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы устойчивой конкурентоспособности компании и управления человеческими ресурсами. Человеческий ресурс или человеческий капитал, в который инвестирует компания, способен достигать наилучших результатов. Человеческий ресурс является источником конкурентного преимущества компании, потому что он важный, редкий, неповторимый и не подвержен имитации. Система управления человеческим ресурсом играет важную роль для конкурентоспособности и стабильности компании.

Ключевые слова: практики управления человеческим ресурсом, стратегические человеческие ресурсы, организация труда, обучение и развитие, оценка деятельности, система компенсации, конкурентное преимущество.

In a highly competitive economic context, characterized by such phenomena as the globalization of markets, changing customer demands and increasing product-market competition, people and the way they are managed acquire greater importance because many other sources of competitive success are less powerful. From the resource-based view (RBV) approach, we can consider that the human resource, or human capital, in which the company invests has the potential to create superior performance. The resource-based view of the firm has its roots in the organizational economics literature, where theories of profit and competition associated with the writings of Ricardo (1817), Schumpeter (1934) and Penrose (1989) focus on the internal resources of the firm as the major determinant of competitive success. The RBV points out that firms can develop sustained competitive advantage only by creating value in a way that is rare and difficult for competitors to imitate (e.g. Barney, 1991, 1995; Grant, 1991; Teece *et al.*, 1997; Foss, 1997).). According to Barney, resources fall into three categories: physical capital resources, human capital resources and organizational capital resources. Physical capital resources consist of such things as the firm's plant and equipment, technology and geographic location. Human capital resources include such things

as the experience, judgement and intelligence of the individual managers and workers in the firm. Organizational capital resources consist of such things as the firm's structure, planning, controlling and co-ordinating systems, and the relations among groups within the firm and other firms in its environment.

While past literature in business strategy has consigned the HR function to the implementation stage of strategy, current theoretical approaches argue that human resources and the organizational systems that develop them can generate a Sustained Competitive Advantage (SCA) (Becker and Gerhart, 1996; Barney, 1995). While some classic strategy theory takes a strategic choice view, and suggests that companies select a “generic” strategy to compete in the environment in which they find themselves, recent theorists have viewed organization strategy from a RBV, arguing that businesses develop SCA only by creating value that is rare and not easily imitated by the competition (Penrose, 1959; Wernerfelt, 1984; Barney, 1991; Barney & Wright, 1997; de Charbert, 1998). The conventional sources of competitive advantage discussed in the strategic choice literature include factors such as technology, natural resources, productivity improvements and low cost leadership. These factors have been shown to create value within an organization. RBV theorists have argued that these traditional types of competitive advantages are becoming increasingly scarce, hard to develop and easy to imitate, particularly in comparison to a well thought out employment systems (Murphy & Williams, 2004).

The RBV is predicated on the concept that in order to create a SCA and produce value for the firm, individual policies or practices produce the greatest results when they operate in a complex system that is not easily imitated (Barney, 1995). Resources are the “physical things a firm buys leases or produces for its own use or the people hired on terms that make them effectively part of the firm” (Penrose, 1959: 67). Wernerfelt (1984) defines a firm’s resources as “tangible or intangible assets which are tied semi-permanently to the firm” (p. 172). Barney (1991) further suggested that resources which can be used to create a SCA must have:

- Value: external environment usefulness
- Rareness: unique resource
- Inimitability: not easily copied
- Substitutability: cannot be replaced by other products/services or firms

“The ability of human beings to learn and thus constantly improve their services, to transfer their knowledge from one domain to another, and to combine other resources in more productive ways makes human beings distinct from other types of resources”(Penrose, 1959). Human expertise is viewed as a separate resource class (intangible asset) and as a distinct resource, which adds more of a value adding element to the organization than through traditional profit generating resources such as the manufacturing of goods. Boxall (1998) uses the RBV of the firm, along with other HR theories to outline the basic elements of a theory of

“human resource advantage”. He asks the, how can firms build and defend competitive superiority through HR strategy across the phases of the typical industry life cycle? Boxall (1998) suggests that human resources capable of yielding sustained advantage are those which meet the tests of rare value, and relative immobility and superior appropriate ability. Firms which secure ongoing viability in their industry have the potential to build human resource advantage through superior human capital and organizational processes. These sources of superiority depend on the quality of interest alignment (firm and employee) and employee development in a firm compared with industry rivals. It is for this reason that HR strategies could become important sources of competitive advantage in the future; “the challenge for management will be creating value through people rather than using them as objects” (Olsen & Zhao, 2002).

Barney describes a *competitive advantage* as occurring 'when a firm is implementing a value creating strategy not simultaneously being implemented by any current or potential competitors' (1991). According to the resource-based view of the firm, competitive advantage can occur only in situations of firm resource heterogeneity and firm resource immobility. In his book “Competitive Advantage through People”, Pfeffer (1994) argues that the source of competitive advantage has always changed over time and will continue to change under future economic conditions. Currently for firms to obtain a SCA they must look to human capital to gain an edge on the competition. According to Pfeffer, “Traditional sources of success, such as product and process technology, can still provide competitive leverage, but to a lesser degree, leaving organizational culture and capabilities, derived from how people are managed, as comparatively more vital”

Sustained competitive advantage is distinct from the concept of competitive advantage. Within the resource-based view, a *sustained* competitive advantage exists only when other firms are incapable of duplicating the benefits of a competitive advantage (Lippman and Rumelt, 1982). Therefore, four criteria must be attributable to the resource in order for it to provide a sustained capital advantage: 1) the resource must add positive value to the firm; 2) the resource must be unique or rare among current and potential competitors; 3) the resource must be imperfectly imitable; and 4) the resource cannot be substituted with another resource by competing firms (Barney, 1991).

So, ‘although traditional sources of competitive advantage such as natural resources, technology, economies of scale, and so forth, create value, the RBV argument is that these sources are increasingly easy to imitate, especially in comparison to a complex social structure such as an employment system’ (Becker and Gerhart, 1996: 781). If that is so, a properly developed HR system may be an especially important source of sustained competitive advantage (Lado and Wilson, 1994; Pfeffer, 1994; Wright *et al.*, 1994). Consistent with Wright *et al.* (1994) we define *human resources* as the pool of human capital under the firm's control in a direct employment relationship. Human resource *practices*, on the other hand, are the organizational activities directed at managing the pool of human capital and

ensuring that the capital is employed towards the fulfilment of organizational goals (Schuler and Jackson, 1987; Schuler and MacMillan, 1984; Wright and Snell, 1991). Human resources constitute a source of competitive advantage because they are a valuable, rare, inimitable and non-substitutable resource (Barney, 1992; Wright *et al.*, 1994, 1998). Firms that know how to establish an HR system that incorporates HR policies and practices in order to create and maintain the strategic human capital could have a sustainable competitive advantage. Human resources are rare because it is difficult to find people who guarantee high performance levels in the organization due to the labour market's heterogeneity. Their inimitability emerges from the difficulty in duplicating people's knowledge, abilities, experience and behaviour, at least in the short term. Steffy and Maurer (1988) noted that, in fact, both the demand for labour is heterogeneous (i.e., firms have different jobs which require different skills) and the supply of labour is heterogeneous (i.e., individuals differ in both the types and level of their skills). Thus, there is variance in individuals' contribution value to the firm. This argues that human capital can create value for the firm. Moreover, the high transaction costs involved in people recruitment can be a significant obstacle to their mobility or acquisition. Finally, people are a resource difficult to replace because not everybody has the same capacity to adapt to the different environments and technologies, and those who are able to create value in one context may be unable to do so in others (Wright *et al.*, 1994; Dolan *et al.*, 1999).

Having pointed out the importance of HR in the creation of firm-specific competitive advantage, the question then is whether, or how, firms can capitalize on this potential source of profitability. The influence of HRM on organizational outcomes has become an important topic of research starting in the 1990s. Laka-Mathebula (2004) has mentioned that HRM attaches importance to the motivational aspect of organizational practices in the development and best utilization of human potential. Thus, she defines HRM as an integrated strategy and planned development process for effective utilization of human resources for the achievement of organizational objectives. Mondy, Noe and Premeaux (2002) defined HRM as the utilization of individuals to achieve organizational objectives. HRM involves the development of an individual's abilities and attitudes in such a way that the individual is able to grow personally and contribute towards organizational interests. Noe, Hollenbeck, Gerhart and Wright (2006) defined HRM as referring to the policies, practices, and systems that influence employees' behaviour, attitudes and performance. However, the important thing is to define the boundary of HRM practices. According to Bailey (1993), managers can use HR practices, such as the development of selection, appraisal, training and compensation systems, to attract, identify and retain high-quality employees. Thus, a firm which develops a valid selection system and has attractive HR programmes, such as higher than normal compensation packages and numerous development opportunities, can attract, select and maintain the highest quality resource pool (Wright *et al.*, 1994). Also, reward systems, communication systems, training programmes and socialization systems that encourage employees to act in the

interests of the firm can be developed (Shuler and MacMillan, 1984). Thus, HR practices influence employee skills through the acquisition and development of a firm's human capital. Recruiting procedures that provide a large pool of qualified applicants, coupled with a reliable and valid selection regimen, will have significant influence over the quality and type of skills that new employees possess. Providing formal and informal training, such as basic skills training, on-the-job experience, coaching and so on, can further influence the employees' development. As Boxall points out, 'by hiring and developing talented staff and synergising their contributions within the resource bundle of the firm, HRM may lay the basis for sustained competitive advantage' (1996). Then, organizational HR practices can, if properly shaped, provide a direct and economically significant contribution to the firm's performance (Huselid, 1995; Huselid *et al.*, 1997). So, a firm which creates an effective HR system incorporating HR practices to exploit the potential for synergies among such practices has the capability to recognize the intrinsic value of HR in developing new strategies before its competitors (Barney, 1992; Collis, 1994; Boxall, 1996; Mueller, 1996).

Although HR management is not a sufficient condition in itself for competitive advantage, it can still play a necessary role in stimulating change and 'start a process that results in a more extensive tapping of the organization's hidden reservoir' (Mueller, 1996). HR practices can be valuable, but, it is virtually impossible for HR practices to be rare, inimitable and non-substitutable. HR practices have little potential for being a source of sustained competitive advantage. This is not to ignore the importance of HR practices in developing human resources as a source of sustained competitive advantage. Although HR practices are not themselves sources of sustained competitive advantage, they play an important role in developing sustained competitive advantage through the development of the human capital pool, and through moderating the relationship between this pool and sustained competitive advantage by affecting HR behaviour. Strategic HRM can lead to competitive advantage only if effective resource mobility barriers exist. Thus, from the RBV, and according to Becker and Gerhart (1996), a properly developed HR system is an 'invisible asset' that creates value when it is so embedded in the operating systems of an organization that it enhances the firm's capabilities. An HR system deeply embedded in the organization is difficult to imitate because, first, it is difficult to identify the precise mechanisms by which HR practices interact and create value. To imitate a complex

system, it is necessary to understand how the elements interact. Without being able to understand how an HR system works, it is impossible to imitate it. It is even difficult for a competing firm to imitate a valuable HR system by hiring away one or a few of the top executives because the understanding of the system is an organizational capability that is spread across not just a few but many people in the firm. Second, these HR systems are path dependent. They consist of policies that are developed over time and cannot simply be purchased in the market by competitors. A competitor, although able to understand that a system is valuable, is

precluded from immediate imitation by the time required to implement the strategy

fully (assuming the system could be understood). Furthermore, there may be limits to the management's ability successfully to reproduce socially complex elements, such as interpersonal relationships and culture.

The RBV also suggests that HR systems can contribute to sustained competitive advantage through facilitating the development of other capabilities that are firm specific, produce complex social relationships, are embedded in a firm's history and culture and generate tacit organizational knowledge (Reed and De Fillippi, 1990; Barney, 1992; Wright and MacMahan, 1992). Drawing on the theoretical insights of the RBV, Lado and Wilson (1994) explore the potential of an HR system to facilitate or inhibit the development and utilization of organizational capabilities (managerial, input-based, transformational and output-based). These capabilities may be expanded, upgraded and maintained through an HR system that emphasizes: hiring employees for the organization as a whole (Bowen *et al.*, 1991), extensive socialization of newly hired employees (Wanous, 1992), developmental performance appraisal (Murphy and Cleveland, 1991), a skill-based compensation strategy (Lawler, 1992) and comprehensive training and development to provide new knowledge, skills and abilities, which are needed to achieve long-term productivity (Wexley and Latham, 1991). Thus, as Lado and Wilson (1994) suggest, the firm's HR system can contribute to organizational capabilities development.

As was previously discussed, the human resource capital pool is a necessary but not sufficient condition for human resources to act as a source of sustained competitive advantage. The potential of the human resource capital is realized only to the extent that the possessors of the human capital (i.e., individual employees) choose to allow the firm to benefit from the capital through their behaviour. Reward systems, communication systems, training programmes and socialization systems can be developed which encourage employees to act in the interest of the firm (Schuler, 1992; Schuler and MacMillan, 1984). Thus, HR practices moderate the relationship between the human capital pool and firm effectiveness, such that the pool is effective only when combined with the right practices that capitalize on the advantage through eliciting employee behaviour. In other words, having the correct mix of HR practices is a necessary condition for the maximal effectiveness of the HR capital pool.

In summary, from the *resource-based view* (RBV) approach, we can consider that the *human resource*, or *human capital*, in which the company invests, has the potential to create superior performance. Human resources constitute a source of competitive advantage because they are a valuable, rare, inimitable and non-substitutable resource (Barney, 1992; Wright *et al.*, 1994, 1998). People are a resource difficult to replace because not everybody has the same capacity to adapt to the different environments and technologies, and those who are able to create value in one context may be unable to do so in others. A *competitive advantage* is

occurring 'when a firm is implementing a value creating strategy not simultaneously being implemented by any current or potential competitors' (Barney, 1991). According to the resource-based view of the firm, competitive advantage can occur only in situations of firm resource heterogeneity and firm resource immobility. A *sustained competitive advantage* exists only when other firms are incapable of duplicating the benefits of a competitive advantage (Lippman and Rumelt, 1982). Properly developed *HR system* may be an especially important source of sustained competitive advantage. Firms that know how to establish an HR system that incorporates *HR policies and practices* in order to create and maintain the strategic human capital could have a sustainable competitive advantage. The RBV also suggests that HR systems can contribute to sustained competitive advantage through facilitating the development of other capabilities that are firm specific, produce complex social relationships, are embedded in a firm's history and culture and generate tacit organizational knowledge.

REFERENCES

1. Barney, J. (1991) 'Firm Resources and Sustained Competitive Advantage', *Journal of Management*, 17: 99-120.
2. Campion, M. (1988) 'Interdisciplinary Approaches to Job Design: A Constructive Replication with Extensions', *Journal of Applied Psychology*, 73: 467-81.
3. Grant, R. (1991) 'The Resource-Based Theory of Competitive Advantage: Implications for Strategy Formulation', *California Management Review*, Summer 114-35.
4. Lippman, S. and Rumelt, R. (1982) 'Uncertain Imitability: An Analysis of Interfirm Differences in Efficiency under Competition', *Bell Journal of Economics*, 13: 418-38.
5. Huselid, M. (1995) 'Human Resource Management Practices and Firm Performance', *Academy of Management Journal*, 38; 635-72.
6. Pfeffer, J. (1994) *Competitive Advantage through People: Unleashing the Power of the Work Force*. Boston, MA: Harvard Business School Press
7. Schuler, R.S. and Jackson, S.E. (1987) 'Linking Competitive Strategies with Human Resource Management Practices', *Academy of Management Executive*, 1: 207-19
8. Schuler, R.S. and MacMillan, I. (1984) 'Gaining Competitive Advantage through Human Resource Practices', *Human Resource Management*, 23: 241-56.
9. Ricardo, D. (1817) *Principles of Political Economy and Taxation*. London: G. Bell.
10. Snow, C. and Snell, S. (1992) 'Staffing as Strategy'. In Schmitt, N. and Borman, W. (eds) *Personnel Selection*, Vol. 4. San Francisco: Jossey-Bass.

11. Wright, P.M. and McMahan, G.C. (1992) 'Alternative Theoretical Perspectives for Strategic Human Resource Management', *Journal of Management*, 18: 295—320.

12. Wright, P.M. and Snell, S.A. (1992) 'Toward an Integrative View of Strategic Human Resource Management', *Human Resource Management Review*, 1: 203-2

13. Ulrich, D. (1991) 'Using Human Resources for Competitive Advantage'. In Kilmann, R., Kilmann, I. and Associates (eds) *Making Organizations Competitive*. San Francisco: Jossey-Bass.

“SABAHIN SEHER VAHDI TÜRKÜSÜ” VE VARYANLARI

“SABAHIN SEHER VAHDI TÜRKÜSÜ” AND VARIANTS

ПЕСНЯ «САБАХЫН СЕХЕР ВАКТИ ТЮРКЮСЮ» И ЕГО ВАРИАНТЫ

Dr. Şevket ÖZNUR*

Özet

Özellikle bir toplumun sosyal, siyasal ve hatta psikolojik hayatını en kestirmeden ve en çarpıcı sözlerle anlatan türküler, kendi türünde toplumun aynasıdır. Ayrıca bu türkülerin melodiye dayalı yapıları söz ile bir araya geldiğinde, dinleyenlere etkili mesajlar da iletebilmektedir. Halk kültürü ürünlerinin kültürümüzü bir sonraki kuşağa aktarma işlevi, yerel kültürün ulusal kimliği oluşturmadaki rolü çok büyüktür. Bu bakımdan Türk Halk Edebiyatı çalışmalarına katkıda bulunabilecek ürünleri derleme ve incelemenin Kıbrıs Türk kültürüne büyük katkı sağlayacağı yadsınamaz.

Bu bağlamda bildirimizde bir çok coğrafyada sevilip söylenen “Sabahın Seher Vahdi” türküsünün benzer ve farklı yönleri değerlendirilecektir. “Yorum-inceleme-değerlendirme” çerçevesinde ele alınan incelememizde yöresel folklorik özellikler de tespit edilmeye çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler: Türkü, varyantlar, Kıbrıs Türk Kültürü, Kıbrıs Türk halk edebiyatı

Abstract

Especially in a society's social, political and even psychological life cut short, and the most striking words about the songs, the mirror of the society of its kind. In addition, based on the structures that when combined with the melody of Turkish folk songs, listening effectively to the Always Right. Transfer function of folk

---

* Yakın Doğu Üniversitesi ,Fen-Edebiyatı Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi. Lefkoşa / KKTC

culture to the next generation products, culture, local culture is enormous role in building national identity. In this regard, which may contribute to the work of Turkish Folk Literature review and review products major contribution to the Turkish Cypriot culture is undeniable.

In this context, a release here said to be loved and very geography "Sabahın Seher Vahdı" is similar and different aspects of the folk songs will be evaluated. "Review-review-evaluation" in the framework of the review I tried to determine the local folkloric features.

Key Words: Folk songs, variations, Turkish Cypriot culture, xxxturkish Folk Literature

GİRİŞ

1.1. Türküler ve öyküler bazen dilden dile, il il, bazen de ülke sınırlarını aşarak dolaşmaktadırlar. Bir yerde dinlediğimiz bir türkü veya bir öykü, her an bir başka yerde karşımıza çıkabilmektedir. Türkü; hoyrat, mani, atasözü, masal, efsane gibi folklorik değerlerin seyahatine sıkça rastlamak mümkündür.

Türkülerin ve öykülerin bu yolculuğu bazı insanları şaşırtmakta, bazen de inanılmaz hayretlere düşürmektedir. Halbuki konu incelendiğinde görülecektir ki, tarih boyunca savaş, askerlik, zorunlu iskân, ekme parası gibi çeşitli nedenlerle bir yerden bir yere giden insanlarla birlikte türküler ve öyküler de göç etmişlerdir. Bu nedenle aralarında yüzlerce hatta binlerce kilometre mesafe bulunan değişik illerde aynı türkü veya bir benzerlerine rastlamak mümkün olabilmektedir. Çoğu zaman da türkü ve öykünün kalıbı aynı kalmakta, türküde geçen isimler ve yer adları değişmektedir¹.

Bu bağlamda yüzyıllardır bir Türk yurdu olan Kıbrıs adası kendine özgü kültürünü günümüze dek yaşatmış ve bu kültürle adadaki diğer yaşayanları da etkilemiştir. Bu bağlamda türküler konusunda ünlü halkbilimci, antropolog William Bascom şu görüşleri ileri sürmektedir:

“1. Eğlendirmek ve hoşca vakit geçirtmek

2. Değerleri, inanışları ve sosyal kurumları kutsamak

3. Eğitmek, mevcut kültürü yeni kuşaklara aktarmak

4. Baskılardan ve bunalımlardan kurtulmak için bir kaçış mekanizması oluşturmak.”²

---

¹ Salih Turhan, Abuzer Akbıyık, S. Sabri Kürkçüoğlu, *Notalarıyla Türkülerimiz ve Hikâyeleri*, Alfa Yayınları, İstanbul 2003, s: 11.

² Bascom, Willam, *Four Functions of Folklore*, Journal of Amerikan Folklore C.67,1954,s.333-49.

İşte Bascom'un görüşleri doğrultusunda bizim türküler konusunu seçmemizin bir amacı hem türkü kültürünü gelecek kuşaklara aktarabilme hem de bu duyarlılığı Ada insanımızda yeniden harekete geçirme arzusudur.

Bu bağlamda bir başka uzman Nadel, şunları ifade etmektedir:

“Toplumlar sürekli değişim içindedir. Durağan bir toplum yapısı yoktur. Toplum düzeni insan ilişkilerinin, sosyal kurumların, üretim araç ve gereçlerinin, ve doğal çevrenin görece bir uyum içinde çalışması ile sağlanır. Bu birimin her birinin toplum hayatına katkısı o birimin fonksiyonunu teşkil eder”³

Bu çerçevede Kıbrıs türkülerinin tümüne baktığımız zaman adanın geçmiş sosyal ve kültürel yaşamı gözler önüne serilmektedir. Bütün değerler, halk âşığının belleğinde günümüze kadar taşınmış ve yaşatılmıştır. Özellikle sanayinin Kıbrıs'a geç gelmesi ve de ağır sanayinin olmayışı, ada toplumunun kültürel ve sosyal yapısını uzunca bir süre fazla etkilememiştir.

Lâkin II. Dünya Savaşı'ndan sonra bütün dünyada olduğu gibi Kıbrıs'ta da büyük bir değişim olmuş ve teknolojik gelişim adada büyük bir hızla yayılmıştır. Bu değişim, bütün toplumsal ahlâkı, yaşayışı ve doğal olarak kültürel yapıyı da büyük oranda değişime uğratmıştır. 1955, 1963, 1974 yıllarındaki toplumlar arası çatışmalar iki toplumun birbirinden uzaklaşmasına neden olmuştur. Hele 1974'ten sonra Türkler ve Rumların iki ayrı bölgede toplanması Ada kültürünün özellikle de dıştan gelenlerin etkisiyle büyük değişikliğe uğramasına neden olmuştur. İnsanların belleğindeki o eski güzelim Kıbrıs kültürü günümüzde artık bir hayal olmuştur. Maddî refahın bolluğuna alışmış olan Kıbrıs halkı, eski kültür değerleri bakımından maalessif büyük kayba uğramıştır.

Bütün bu değişimler sonucu eski günlerde var olan halk anlatıcıları, halk sanatçıları günden güne azalmaktadır. Kısa bir süre sonra bu insanları da bulamayacağımız gerçeği kültürümüz namına büyük bir kayıp olacaktır.

Geleneksel değerlere sahip çıkmak, bir kimlik sorunudur ve aynı zamanda o kimlikle yaşamak isteyen herkesin de sorumluluğudur. Bunu, gericilik olarak düşünmemek lâzım. Kökenine sakıp çıkmayan, geleceğini kuramaz. Çünkü kimlik sanıldığı aksine, yalnızca zengin bir çevrenin insana kazandırdığı bir aidiyet duygusu değildir; o kültürel çevre içerisinde karşılıklı etkileşim ve mücadeleler yoluyla oluşan aktif bir süreçtir. Günümüzde bu kültürel çevrenin çapı, bütün dünyayı kucakladığından, aktif müdahalenin, sahiplenmenin ve geri kazandırmanın önemi de giderek artmaktadır. Son birkaç yıl içerisinde gösterime giren veya yakında girecek pek çok Hollywood filmine bakarsanız, bu gerçekliği tüm çıplaklığı ile görebilirsiniz.

Batı, “*Gladyatör*” filmi ile Roma, “*Troy*” filmi ile Eski Yunan, “*Tutku*” filmi ile Hristiyan kültürünün geçmişine sahip çıkıyor; Kral Arthur, Büyük İskender ve Haçlı Seferleri filmleri doğu ülkelerine sefere çıkan Hristiyan savaşçı imgesini

---

³ Nadel, Siegfried Frederick, *The Foundations of Social Anthropology*. Free Press: New York.s.369-70.

meşrulaştırarak, âdeta Samuel Huntington'ın medeniyetler çatışması tezinin zeminini hazırlıyor.⁴

Kuşkusuz biz bildirimizde, böylesi büyük amaçlar düşünülmemeli; ancak, buradaki vurgu, geleceğini korumak isteyen halkların kendi geçmişlerine sahip çıkmaları üzerine olmalıdır. Toplumumuz modern müziği dinlerken, “**Sabahın Seher Vahdı**” türküsünü de göz ardı etmemeli ve kökenini de bilmeli, öğrenmelidir. Üstelik, yapılan pek çok araştırma ve ortaya konulan eserlerden de anlaşılacağı üzere, kültürel değerlerimizin, diğerlerinden aşağı kalır yanı yoktur. Hatta, Doğu ve Batı kültürlerinin kesişme noktasında bulunan ülkemizin, bir takım avantajları olduğu da söylenebilir.⁵

Biz, kültürel değerlerimizi, kullanılmadıkları için üzerleri kararmış altın ve gümüş paralara benzetmekteyiz. Şimdi onları kullanmalı, elden ele dolaştırarak parlatmalı ve tüm insanlığın paylaşımına sunmalıyız.

2.1. Şimdi bu türkümüzün metin tespitine ve **yorum-inceleme-değerlendirmesine** geçelim.

Fasıl Dört

Sabahın seher vahdında (aman) görebilsem yarimi
Gül dalına bülbül(da) gonmuş (aman) diyner ahüzarımı
Elimden almak dileller (aman) benim nazlı yarimi
Go bir zaman böyle (da) galsın (aman) hoşumdur yar hoşumdur

Sabahın seher vahdında (aman) oturmuş İncil okur
Ben o dilden ağnamazdım zanneddim bülbül şakır
Ben yarimi şimdi buldum hele dostlar çok şükür
Bu güzellig saña (baña) galmaz (aman) geleceysañ gel şimdi

Endim yarin bahçesine gara dut barmag gibi
Eyildim bir yare bagdım yar yüzü gaymak gibi
Sarılalım gel yatalım Şirinle Ferhad gibi
Bu güzellig sana (baña) galmaz (aman) geleceysañ gel şimdi

Endim yarin bahçesine gülleri filcan gibi
Yanağında üş beşi var her biri mercan gibi
Sarılalım gel yatalım ikimiz bir can gibi
Bu güzellig saña (baña) galmaz (aman) geleceysañ gel şimdi

Kaynak kişi: Şifa Hüseyin'den derleyen Mahmut İslâmoğlu

---

⁴ Bak, Samuel Huntington, *Medeniyetler Çatışması*, Çeviren:Murat Yıldız, Vadi Yayınları,1997.

⁵ Enver Töre, Doç. Dr, *Türk Tiyatrosunun Kaynakları*, *Turkish Studies*, International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4 /I-II Winter 2009, s.2181-2348.

Doğum tarihi ve yeri: 1 Mart 1934, Limasol

Kaynak kitap: *Kıbrıs Türküleri ve Oyun Havaları, Lefkoşa 1979.*

Mesleği: Emekli öğretmen, müdür.

2.2. Yorum-inceleme- değerlendirme

Dörtlü dize(kıta)lerden oluşan bu türkünün kafiye örgüsü

-----a
-----a
-----a
-----b

-----c
-----c
-----c
-----b

-----d
-----d
-----d
-----b

-----e
-----e
-----e
-----b

tarzında düzenlenmiştir; her dize 15’lidir,ikinci, üçüncü ve dördüncü bendin son dizesi nakarat olarak tekrarlanmaktadır.

Bu “fasıl”ın konusu da “aşk” üzerinedir. Ancak buradaki aşk, ayrılık acısına yol açan bir tema olarak türküde işlenmektedir.

Bu türkü diğer sabah fasılları arasında sözleri en uzun ve en düzgün olanlardandır. Türküde yer alan “İncil okur” sözleri aşık olunan (kızın) güzelin “gayr-ı Müslim” olduğu imajını vermektedir.

Dördüncü fasılda yine Kıbrıs ağzının pek çok özellikleri göze çarpmaktadır. Örneğin; “Vaktinden” değil “Vahtında”, “dinler” değil “diyner”, “dilerler” değil “dileller”, “anlamazdım” değil “ağnamazdım” sözleri yanında ikinci, üçüncü ve dördüncü dörtlüklerin son dizelerinde bolca nazal “ŋ” sesine rastlanmaktadır. Ayrıca, “konmuş,ko,kalsın, kalmaz, kara, barmak,kaymak,bakmak.” Sözlerinde k/g ses değişimi vardır; “barmag” sözünde p/b değişimi, “ağnamaz” sözünde ön göçüşme yanında yine Kıbrıs ağzına özgü ikinci şahıs teklik ekinin “-sen” yerine “-san” olarak kullanılması da burada zikredilmesi gereken ağız özelliklerindedir.

Türkiye Türkçesinde “fincan” olan sözcük Kıbrıs ağzında “filcan” olarak geçmektedir.

2.3.Kıbrıslı Türklerde “Sabah Fası” olarak okunan bu türkünün hem Türkiye’de hem de Balkan Türkleri arasında mevcudiyeti belgelerle sabittir. Özellikle ünlü Türkolog Kunaş’un Balkanlardaki Türklerden derlediği Kıbrıs’taki türküyü birebir örtüşmektedir. Bu da Türk kültür beraberliğinin en güzel örneklerindedir. Kitabında yer alan bu eserin varyantı aşağıda sunulmaktadır.

SABAHIN SEHER VAKTİNDA (Balkanlar)⁶

Sabahın seher vaktinde görebilsem yarimi
Gül dalına bülbül konmuş çeker ahu-zarını
Elimden almak isterler benim nazlı yarımı

Yar sefada ben cefada hoşundu yar hoşundu
Ko bir zaman böyle gitsin yine göynüm hoşundu

Sabahın seher vaktinde oturmuş İncil okur
Ben o dilden annamazdım sanırım bülbül şakır
Güneş vurmuş kaküline yarım uykuda yatır

Yar sefada ben cefada hoşundu yar hoşundu
Ko bir zaman böyle gitsin yine göynüm hoşundu

Sabahın seher vaktinde oturmuş ka(h)ve içer
Bir elinde bülbül vardır bir elinle gül seçer
Ayda bir selam verirdi onu da vermez geçer

Yar sefada ben cefada hoşundu yar hoşundu
Ko bir zaman böyle gitsin yine göynüm hoşundu

Akıntıya salı verdim çifte sandal piyade
Kendi küçük aklı büyük gönül verme ziyade
Ben o yarımı kayb ettim gönül her dem cefada

Yar sefada ben cefada hoşundu yar hoşundu
Ko bir zaman böyle gitsin yine göynüm hoşundu

---

⁶ Türk Halk Türküleri (Oszmán - Török Népköltési Gyűjtemény, Masodik Kötet: Oszmán – Török Népmesék es Népdalok, Budapest 1889) – Ignác Kúnos (Yayıma hazırlayan: Doç. Dr. Ali Osman Öztürk) - Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (1.baskı), Ocak 1998, s.77-78'de eser şu şekilde aktarılmaktadır.

SABAHIN SEHER VAHTI (IV) FASIL (Türkiye)⁷

Varyant 1

Sabahın seher vaktinde görebilsem yarimi
Gül dalına bülbül konmuş çeker ah u zarını
Elimden almak isterler benim nazlı yarimi

Bu güzellik sana bana kalmaz o şimdi yar şimdi
Bu güzellik sana bana kalmaz o geleceksen gel şimdi

Sabahın seher vaktinde oturmuş kahve içer
Bir elinde altın makas yarine fistan biçer
Bir selama kail olduk onu da vermez geçer

Bu güzellik sana bana kalmaz o şimdi yar şimdi
Bu güzellik sana bana kalmaz o geleceksen gel şimdi

Varyant II

Sabahın seher vaktinde görebilsem yarimi
Gül dalına bülbül konmuş çeker ah u zarını

Ben o dilden anlamaz oldum hoşuncu yar hoşuncu
Bu güzellik böyle kalmaz geçinci yar geçinci

Sabahın seher vaktinde üç güzel kahve içer
Almış makası eline yarine fistan biçer

Sen sefada ben cefada hoşuncu yar hoşuncu
Bü güzellik böyle kalmaz geçinci yar geçinci

Sabahın seher vaktinde üç güzel gergah işler
Almış makası eline yarine fistan biçer

Sen sefada ben cefada hoşuncu yar hoşuncu
Bü güzellik böyle kalmaz geçinci yar geçinci

---

⁷ Ahmet Şükrü Esen "*Anadolu Türküleri*" adlı kitabında türkünün çeşitlenmesini şu şekilde aktarıyor, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Emel Matbaacılık, 1986 - Ankara, s.239

Sabahın Seher Vaktinde

Erzincan/Kemaliye(Eğın) Türküleri

Sabahın Seher Vaktinde (Aman) Görebilsem Yarimi
Gül Dalına Bülbül Konmuş (Aman) Çeker Ah-Ü Zarımı
Elimden Almak İsterler (Aman Benim) Nazlı Yarimi

Bu Güzellik Sana Bana Kalmaz (Aman) O Şimdi Yar O Şimdi
Bu Güzellik Sana Bana Kalmaz (Aman) Geleceksen Gel Şimdi

Sabahın Seher Vaktinde (Aman) Oturmuş Kahve İçer
Bir Elinde Altın Makas (Aman) Yarine Fistan Biçer
Bir Selama Kail Olduk (Aman) Onu Da Vermez Geçer

Bu Güzellik Sana Bana Kalmaz (Aman) O Şimdi Yar O Şimdi
Bu Güzellik Sana Bana Kalmaz (Aman) Geleceksen Gel Şimdi

Kıbrıs Türklerinde yer alan örnekle Balkanlardan verilen (Kunoş'un örneği) örnek birbirlerine çok benzemektedir. Halbuki Türkiye'de rastlanan örneğin bazı dizelerinin eksik olduğu görülmektedir.

Kıbrıs'ta:

“Sabahın seher vahdında oturmuş incil okur,
Ben o dilden anlamazdım zanneddim bülbül sakır,
Ben yarimi şimdi buldum hele dostlar şükür,
Endim yarin bahcesine garadud barmag gibi,
Eğildim bir yare bagdım yar yüzü gaymag gibi...”

Kıbrıs örneğinde yer alan dizeler de son derece etkileyicidir. Tümünde melodi aynıdır. Sadece bizde sazla çalınmaz, keman, tef ve darbuka eşliğinde söylenmektedir

SONUÇ

Toplumlarda her ne maksatla olursa olsun; ister ekonomik, ister savaş, isterse ailevî özel durumlar neticesinde gerçekleştirilen göçler, göç edenler tarafından sadece bedenleri değil, yoğruldukları kültürleri, benliklerindeki geçmişi ve dillerindeki türkülerle, manilerle, ninnilerle de göç etmektedirler. Böyle olunca da türkü örneğinde olduğu gibi hoyrat, mani, atasözü, masal, efsane gibi folklorik değerlerin de seyahatine sıkça rastlamak mümkün olmaktadır.

KAYNAKÇA

Bascom, Willam, *Four Functions of Folklore*, Journal of Amerikan Folklore C.67,1954,

Başgüz, İlhan, Prof. Dr, *Tğrkğ*, Pan Yayınları, İstanbul, 2008.

Esen, Ahmet Şükrü ,Anadolu Türküleri, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Emel Matbaacılık, 1986 - Ankara,

Nadel, Siegfried Frederick, *The Foundations of Social Anthropology*.Free Press:New York

Türk Halk Türküleri (Oszmán - Török Népköltési Gyűjtemény, Masodik Kötet: Oszmán – Török Népmesék es Népdalok, Budapest 1889) – Ignác Kúnos (Yayıma hazırlayan: Doç. Dr. Ali Osman Öztürk) - Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları (1.baskı), Ocak 1998.

Öznur, Şevket, İslâmoğlu Mahmut, Kıbrıs Rum Halk Edebiyatı'nda Türkler İçin Yakılan Ağıtlar, C. I, Mart 2006, Kıbrıs.

Öznur,Şevket, Kıbrıs Türküleri, Yakın Doğu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilimi (Yayımlanmamış doktora tezi). Mayıs 2011,Kıbrıs.

Öztelli, Cahit, “Evlerinin Önü-Türküler”, Özgür Yayınları, İstanbul 2002.

Salih Turhan/Abuzer Akbıyık/S. Sabri Kürkçüoğlu, Notalarıyla Türkülerimiz ve Hikâyeleri, Alfa Yayınları, Ekim 2003, İstanbul.

SABAHIN SEHER VAKTİNDE

YÖRESİ:

Rumeli

KİMDEN ALINDIĞI:

Mehmet Cakoviça

DERLEYEN:

Aluş Nuş

NOTAYA ALAN:

Aluş Nuş

The musical score is written on two staves. The first staff begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 2/4 time signature. The melody is written in a single line. The second staff continues the melody. Below the notes, the lyrics are written in Turkish. The lyrics are: Sa ba hın se her vak tin de tel li bar da gi e lin de o tur muş çay ler i çer yar i le se fa i der.

II

Yar sefade ben cefade
Yanarız külhan gibi
Acırım gençliğimiz gidecek
Bu günler bizi yakacak

III

Mangalım var külüm yok
Bülbülüm var sesi yok
El kapısı pek müşkül
Ağlamaktan çare yok

THE MEDICAL GENERATION FROM THE VIEW OF RELIGIOUS JURISPRUDENCE AND ISLAMIC RIGHTS

İSLAM YASALARINA VE DİNÎ HUKUK KURALLARINA GÖRE TIBBÎ NESİL SAHİBİ OLMAK

МЕДИЦИНСКОЕ ЗАРОЖДЕНИЕ ОТ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ ЮРИСПРУДЕНЦИИ И ИСЛАМСКИХ ПРАВ

Soheila Adeli ARDABİLİ*

Abstaract

The artificial fertilization with generating human, out of womb, without intercourse and also generating human, in the womb, through planting or inoculation is new problems that is discussed on occasion of time developing and scientific changes. With regarding to these progresses, this article studies about the generation varieties and its canon.it discusses the legitimacy of having a child with interference of third factor as foreign sperm or foreign ovule or foreign womb with favour of principals ang religious jursparudence social discipline.

Key Words: Medical generation, artificial fertilization of foetus, religious jurisprudence – Islamic rights.

Özet

Gelişen hayatımızda; sun’i dölleme yoluyla çocuk dünyaya getirme en çok tartışılan konulardan biridir. Bu makalede; dünyada yaygın hale gelmiş sun’i dölleme konusunda ve de tanınmayan bir şahsın dölünün bir bayana yerleştirilmesi yoluyla çocuk sahibi olmanın dinî kurallara uygun olup olmadığı araştırılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tıbbi nesil, dinî kurallar, sun’i dölleme, çocuk sahibi olma

---

* Islamic Azad University Astara Branch, Department Of Astara / IRAN

Introduction

The artificial inoculation problem is one of the new phenomena that exists with developing medical knowledge and it causes to find new religious jurisprudence problems. Since this topic like other new topics doesn't consider the previous jurisprudence clearly, so far investigating about its different aspects, we must seek help from usual ways in inference. These new problems are the born of age circumstances. So, it hasn't been considered clearly in our compiled religious jurisprudence. But with regarding to eloquent speech of emam reza (peace be upon him) : « instruction of principals is in charge of us and inference of details is in charge of you . » (1,p.41)

According to exegesis of divine, the religious jurisprudence problems are open for researchers and researchers will be able to using the ways of inference of the religious jurisprudence problems, present the correct answers and suitable solutions for new problems.

The medical generation from the view of religious jurisprudence and Islamic right

The fast and increasing progresses of medical science in different fields special in genetic fields have made new problems in health, hygiene and environment and also have made many questions in fields of social and moral and religious fields and civil relations.

In spite of the fact the progresses in this field are fast and there are many civil and moral anxieties but law is not synchronous with these progresses and law has slow and gradual development while law must prepare the mechanism that in every case with facilitating of exchange between facts and society accepted values takes necessary decisions and through this way obtains genetic results and prevents any moral abuse with criminology in essential cases. Since long the barrenness problem and its care ways has been considered by physicians and even it has been remained the writings about treatment of barrenness in Egypt, Greece and ancient Rome. Medical problems like barrenness was developed in first five-century Hegira. Zakaria Razi in Alhavi and Avicenna in Ganoon recommended the drugs for the cure of barrenness and since sixteen century the topic of barrenness has been presented and three-decan early special after birth been advanced in different aspects. These progresses are indebted to using of new techniques and doing compiled investigations in creative biology, elemental biology, genetic biotechnology, immunology, embryology, medicine and other connected fields with generation discussion that has been forming of diagnostic ways and new cure in barrennesses that one of these ways is artificial fertilization.(2,p.72)

«fertilization» word has been took form «fertilize » word in the meaning of making pregenant and conceiving of female. (3,p.17416) and «fertilization » word is mixing one ovule and one sperm and it means to make pregnant in word and it means vaccination or injection of vaccine to body for prevention in medicine science. There are many different definitions about artificial fertilization but the most comprehensive definition about artificial fertilization is making pregnant

male's sperm and female's ovule in womb or out of womb with helping medical instruments without natural nearness.

Scientifically, artificial fertilization is new phenomenon and productive of today human knowledge. This phenomenon has removed the pregnancy obstacles and preformed the important role in generation. With using of this way, the medical knowledge can compensate many deficiencies and faults of male and female in generation. (4,p.145)

The fertilization problem, at first, has been used in domestic animals for improvement of race or increasing of generation. At first, this work was done on a fish by one of the German scientists that was called (Lubwig Jacobi) in 1765. Some years later, the scientist and Italian priest with called «Salazon » tested it on dogs and took positive result and finally in early nineteenth century, one of the Russian scientists with called (Eliva) made artificial fertilization in quadruped animals scientifically that his way is used now.

With following the success of experiments in animals, the extent of artificial fertilization transmits to humans and these experiments is performed in different countries such as France and was done ten cases about women that the oldest artificial fertilization is known in 1838. Ten years later, one of the France scientists with called «Cerard » reported that among seventy two women that have been done artificial fertilization about them, forty one women have got pregnant from this way.

In 1866, in United States and in 1868 in France, the scientists have done the experiments. Approximately, in 1914, the topic of artificial fertilization has been considered completely by scientists and physicians. (6,p.180)

With advancing the knowledge and with using of better technique, the first laboratorial baby with called «Louise Brown» was born with trying Dr. Steptoe and his colleagues in London in 1978 and with following this success, many applicants use this way as in 1988, only in England, about 9560 babies were born through pregnancy out of womb and transfusion of foetus (I.V.F).

Also in United States has done over 4000 cases through (ART) that in action, it has caused to bear 8741 babies that has been 5103 cases through (I.V.F).

The studies show that different countries, even pioneer societies that are the commonest and the most expanded in using the techniques that have mentioned above, have not faced through one way so the solutions are different remarkably. In this area, we can divide the countries to several groups.

1. Many countries have not special rules in relation to the techniques of (ART)(Assist Reproduction Technology) so the civil situation of sperm donation, ovule and foetus and baby is not clear in these countries. Islamic countries place in this collection. Of course Council of Islamic Conference Organization held many congresses and in it, religious jurisprudence deputies expressed our legal views about this topic and at last, according to approved bill in 1986, took the decision

about different forms of artificial fertilization. of course these decisions still have not reacted in civil rules of these countries.

2. Another group of countries although have not special rules but have advisable instructions and optional guidances from centers and specialized organizations. In some of these countries are prepared the plans and legal bills and are offered to legislation centers. The countries like Belgium, Portugal, Switzerland, Greece, Finland, Canada, America are in this group that have progresses in this field.

3. Other group of countries approve the special rules (ART) that according to them, have regulated the arising problems of using these techniques from the sides of expert knowledge and rights. The countries like Austria, Germany, Norway, Sweden, Denmark, Netherlands, France, Spain, England, Australia are placed in this collection. Of course in these countries, since (IUI) technique (sperm fertilization to in in side of womb) is the oldest technique, so its rule ore the expanded and the oldest. But (tv) (trans fusion of fertilized ovule), (the laboratorial fertilizing way) (GIFT)(transfusion of injection of ovule) techniques, because of new, so their rules for using them are so new. However some countries have placed or enacted the rules for using of these techniques specially but among them, the rules of Spain and England are comprehensiveness.

4. There are some countries that have limitations for using of these techniques for example, France has placed the rules for prevention of insecurity of judgement of fair for cure of barrenness.

In Italy, the artificial fertilization is forbidden and illegale and in Netherlands, the rule was approved that on the basis of the men give their sperms to laboratory must record their names. In this case, the baby will born, will have this right that choose the distinctive man as her/his father and even he/she owns his inheritance. Switzerland and Germany have many limitations for artificial fertilization too. (8,p.98)

In Iran, although beforehand the Iranian legislators and other legal authorities don't welcome about this topic, but the association of religious jurisprudence of family-the deputy of Iran in council of association of religious jurisprudence of Islamic conference organization-in final collecting, the published its religious jurisprudence comment about different forms of the artificial fertilization in 1373 that those comments exist the judgement differences about permit or lack of permit of using sperm, ovule and giving the foetus for generation survival for barren married couple and civil problems raising these pregnancy of course we must say before the opening of first cure center in (1367- 1368) In Iran, many Iranian physicians were interested in cure of barren married couple. But with past of times and done scientific advances in Iran, Iran has been change to pole of these cure in middle east and with regarding to be Shiite and agreement between Shiite scientists with new cure of fertilizing, legislating and doing the researches in different fields such as religious and moral, sociology and religious jurisprudence related to these cure has been important, In 1377, the generation discussion was

studied in agenda of fifth parliament and was done many counsellorships with judicial committee and at last was prepared the primary bill and 110 deputies signed it and was sent to the guard council and after approval second consultation after corrections approved by parliament and in 1382, the rule about giving the foetus to barren married couple was approved in parliament that within conditions the operation of fertilization out of womb and formation of foetus in laboratory and transfusion to womb has been accepted in this rule. It is certain that many people wish that have a baby that through this rule, their problem will be solvable of course for getting to aim, we must go many distances.

منابع :

1. حرمعلی، محمدبن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، انتشارات داراحیاء التراث العربی، 1390، بیروت.
2. باباراجی، کوهن، ترجمه سید محسن برزی، ترمینولوژی پزشکی، انتشارات دفتر فرهنگی اسلامی، 1373، تهران.
3. عمید، حسن، فرهنگ فارسی، موسسه انتشارات امیرکبیر، 1384، تهران.
4. خلیل جر، ابراهیم، ترجمه سید حمید طبیبیان، فرهنگ لاروس، انتشارات خانه سپهر، 1370، تهران.
5. صفایی، سید حسین، مختصر حقوق خانواده، نشر دادگستر، 1380، تهران.
6. علوی قزوینی، سید علی، مجموعه مقالات روشهای نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق، نشر کرامت، 1380، تهران.
7. موسوی، جمالی، سید علی، گفتمان حقوقی، نشر مفید، 1382، تهران.
8. جعفرزاده، میرقاسم، مروری بر وضعیت حقوقی ART در کشورهای مختلف، پژوهشکده ی ابن سینا، 1377، تهران.

ŞAHKERİM FELSEFESİNİN TASAVVUFİ ŞİİRDEKİ GÖRÜNÜŞÜ

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF SHAKHKARIM'S SUFI POETRY

ШӘКӘРІМ ФӘЛСАПАСЫНЫҢ СОПЫЛЫҚ ПОЭЗИЯДАҒЫ КӨРІНІСІ

Akbota AHMETBEKOVA* - Canat MOMINKULOV**

Özet

Bu makalede Kazak halkının bilge şairi Abayın öğrencisi Şahkerim Kudayberdioğlunun felsefi düşünceleri tasavvufi şiir üslûbu aracılığıyla değerlendirilmiştir. Şairin tasavvufi imgelerin geleneksel şekilde kullanılmasına rağmen onların anlamı Şahkerimin yorumunda başka bir anlama gelmektedir. Kendi felsefi fikirlerini sufi anlayışa göre aktarabilen Şahkerimin bu yöndeki dilsel yöntemleri diğer mutasavvıfların kullanışı üslûblardan çok farklıdır. Yazar bu önemli noktaya detaylı bir şekilde değinebilmiştir.

Anahtar kelimeler: tasavvuf, imge, felsefi, tasavvufi edebiyat, sufi, «şarap», aşk, Kazak, şiir.

Түйіндемесі

Осы мақалада қазақ халқының дана ақыны, Абайдың шәкірті Шәкәрім Құдайбердіұлының фәлсафалық ой-пікірі сопылық поэзия тұрғысынан қарастырылған. Ақынның сопылық бейнелерді дәстүрлі түрде қолдануына қарамастан, олардың мәндік мазмұны Шәкәрімнің түсіндірмесінде бөлек мән-мағынаға ие болған. Өз ойларын сопылық үрдіспен жеткізе білген Шәкәрімнің осы тұрғыдағы тілдік әдістері өзге сопылар қолданған тәсілдерден басқаша. Автор осы маңызды мәселенің мәнін ашап білген.

---

* Yardımcı Doçent, El-Ferabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Doğubilim Fakültesi Arap ve İran Bölümü, Filoloji Bilimleri Kandidatı / KAZAKİSTAN

** Doçent, El-Ferabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Fakültesi Diplomatik Çeviri Bölümü, Felsefe Bilimleri Kandidatı / KAZAKİSTAN

Тірек сөздер: сопылық, бейне, фәлсафалық, сопылық әдебиет, сопы, «шарап», махаббат, қазақ, өлеңдер.

Abstract

In this article philosophic thoughts of Shakhkarim who was one of the bright poets of Kazakh nation are considered by means of mystical poetic methods. Despite of using of mystical visions and images in a traditional manner Shakhkarim comment on them in a different way and changes their meaning. Shakhkarim was able to express of own philosophic thoughts according to the Sufistic conception. Shakhkarim used linguistic methods in a different manner in comparison with other Sufis. These important aspects were touched upon in detail.

Key Words: mysticism, vision, philosophic, Sufistic literature, Sufi, «wine», love, Kazakh, poem.

Kazak halkının bilge şairi, Abayın şakirdi Şahkerim Kудayberdioğlu (1858-1931) kendi görüş ve anlayışlarını ifade etmede tasavvufi şiir üslubünü kullanmıştır. Şairin tasavvufi imgeleri geleneksel şekilde kullanmasına rağmen onların manası Şahkerimin yorumunda başka bir anlama gelmektedir. Yani ilk bakışta benzer olmasına rağmen şairin anlayışı diğer mutasavvıflardan çok farklıdır. Bundan dolayı Şahkerimin şiirlerinin manasını doğru anlamak için eserlerin yazılma tarihini, hikayesi ve sebepleri gibi hususları, tasavvufi terimler ve imgelerin kullanış üslubünü detaylı ve karşılaştırarak araştırmak gerekir. Aksi durumda Şahkerimin eserleri kendine has felsefi anlamını yitirebilir. E. Bertels'in dediği gibi: «Sözkonusu heykellerin harfiyen anlaşıldığı takdirde bu durum şairin düşünce ufkunun darlığına ve yeni bir konuyu kendi çalışma alanına ithal etmek istemediğine delalet edecekti. Ama tasavvufi şiirlerde durum farklıdır. Tasavvufi şiirlerde resimler bağımsız değere sahip değildir, onların gayesi hakiki felsefi anlamı örten sadece bir lafzi hiyeroglif veya belgi vazifesini görmektir» (Bertels E.E. 1965: 109).

Şahkerim şiirlerinin mahiyeti tasavvufi terimlerin kullanımını tasavvuf ilmiyle sınırlandırmadan daha derin bir araştırma ile ortaya çıkabilir. Bu süreç esnasında şairin kullandığı tasavvufi şiire ait öğeler anlam açısından bazı değişimlere uğradığını söyleyebiliriz.

Bu tür değişimlerin özü ve gelişimsel eğilimleri özellikle Şahkerim Kудayberidoğlunun felsefi lirik şiirlerinde net bir şekilde gözlemlenmektedir. Bundan dolayı tasavvuf, motif, sembol ve terimlerin değişme esasını kavramak için onun şiirsel metninin manevi alanını belirlememiz lazım. Bununla ilgili olarak «Korkma dostum sözümden» şiiri üzerinde duralım.

On beş beyitten ibaret olan bu felsefi eser yedi hecelik şiir ölçüsü ile yazılmıştır. Umumi felsefi düşüncelerin ifade edilmesi için kavramaya serbestçe dalmayı, açıklama ve tefsiri sağlayan on bir hecelik ölçü uygun olabilir. Bu şiirdeki yedi

hecelik ölçü sözkonusu esere marş ritimini ilave ederek, bir haberi iletmeye telaşla atını koşturan birinin hızına uyduğuna şahit oluruz.

Şiiri anlamsal olarak üç kısma ayırarak, birinci kısmı ele alalım:
Şoşima dostım sözimden / Korkma dostum sözümden
Söz – kudaydan şıkkın bu / Söz – tanrıdan çıkan buhar
Ukpasan kör özinden / Anlamadıysan gör kendinden
Jutkızayın nurlu su. / Yutturayım nurlu su.

İşip alıp mas bolıp, / İçerek sarhoş olup,
Mal, maktanga kas bolıp. / Mal ve övünmeğe düşman olup.
Narestedey jas bolıp, / Bebek gibi yaş olup,
Kayta jaral, kayta tu. / Yeniden yaradıl, yeniden doğ.

Arak işip kutırsan, / İçki içip kudurursan,
Bar kiyimdi sıpırsan / Bütün giyimleri soyarsan
Düniyeden mutılsan, – / Dünyadan vazgeçersen, –
Jolga tustin tüp-tüzu. / Yola düştün dos-doğru

(Şahkerim Kudayberdioglu. 1988: 236).

Şiirin «korkma» kelimesiyle başlaması ikazdan ziyade, okuyucuların şairin düşünce ve sözünü doğru anlamasını sağlayarak, küfürle ayıplamanın yerine düşünmeye, fikir alışverişi yapmaya davet etmektir.

Şiirdeki haber sırf şart sıygası ve emir kipi üzerine kurulmuştur: «ukpasan», «kutırsan», «sıpırsan», «mutılsan», «jutkızayın», «kayta jaral», «kayta tu». Bu filler şairin tam kararlılığını ve bu karara olan büyük inancını ifade eder. Şahkerim kendisi irak ettiği Hakikatı herkesle paylaşmaya ve insan varlığını, şuurunu değiştirmeye telaşlıdır. Bu şiirde şairin kendi muhatabına düşünmek için hiç bir fırsat vermeden onu marifete doğru yönlendirmek, hatta sürüklemek istediğini görüyoruz.

Kafiyeyi bildiren ve sözlüksel-konusal grubun *ideologeme dediğimiz öğeleri* teşkil eden «bu», «su», «kayta tu», «tüzu» kelimelerini çiftleştirirsek, aşağıdaki semantik ilişkiye şahit oluruz: «bu – su», «kayta tu – tüzu».

Şiirin ilk kuplesinde «söz» iki kere kullanılmıştır, birincisi şiirin sözü, ikincisi «sözün» manasını tefsir etmekle ilgilidir. «Söz» tanrının bir parçası olarak «bu» sembolüyle ifade edilmiştir. Fakat «sözün» kendisi de Ruhun bir niteliğini belirleyen sembol olabilir. «Söz» manevi dünyanın ögesi olma açısından insana da özgündür. Böylece «söz» Allahın insana verdiği ruhun tecellisi olarak, Şahkerim şiirinde Allah Ruhunun da, insan ruhunun da sembolü olarak kullanılmıştır.

Şahkerim «söz» Ruhun sembolü diye kabul ederek kendi imgeler sisteminde Ruh «bu» şeklinde ifade etmiştir. «Söz» «bu» şeklinde ifade etmekle onun gözle görünmez ve elle tutulamaz niteliğine benzemekle kalmayıp, bütün yaradılışın başlangıcı olduğuna dayanarak tabiat kanunlarına da benzetmiş gibi. Böylece Şahkerimin rasyonalizmin bir taraftarı olan El-Ferabinin teorisini desteklediği ve

ona dayandığı ortaya çıktı. Yani şairin düşüncesine göre «tanrı sözü» «bu» anlamına eşdeğer olmaya uygundur. Tasavvufi açıklamaya göre insan ruhu Mutlak Allah ruhunun bir parçası olarak öz ortamına, öz temeline, başlangıcına geri dönmesi şarttır. Yani ayrılan ruhun Mutlak ruhla kavuşarak birleşmesine *tevhid* isminin verildiğini hatırlarsak, bu sürecin sufilerin imgeler sisteminde bir damla suyun derya suyu ile birikmesine benzetme geleneği mevcuttur. Şahkerim «damla – derya» ilişkisini belirleyen haberi detaylaştırarak, bu sürecin esasını teşkil eden üslubü tesbit etmiştir: buharın suya dönüşmesi ve aksi yöndeki dönüşümün olması gibi. Bu tabiyat kanunlarına dayanarak, yani damlanın derya ile birleşmesi için kendi mahiyetini değiştirerek damla buhara dönüşerek, temizlenerek, deryaya yenilenmiş halde, yani yağmur halinde katılabilir. Şahkerim «bu – su» kelimelerini bir metin öğeleri gibi çifletirebilmiş, geleneksel motif anlamını yeni bir şekilde tefsir edebilmiştir. Ayrıca Şahkerimin açıklamasında Mutlak ruh ta bu dünya ile ilişkide olmak için kendi cevherini veya mahiyetini değiştirmeye mecbur. Bu ilişkinin devamlılığını «buharın» «nurlu suya» dönüşmesinden görüyoruz.

Bu şiirde şair «su» kelimesini «nurlu» sıfatıyla «şarap» anlamında kullanmıştır. Tasavvufi edebiyatta kabul edilen teriminolojiye göre «şarap» Allaha olan aşk ve sevgiyi ifade eder.

Kazakistan İlimler Akademisinde saklı elyazıda «Kayta jaral, kayta tu» satırı ünlem işareti ile tamamlanıyor, yani müellifin (Ahat Şahkerimoğlunun nüshası) bu satırın anlamına vurgu yapmak istediğine şahit oluruz. «Kayta tu» (fiil, emir kipi) kelimesinden kuple ile sınırlı metin içerisinde manevi yenilenme, yineleme, tekrar doğma, yeniden yapılma manasını kavrayabiliriz. Böylece Şahkerime göre yeniden doğmak için, sarhoş olma, mal ve dünyaya düşman olmanın sonucunda çocuk gibi saf ve temiz olmak şarttır. Yani önceki beyitteki nurlu suyu içmenin sarhoşluğa neden olmasını «suyun» tasavvufi anlamdaki «şarap» olarak algıladığımızın doğru bir tesbit olduğunu gösterir. Amma Şahkerim üçüncü beyitte «şarap» sözünün yerine «içki» kelimesini kullanarak, sarhoş olan kişiyi tam bir şekilde vasıflandırır: kudurmak, itibarını kaybetme, mal ve dünyayı reddetme. Ancak bu durumda «dos-doğru» yola düşme imkanı vardır. «Dos-doğru yol» demek, insanın El-Misak anlaşmasına göre doğduğu andan Allahı itiraf ederek, Hak yolunda olmasıdır, yani dürüst, verdiği söze layık bir şekilde hayat sürmesi şarttır.

Şahkerim şiirinin bu bölümünde tasavvufi terimlerin kullanılmamasına rağmen o terimlere semantik açıdan yakın kazakça kelimelerin yer aldığı görüyoruz. Fakat bu sözcükler sözlüksel-konusal grubunu teşkil vasıtasıyla tasavvufi kavramları tam tasavvufi şiir üslubünde ifade edebildiğine şahit oluyoruz: «Bundan dolayı şiirsel metinlerin *sözlüksel ve semantik sahasını* oluşturma süreçleri *şiirsel metinlerin* (şiirsel grafik) *görsel ve anlamsal sahasını*, *şiirsel metinlerin* (okuma özelliği, kafiye, iç jest) *müziksel ve entonasyonla ilgili semantik sahasını* oluşturma sürecine ait hemen hemen tüm özellikleri içerir, ve en önemlisi de *kültürel ve estetik ve manevi açıdaki anlamsal alanın* oluşmasını belirler. Böylece, şiirsel metnin leksik ve semantik alanı – dilsel olmayan birimlerin anlamsal kuruluşuyla yapısal birliği teşkil eden leksik ve semantik çiftleri, takımları, sınıfları, kelime gruplarıyla oluş-

muş ve ifade edilmiş anlamsal kompleksleri içeren sistemdir. Ayrıca genel olarak bu şiirsel metnin umumi ve hususi, derin ve yüzeysel anlamlarındaki esas bağlantı ve ilişkileri yoğunlaştırmaya, ayrıca yeni bağlantı ve ilişkileri doğurmaya yeterli anlamsal bağ ve ilişkiler sistemidir» (Kazarin Yu.V. 2004: 355). Yani «nurlu su» içerek sarhoş olma semantik açıdan «içki» kelimesinin esdeğeri olduğu hiç bir delili gerektirmeyen husustur. Ama ifadedeki «nurlu» sözcüğünün iç imalı içeriği «suyun» semantiğine kutsallık anlam kazandırıyor. İkinci şahısta şart sıygasıyla yapılan vurgu sarhoşun portresini çizmede kullanılan kelime gruplarıyla bedeni yıpranmış, vicdanı ezilmiş mecnun gibi delirmiş birini nitelendirecek anlamsal alanı oluşturarak, bu dünyayı talak etmeği gözle görülmüş gibi ifade etmiştir. Sarhoşluk ve dos-doğru yol arasındaki zıtanlamalı ilişki vasıtasıyla mutasavvıfın veya sufünün manevi kemale ermesi yolunun zorluğunu şairin özel yöntemle ile tam ifade edebildiğini belirtmemiz lazım. Fakat şarabın yerine içki kelimesini kullanarak, alışılan tasavvufi terimi reddetmesinin nedeni nedir?

Bu suale cevap vermek için Şahkerimin yaşadığı zamanı değerlendirmemiz gerekir. XIX-XX asırlarda yaşayan kazakların anlamında sarhoş olma şarapla değil, içki ile çağırışımlaştırılmaktaydı. İkinci bir husus ta, Şahkerim Kudayberdioğlu tasavvuf derslerinde en önemli sayılan muhabbet veya aşk kategorisinden vazgeçerek, El-Farabi anlayışındaki manevi canlanma, tekemmül sürecini akıl kategorisi ile bağlantılandırıyor. Aslında, tekniğin rolünün arttığı, savaş ve devrimlerin yaygın olduğu zamanda hesapla şartlanan aklın sadece yüreğe sözü geçen sevgiyi veya aşkı şuur alanından uzaklaştırması doğaldır. Yani, Kazak Hanlığının Rusyanın sömürgesine dönüşmesinin simgesi olarak manevi nitelikteki değişimlerin gerçekleşmesi Şahkerimin felsefi liriğindeki tasavvufi motiflerin değişmelere uğradığı bu eğilimleri belirlediğini söyleyebiliriz. Bu eğilimler esnasında felsefi şiirlerin henüz tasavvufi özünden sıyrılmamış olduğunu, ama dış değişikliklerin sürekli meydana geldiğini görebiliriz.

Tasavvufi motifin değişmesini bu şiirin ikinci kısmında yer alan «saki – şarap» motifinin anlamından net bir şekilde görebiliriz:

Kanjarmen işin tilemin, / Hançerle karnını keserim,
Bar sırandı bilemin / Tüm sırlarını bilirim
Mazaktaymın, külemin, / Alay ederim, gülerim
Deme sıykır, netken ku. / Deme sihir, ne kurnaz.

Ölsen, sözben turgızam, / Ölürsen, sözle kaldırıram,
Eriksiz moyın burgızam. / İstemezsen de boynunu çevirtirim.
Aykanımdı kılğızam, / Dediğimi yaptırıram
Jüregine tögip u. / Yüreğine zehir döküp.

Siykırımmen jügirtem, / Sihirimle koştururum,
Jar betine üniltem. / Yar yüzüne baktırıram.
Düniyeden tüniltem, / Dünyadan vaşgeçtiririm,
Keremetti men jadu. / Kerametli ben cadı.

Kasiyetti balamın, / Asil bir çocuğum,
Janındı bilep alamın, / Ruhunu işgal ederim,
Denendi otka salamın, / Vücudünü ateşe koyarım,
Jalını şıksın gu de gu / Alevlensin gürlesin

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988: 237).

Bu şiir beyitlerindeki hareket «içki içen, doğru yola düşen» insana yöneliktir. Büyük bir katiyetle söylene «keserim, bilirim, kaldırımım» gibi sözler sufiler edebiyatında ancak en üstün dereceli şahıslara özgündür. Ama Şahkerim Hakkı «yar» diye adlandırdığını hesaba katarsak, «yar yüzüne baktırımım» cümlesinin içeriği üçüncü şahsın ortaya çıktığına işaret eder. Bu üçüncü şahıs kendini «asil bir çocuk» diye isimlendirerek, ayrı bir mertebeye, kudrete sahip olduğunu tanıtır:

Baylaymın da közindi, / Bağlarım gözlerini,
Patsa kılam özindi, / Padişah yaparım seni,
Ugıp otır sözimdi, / Dikkat et sözüme,
El biletem jeti ru / Yönettirim yedi taifeyi

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988: 237).

«Şarap» janrıyla yazılan tasavvufi fikirler içerikli birçok eserlerde «saki» kelimesi piri, tasavvuftaki üstadı belirttiği geleneksel bir olgudur. *Saki* «(Aşka götüren) şarap sunan, şarap dolduran» olarak tasavvufi edebiyatta yol gösterici, rehber anlamına gelmektedir. Bu şiir satırları «saki – şarap» motifinin Şahkerim Kudayberdioğlu eserlerindeki değişmesinin bir misali olabilir. İşte bu değişme sürecine dikkat edelim: o zamanlara ve kazak mantığına göre «saki» kavramı şairin içinde yaşadığı cemiyete yabancı olmuştur. Bundan dolayı da kazak yaşamından uzak böyle bir kavram Şahkerim lirik şiirlerinde kapalı kalarak, sadece sarhoş adamın yanında bulunan şahıs olarak yer almıştır. Bu şahıs «saki – şarap» motifindeki saki rolünün yol gösterme, rehberlik vazifesini üstlenmiştir. Amma arap-farsi şiirlerinde «saki» «sevgiliye» paralel olarak, büyüleyerek içme isteğini arttıran, gülümseyerek sarhoş yapan vasfıyla tanılıyorsa, Şahkerimin «asil çocuğu» bu açıdan çok zorlayıcıdır. O nazlanmanın yerine güler, alaya alır, gülümsemiyor ateşe atar, zehir verir. Onun rehberliği emretmekle, şart koymakla belirlenmiştir. Şiirdeki «istemese de boynu çevirtmek», «dediğini yaptırmak», «padişah yapmak» haberlerine bakarsak bu şahsın sakinin yaptığı görevlerden de üstün vazifeleri üstlendiğine dair şübhe içerisine gireriz. Hatta kudretine bakarak bu çocukta Hak Tealanın kudreti var mı diye şübhelenirsin. Aslında, Şahkerim şiirindeki bu saki-çocuk tassavvuf yolunu seçen adama yol gösterici görevini üstlenmekte kalmayıp, ayrıca belli seviyeyi aşan, Hak Teala ile tevhid olan, kemalet açısından başarıyı gerçekleştirebilen, Allahın kudretini tanıyabilen geçmişte sıradaki sufi olan biri olabilir. Bu sufi sadece kendi başını kurtarmayı düşünmeyip, toplumsal ilişkilerin insanıyete yönelmesini gözetmeye kararlı, hayatta çok şey görmüş, nasihat etme mertebesini kazanmış kazak halkının danışman aksakalına, hüküm çıkaran biyine benzediğini görürüz. Şiirin kalan beyitlerinde bu şahıs kazak halkının bi ve

jiraularından kalma hikmetli sözleri söyleyerek, «yabancı» sıfatından tamamen sıyrılır:

Maktanıp ottay saulama, / Övünerek ateş gibi alevlenme,
Jakındı jattay jaulama, / Yakına düşman gibi saldırma
Ölsen de adam aulama, / Ölsen de insan avlama,
An jeytugin bolma ayu / Hayvanı yiyecek ayı olma

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988: 237-238).

Buna göre Şahkerim Kudayberdioğlunun «asil çocuğu» muhatabına gözünü dik batırarak, güzelliğiyle göz kamaştıran saki delikanlıdan insaniyete sahip çıkarak doğru yola çağırın lidere dönüşmüştür. Bu şahıstan doğru konuşan adaletli bi, insaniyeti nasihat eden hikmet sahibini, içten ve samimi konuşan kazak akın-jiraularını, atılgan ve iş yapmaya hazır bey tanırız. Bu şahsı salih bir «saki» olarak nitelendirebiliriz ve onu içireceği «nurlu suyunun» da özü kazaklara çok yakındır: merhamet, insaf, adalet, sabır, şeref, hareket, iyi niyetlilik. Belli bir seviyede «saki» arap-farsi şiirlerinde nesne olarak statik nitelikli olmasının yanısıra, Şahkerimin «asil çocuğu» özne olarak dinamik niteliklidir. Hatta aşık onun faaliyetinden gölgede kalarak, pasif şahsa dönüşmüştür.

Şahkerim tasavvufu, arapça ve farsça tasavvufi edebiyatı iyi öğrenmiştir. Onun islam tasavvufu kapsamında insan ve Allah irtibatının ilahi aşka dayandığını iyi bildiği şübhesizdir: onun kahramanı yara aşık, yarı seven, yar için canını kurban eden adamdır. Ş. Kudayberdioğlu «yar(sevgili) – aşık» motifini tasavvufi edebi geleneğe göre, özellikle Yasavi motifine göre kullanır:

Ölim mağan ömürden mın ese artık, / Ölüm bana ömürden bin kere efdal

Jarga kurban boluga jan jarasa / Yara kurban olmağa canım yararsa

Dozak otın kül kılıp söndiremin, / Cehennem alevini küle dönüştürüp söndürürüm,

Jaralı jüregimnen kan tarasa / Yaralı yüreğimden kan yayılırsa

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988:259).

Ama Şahkerim «yarı» ve sufi «yarında» fark var gibi:

Sopılarga bizdin jar bir karasa, / Sufilere bizim yar bir bakmış olsaydı

Jar nurimen jüregin aralasa. / Yar nuruyla yüreklerini bir dolaşsa.

Janın jan, eski imanın iman demey, / Ruhunu ruh, eski imanını iman diyemeden

Baygustar kalar edi-au tan-tamaşa / Zavallılar çok şaşırıp kalırlardı

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988: 260).

Belli bir seviyede Şahkerim tasavvufi şiirdeki kahraman ve sembolleri hiç de-ğiştirmeden orijinal şekilde kullanmıştır. Ama bu kavramlar farklı bir anlayışa işaret ediyor sanki: can / ruh sufilerin anlayışındaki candan farklıdır, iman tasavvufi manadaki imandan farklı bir anlam verir. İsimlerin de-ğişmemesine rağmen, mana de-ğişiyor, yani sözcüklerin manası başka bir yaklaşımla anlaşılması lazım. Böylece farklı mana bazında başka kavramlar oluşturmaya neden olur.

Genel olarak tasavvufi çalışma hayat hakkındaki dini ve felsefi bir kavrayıştır. Hayat ise devamlı hareket ve gelişme özellikleriyle bilinir. Gelişme dediğimiz, aralıksız bir süreçtir, bundan dolayı tasavvufi ilim ve onun özellikleri sürekli dönüşüm niteliklidir. Tasavvufi terimler felsefi sisteme ait olduğundan, onların anlam ve manası değişmezliğiyle nitelendiriliyor. Ama tasavvufi şiirde kullanılan imge ve semboller sanatsal eserlere özgün olduğundan için, onlar her şaire kendi hayat görüşü bazında değişmesi için imkan veriyor. Sembollerin kavram açısındaki çeşitliliği şiirsel metnin «kodunu» tekrar açmayı belirler. Bu metnin çok katlı olmasına, ayrıca zaman ve vakit açısından devamlı yenilenmesine fırsat tanıyor. Kendi zamanına göre Şahkerim Kudayberdioğlu da tasavvufi sembollere yeni anlam ve mana vermekle kendi hayat görüşünü tanıtmaya çabalanarak, şahsi görüşü bazında tefsir sunması çok şeyi netliğe kavuşturur:

Arak – akıl, mastık – oy, jar – hakikat, / İçki – akıl, sarhoşluk – fikir, yar – hakikat,

Jan – napsi, şatak – iman, din – kiyanat. / Ruh – nefis, fitne – iman, din – hiyanet.

Maskünem, ayel süygiş, dinsiz goy dep, / İçki içen, hanımsever, dinsiz diye,
Sırın bilmey sırtımnan kılma gaybat. / Sırımı bilmeden adıma yapma gıybet.

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988: 262).

Şairin bu beyitlerinden semboller manasının tasavvuf aleminde kullanılan manalardan çok farklı olduğunu görüyoruz. Arap, fars edebiyatında Yasavi, Bakırgani, Horezmi eserlerinde kullanılan tasavvufi sembol eve terimlere Şahkerim hususi bir mana katmıştır. Bu ise onun fikirleri ve hayat görüşünün farklı bir boyutta oluştuğuna delalet eder. Şair başka bir Allahın, başka bir inancın propagandasını yapmıyor, ancak mevcut şeyi, eskiden beri varlığını sürdüren inancın gerçek ve asıl özünü tanımaya çağırılmaktadır. Yani onun özelliği insan ve Allah irtibatını tasavvufi değil, rasyonel şekilde değerlendirmekle belirlenir. Abayın kendisi bile insan ve Allah irtibatında aşk ve sevgiyi bir öncelik olarak değerlendirir, Şahkerim bu ilişkiyi sadece akıl ve rasyonelliğe dayandırmak ister:

Akıl kusu adaspay aspandasa, / Akıl kuşu yoldan sapmadan uçarsa,
Alemde narse bolmas közden tasa. / Dünyada bir şey kalmazdı gözden uzak.
Jeti kök yerden onay baskış bolıp / Yedi gökten kolay bir merdivenle
Garişka kol jetedi, karmalasa. / Asumana elle dokunarak, dolaşırdı
Jannın bari mendey jar tabar edi, / Bütün kişiler benim gibi yar bulurdu,
Teren oy, sau akılmen şamalasa / Derin bir fikir, sağlam bir akılla ölçerse

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988: 259).

Şair kendi «yarını» derin bir fikir ve akılla tanıyarak bulduğunu ifade ediyor. Yani Şahkerim ilahi sevgiyi insani akılla tebdil etmiştir. Okuyucunun kafasını karıştırmamak için, şair bu kavrayışını sembollerini açıklama esnasında netleştirdiğini «İçki, sarhoşluk, yar, ruh, fitne, imanın çözümü» şiirinden görmüştük. Tasavvufi eserlerde «şarap» ilahi sevgiyi ifade eder, şarap içerek sarhoş olma aklını yitirerek, tüm varlığıyla deli gibi aşka adanmışlık olarak değerlendirilir. Şahkerim eserlerine

bakarsak hakikatı tanımak için insanın aklını toparlayarak düşünce ve tefekküre dalması gerekir.

Yani Şahkerimin yaptığı çaiklama ve tefsire göre tasavvufi ilimde başını sonuyla karıştırarak veya değiştirerek, tamamen devirmiştir. Çünkü tasavvufi ilimde insani «benliğini» muhafaza eden akıl ve «mecnunluğa» kaydıran aşk ikisi ikili bir kavramdır. Amma şair tasavvufun bu açıklama ile hiç bir şekilde uyuşmadığını ilan eder:

Bastağı köz, kulakka senimim jok, / Kafamdaki göz ve kulağa inancım yok,
Teren oy men akılga aytamın dat./Derin fikir ve akılla gerçeği açıkça söylerim.
Paygambar, auliye ayttı dese-dağı, / Peygamber, evliyanın sözü derseler dahi
Akıl kabul almasa, ol magan jat. / Akıl kabul etmezse, o bana yabancı gelir.
Şatak dinge, adetke, ne bilgişke / Fitneci dine, kötü adete ya da bozuk bilgine
Noktalatpay oyımdı kılam azat. / Fikren bağlı olmadan hür yaşarım.
«Akılga biletpegen pende ayuan», / «Akılla hareket etmeyen bende hayvan»,
Desem de bola koymas sözim aġat / Demişsem bu sözüm yanlış olmaz

(Şahkerim Kudayberdioġlu. 1988: 263).

Bu şiirdeki Şahkerimin akli açıklaması Abu Hamid el-Gazali gibi meşhur mu-tasavvıfın bilinç / akıl ile ilgili söylediği fikrine tam uyduğuna şahit oluruz: «... bunların ilkinde Resul-ü Ekrem'in (Allah'ın salat ve selamı Onun ve Ehl-i Beyt'inin üzerine olsun) hadislerinde işaret edilir: «Yüce ve Kadir olan Allah insanları yarat-tığı sırada onları akılla mutlu etmiştir». Sonuncusu ise peygamberimizin (Allah'ın salat ve selamı Onun ve Ehl-i Beyt'inin üzerine olsun) başka bir hadisinde söylenir: «Eğer insanlar Allah kendi takvası ve salih amelleriyle yaklaşıyorsa, sen kendi aklınla Ona yaklaş». Bu ise Peygamber efendimizin Abud-Derdaya söylediği söz-lerden anlaşılır: «Aklını arttır ki senin Allaha olan yakınlığın artsın» (Abu Hamid El-Gazali. 1980:94). Bu cümlede insanı Allaha yaklaştıran nedenin akıl olduğu ap-açıktır. Ayrıca Peygamberden insanların en bilgini, en çok ibadet edeni, en değerli-si kimdir diye sorduklarında, «Akıllı (Hikmetli)» cevabını almışlardır (Abu Hamid El-Gazali. 1980:95). Şahkerim Kudayberdioġlunun hem bu hadislerden, hem de Kurandaki akıl ve hikmetin önemiyle ilgili benzer ayetlerden de haberdar olduğu bellidir:

Akılına sınat dep dalel aytkan / Akılla eleştirmeye işaret eden
Kurannan tabıladı talay ayat / Kuranda birçok ayet bulunur

(Şahkerim Kudayberdioġlu. 1988: 263).

Şahkerim Allahın sözünü yalanlamıyor, ama Allahın sözünü kendi sınıfı / ka-tegorisi açısından tefsir eden sufi-mollaların gerçek hakikat yolundan saptırdığını dile getiriyor. Bu tip dini çok iyi bildiğini sanan mollalara aldanmamak için insanın kendine, kendi akıl ve anlayışına dayanarak, onu rehber olarak kullanması gerekir. Çünkü bütün kainatta Allah sadece insanı akıl sahibi olarak yaratmıştır. Şairin an-layışına göre Allah ancak marifet ve idrak yoluyla bulunur, idrak bilmek demektir, bilim ve ilime götüren yol akıldır: «Bütün ilimlerin atası – temiz akıl ile tefekkür-dür» (Şahkerim Kudayberdioġlu. 1988: 265). Aklın sayesinde insan hakikatı tanı-

arak, kainatın birçok esrarengiz gücüne sahip olur, sır ve esrarların anahtarını bulur. Manevi aleme sadece akıl rehber olabilir:

Akıldan adas kalmayım, / Akıldan asla sapmam,
Dalelsiz sözdi almayım. / Delilsiz sözü kabul etmem.
Bos jetekke barmayım / Boş birinin peşinden gitmem
Kötermeyim kıykanın ! / Tahammül etmem kaprizine !

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988: 236).

Şahkerim akıla dayalı anlayışını vasıflandırmada geleneksel tasavvufi semboller ve ikili çiftlere yeni anlam kazandırdığı ortaya çıkar. Mesela, «sarhoş – ayık» çifti tasavvuf edebiyatında eskiden beri rastlanan motif olmasına karşın, Şahkerim kendi anlayışına göre ona yeni bir anlam katar:

Sau jürek tesile me ok batpasa, / Sağlam kalp zarar görmez ok değmezse,
Ok ornınan bizdin oy – şıkkın masa. / Ok yerinden çıkan düşüncemiz – çıkan sivrisinek.

Ayık adam angarmas işki sırdı, / Ayık biri anlamaz iç sırı
Baykaydı, sol tesikten mas karasa / Farkeder o delikten sarhoş bakarsa

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988: 260).

Eğer «sarhoş» Şahkerim şirine göre mütefekkir ve düşünen biri ise, o zaman «ayık» zıtanlam açısından aksine gafil, akılsız anlamına gelir. Tasavvufi geleneksel kullanışta «sarhoş» ilahi aşktan dolayı aklından mahrum, bu hayatın bilim ve iliminden vazgeçen manasını ifade ediyorsa, «ayık» aksine hayata sırf hesapla bakan, rasyonel, ayrıca metafizik meseleleri ilmi açıdan analiz yapmaya eğilimli birini nitelendirir. Buna göre Şahkerime ait semboller ve geleneksel tasavvufi sembollerin semantik açıdan birbirinden farklı olmakla kalmayıp, ayrıca bir çelişki içerisinde olduğuna şahit oluruz. Bu yanılmanın ise felsefi şiirlerin yanlış anlaşılmasına neden olabileceği bir gerçektir. Böylece bu anlaşmazlığı kaldırmak için Şahkerim sembolün yeni anlamını net bir şekilde göstererek kullanmak istediğini ifade eder:

Arakka akıl, mastıkka oy biletpék, - / İçkiye akıl, sarhoşluğa fikir galip, -
Onay emes erterek oylanbasa. / Kolay değil erkenden düşünmezen.
Takabbar özımşildi kuday urar, / Gururlu bencile Allah cezasını verir,
Akılına bas iğmey şalkalasa / Aklına itaat etmeden böbürlenirsen

(Şahkerim Kudayberdioğlu. 1988:260).

Şahkerimin felsefi düşüncelerini ifade etmeye adanan şiirlerde böyle açıklamaların yer alması şiirsel metinden kaynaklanır. Buna göre metin sisteme dayandırılmış sözlüksel yapıdan oluşuyor. Sistem teşkil eden sözcüksel birimler «yatay» ve «dikey» ilişkiye girer. Metin anlamını belirlemede yan-yana dizilmiş kelimelerle birlikte, uzaktan çağırışımsal ve semantik mana veren sözlüksel birimler bağlantı ve ilişkileri de yer alır. Ayrıca «Şebeke prensibi sözlüksel öğelerin bağlantı ve ilintileri odaklı «dügümlerin» olmasını gerektirir» (Kazarin Yu.V. 2004: 350), böylece «dügümler» metnin yarılabilirliği ve birliliğini sağlar. Bundan dolayı Şahkerim metin veya konu bütünlüğünü muhafaza etmede «dügümleri», yani daima izafi açıklamaları vermeye mecburdu. Çünkü mevcut tasavvufi motif ve sembolün

Şahkerimin sunduğu mana ve içeriğe her zaman uymadığını tesbit ettik. Bu durumda sembollerin geleneksel anlamı yeni anlamı gölgelendirerek bütün eserin manasını tahrif eder. Böyle bir problemi ortadan kaldırmak amacıyla Şahkerim devamlı bir şekilde sembollerin kendine has kullanılım semantiğine ek olarak açıklamalar yaparak onları metnin sözlüksel düğümleri haline getirerek kurmuştur. Şairin ustalığı sayesinde bu açıklamalar şiire ağırlık kazandırmadan aksine, hızlılık ve düzenlilik sağlayabilmiş, şiirin ölçüsünü de belirleyebilmiş (Şahkerimin felsefi eserleri yedi-sekiz hecelik şiir ölçüsüyle yazılmıştır), zamana göre içeriğin de büyük adımlarla ilerlemesini sağlamıştır.

Anladığımız gibi, Şahkerim Kудayberdioğlu belli bir seviyede tasavvufi şiirin kurallarına içinde yaşadığı toplum açısından değişmeler yapmaya bir yandan mecbur olduysa, öbür yandan ilgili olduğunu görüyoruz. Mecburiyet ve ilgi sorununu çözmek için şair kendi liriğinin şiirsel metnini teşkil eden anlamsal alanın üç boyutuna ait öğeleri şahsi görüşü açısından ve müellifle okuyucu arasında irtibat kurma amacıyla yapılandırmıştır. Söz konusu üç boyut şunlardır: gözle görünen anlamsal alan, ses ve entonasyonu kapsayan anlamsal alan ve kültürel – estetik ve manevi nitelikli anlamı içeren alan. Bu zikredilen öğeler Şahkerim Kудayberdioğlunun şiirlerindeki felsefi ve tasavvufi içeriği taşkil etmekle beraber kazak edebiyatındaki tasavvufi mektebin esas yönünün belirlenmesine katkıda bulunmuştur.

KULLANILAN ESERLER LİSTESİ

1. El-Gazali Abu Hamid. İhya-ü Ulumid-Din / Voskreşeniye nauk o vere. Moskova, 1980.
2. Bertels E.E. İzbranniye trudu. Sufizm i sufıyskaya literatura. Moskova, 1965.
3. Kazarin Yu.V. Filologičeskiy analiz poetičeskogo teksta. Moskova, 2004
4. Şahkerim Kудayberdioğlu. Şıgarmaları: Ölender, dastandar, kara sözder. Almatı, 1988.

TÜRK HALK İNANÇLARINDA ZİLE VE ÇEVRESİ ÖRNEKLERİ İLE SOĞAN

IN TURKISH FOLKLORIC BELIEFS, SAMPLES FROM ZİLE AND ENVIRON AND ONION

ЛУК В ТУРЕЦКИХ ВЕРОВАНИЯХ НА ПРИМЕРЕ РЕГИОНА ЗИЛЕ

Dr. Yaşar KALAFAT*

Özet

Makalede; Zile ve çevresinden hareket ederek Türk Halk inançlarında soğanın yeri anlatılmaktadır. Mutfağın ve yemeklerin değişmez ve önemli bir tüketim maddesi olan soğan ile ilgili halkın inançları oldukça fazladır. Hazmettirici ve antibiyotik özelliğinin yanında soğana yüklenen inançların çeşitliliğine yazıda değinilmektedir. Meselâ rüyada soğan görmek “acı ve keder” olarak yorumlanır. Mevsiminde soğanın çok yetiştirilmesi, kışın sert olacağına işarettir. Al basmasından korunmak için logasanın yastığının altına konulur. Soğanın nazardan koruduğuna inanılır. Bunlar gibi inançların malzemesi de olan soğan ile ilgili bilgiler makalede yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: soğan, Zile ve çevresi, halk inançları

Abstract

In the article, information is supplied on place of onion in the beliefs of Turkish Folkloric beliefs starting from Zile and its environ. Number of folkloric beliefs is quite high in connection with onion which is an unchanging consumption article of the kitchen and meals. Apart from its digesting and antibiotic features, beliefs attached to onion is referred in the article. For example, to see onion in dreams is interpreted as “pain and sorrow. In its season, to grow onion in great quantities is an indicator that winter will be severe. To get protected from its incubus, it is put under the pillow of the women after childbirth. Another belief

---

* Halk Bilimi Araştırma Merkezi Başkanı. Ankara/TÜRKİYE

related to onion is that it is a protector against evil eye. Information on onion, which is the material of such beliefs is presented in the article.

Key Words: Onion, Zile and its Environ, folkloric beliefs

GİRİŞ

Toplumların beslenme kültürlerinden hareketle onların varsa etnik kimlik özellikleri büyük ölçüde belirlenebilmektedir. Beslenme kültürü kültürel kimliğin belirleyicilerinden iken Kültürel kimliğin bütünlüğünü ve devamlılığını belirleyen unsurlardan birisi de beslenmenin içeriğidir.

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra gözlenebilmiştir ki, Azerbaycan'ın Bakû gibi büyük şehirlerinde bilhassa ayaküstü yapılan beslenme, özellikle pastanelerde Slav kültürü patentliydi. Ekonominin gizli eli bu bölgeye; döner, lahmacun, ekmek arası köfte, su böreği gibi Anadolu Türk beslenme kültür ürünlerini sokunca Azerbaycan ile Anadolu'da beslenme kültürü itibari ile bir birlik oluştu. Bakû'de Anadolu Türkiye mutfağı da temsil edilmeğe başlandı. Bu gelişmenin Moskova kültür stratejisi belirleme merkezleri farkında olmuş olmalı ki, bölgede Rus pastanelerine özel ekonomik destek sağlama dönemine girildi. Özetle denilebilir ki, beslenme kültürü yolu ile bir toplumun damak zevkini ve beslenme alışkanlıklarını değiştirip, o toplumu mensubu bulunduğu genel kültür coğrafyasından farklılaştırabilir, zamanla beslenme farklılığından hareketle etnisite dahi oluşturabilirsiniz.

Azerbaycan'ın Lenkeran bölgesinde Anadili Talişçe olanlar yaşamaktadırlar. Ancak, Taliş mutfağı bozkır medeniyetinin beslenme kültürünü çok canlı olarak yaşatmaktadır. Anadili esas alınır ise, Talişlerin kültürel kimlik olarak Fars Kültür dairesine sokulmaları mümkün olabilir. Ancak, beslenme kültürü itibariyle Talişler Türk kültür coğrafyasının asli unsurlarından sayılmalıdır.

1994 yılında Özbekistan'da bir yatırdaki adak yemeğine şahit olmuştuk. Hazırlanmış ortak çorba tasından ziyaretçiler birlikte birkaç kaşık yiyip, hayır sahibine fatiha okuyup dua ediyorlardı. Olaya şahit olan bir yabancı, "Aynı kabı kullanıyorlar hayvanlar gibi" deyince, İlgili dili bilen bir Özbek aynı sükûnetle, "Siz aynı kabın yemeğini paylaşamaz hırlaşırdınız, hayvanlar gibi" şeklinde cevap vermişti. Beslenme sadece boş mideyi besinlerle doldurma değildir. Onun da bir tefekkürü ve o derin düşüncenin temelinde de kimlikle bağlantılı inanç vardır.

Acıyı çok seven Güney Doğu halkı için, issot/biber tarlalarının düşman tarafından işgal edildiğinin söylenilmesi, onları hemen harekete geçirdiğine dair şakalar yapılıp. Beslenme toplumların çok kere bam teli durumundadır.

Temel bir yemek meclisinde, yöresinin yemeklerini çok çeşitliliğinden bahsetmiş olma adına, hamsinin baklası olduğunu söyler. Yemek çeşitliliğinin çokluğu bir kültürlülük göstergesidir.

Anadolu ve Kuzey Kafkasya Türk kültür coğrafyasında genç kızın evlilik yaşının gelip gelmediğini öğrenmek için, ona atılarak bir şapka ile vurulmuş. Kız düşmez ise evlilik yaşına geldi diye hükmedilirmiş. Keza, Türk kültürlü halklarda genç kızların koca ve genç erkeklerin de hanım hak edip etmediklerini anlamak için onlara yumruk vurdurarak soğan ezdirilir, ezemeyen aday henüz eş edinmediği hak etmemiştir, şeklinde yorumlanır. Halk kültüründe soğan bir olgunluk ölçөгüdür.

Kars, Ardahan, Iğdır ve Ağrı yörelerinde görücüler tarafından istenilmeğe gelen kimselere, gelin adayı evlenmekte gönü yok ise, aday soğan yiyerek meydana çıkar. Görücüler gelinin ağzı kokuyor mu diye anlamak için ona sarılarak kusur tespit etmek isterler. Böylece adayın amacı hâsil olur³. Soğan kokusu ile beğeni ölçөгüdür.

Bir ağa ile çobanı arasında geçen hikâyede, ağa çobana “bir yıl çalış yılsonunda sürüden ne kadar koyunu kaldırabilirsen hepsi senin çobanlık hakkın” der. Çoban bir yıl çalışır ve ancak bir koyun kaldırabilir. Ağanın kızı ile çoban arasında bir gönül ilişkisi de başlamıştır. Kız çobana, “yediğin soğanların zararını sıyr onları yeme” der. Yılsonu tekrar gelince, kızın önerisini uygulayan çoban bütün sürüyü kaldırır ve ağanın da damadı olur. Halk tefekküründe soğan sır küpüdür.

Bunun için olmalı soğan bilmecelerimizde;

“İnce uzun adalar, aksakallı babalar
Baş aşağı ayaklar, baş yukarı çabalar”

Veya;

“Obalar obalar başı beyaz babalar,
Başı yerde ayakları gökte çabalar,
Baş aşağı ayakları yukarı”⁴ şeklinde yer almıştır.

Zile bulmacalarında soğanın örtülenmesi,

“Soyularak yenir meyve değil
Kırmızıdır elma değil” şeklinde yapılmıştır.

Mersin Abdallarında ise,

“Kat kat açılır,
Kokusundan kaçılır.”⁵
Şeklinde tanımlanmıştır.

---

³ Zeynelabidin Makas, Akademisyen

⁴ İlhan Başgöz, **Türk Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, s.510.

⁵ Döndü Can, **Mersin Abdalları Halkbilimi Araştırmaları**, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Mersin 2010

Kuzey Doğu Anadolu’da Anadili Türkçe olan Türkler, ana dili Kürtçe olan Türkler soğanı çok sevdikleri için soğana **Kürt Elması** derler⁶.

Soğanın hazmettirici ve antibiyotik özelliği olduğuna inanır. Eti fazla tüketen kışı ağır bölgelerimizde soğan daha çok tüketilir. Limonun olduğu gibi soğanın da erkeği vardır.

Soğan ile ilgili inançlar, sözlü kültürümüzün kargış alanına da yansımıştır. Kars ve Iğdır’daki bir beddua türünde, “Yurduna yuvana soğan ekilsin”⁷ denilerek, yurdun yuvan acı içinde kalsın denilmiş olunur.

Türk kültür coğrafyasının birçok yerinde olduğu gibi Zile’de de rüyada soğan görmek çok kere “acı” “keder” olarak yorumlanır. Birisinden soğan almak veya ona soğan vermek, soğanı bırakmış olmak bu şekilde anlamlandırılır. Böyle rüyalar çok kere suya anlatılır ve gada-bela savsın diye fakire sadaka verilir.

Kıbrıs, Balkanlar ve Anadolu Türk kültür coğrafyasında ölüm habercisi olarak kabul edilen emarelerin arasında, rüyada soğan ve sarımsak görmek de vardır. Diğer emareler arasında rüyada; yaş ağacın devrilmesi, ağaçların zamansız meyve vermesi, dişlerin dökülmüş olması, hayvandan düşülmesi, evli bir hanımın yeniden gelinlik giymiş olmasının görülmesi de vardır⁸.

Türk kültürlü halkların halk inançlarında, bazı nesnelere akşamdan sonra komşuya verilmesi ve alınması istenilmez. Bir zaruret var ise, bunlar bazı yörelerimizde yere konulur ve yerden alınırlar. Yere konulmakla yerden icazet mi alınmaktadır, Mersin Abdallarında “**Yer Niyazı**” olduğu bilinmektedir⁹.

Nahçıvan ve Iğdır’da da gece komşuya soğan verilmez soğanı veren soğanı alan kimsenin veya ocağın “acılığını da almış olur” inancı vardır. Soğan alan ailenin yaşamında bir terslik olur ise, soğan veren aile mesul tutulur. Komşudan soğan alma konusunda bir sıkışıklık aciliyet var ise, soğana bıçakla bir çırpma yapılır, çentik atılır. Bu çentik adeta o soğanın “parpısı”dır, şeklinde inanılır¹⁰.

Soğanın Türkeye’de de önemli bir konumu vardır. Mersin yöresi Abdallarında çocuğu olmayan hanımlar, sarımsak ve soğan kaynatılarak anne adayı bu buğunun üzerine oturtulur ise, hamile kalabileceğine inanılır¹¹. Adilcevaz ‘da ise

---

⁶ Zeynelabidin Makas, Akademisyen

⁷ Zeynelabidin Makas, Akademisyen

⁸ Mehmet Yardımcı, “Kıbrıs, Anadolu ve Diğer Türk Yurtlarında Ölümle İlgili İnanış ve Uygulamalar”, **Bilge Seyidoğlu Kitabı**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2011s.350-360

⁹ Döndü Can, **Mersin Abdalları Halkbilimi Araştırmaları**”, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Mersin 2010

¹⁰ Zeynelabidin Makas, Akademisyen, halkbilimci

¹¹ Döndü Can, **Mersin Abdalları Halkbilimi Araştırmaları**”, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Mersin 2010

soğan kabukları kaynatılıp aç karnına içilmek suretiyle hamile kalmaktan kurtulacağına inanılır.¹²

Anadolu Türk kültür coğrafyasında hemoroit ile mücadelede soğanı haşlar cücüğünü çıkarıp hemoroit memesinin üzerine koyarlar¹³. Türkeçarlerde Soğanın yapraklarından ziyade yumrusundan yararlanılır. Yumru köklü bitkilerin genelinde yumrunun halk arasında ismi soğandır. Yabanî soğandan/Yer soğanından da çeşitli sağaltmalarda yararlanır.

Silifke-Mersin yöresinde Un Tüttürme inanç ve uygulaması vardır. Bunun için bir tavaya kurşun, soğan un ve kor halinde ateş konur. Bunlar bir tas içerisindeki suya dökülürler. Nazar almış olan kimsenin yüzü çıkan buhara tutulur. Böylece nazarın geçeceğine ifa bulunacağına inanılır¹⁴.

Güney Azerbaycan Karapapahlarında gelin eşikten içeriye girince, bir kapta kor halinde od/ateş yanındaki demir şişle birlikte getirilir. Gelin getirilen ateşin etrafında sağdan başlayarak 3 defa tavaf edercesine döner¹⁵. Türk költürlü halklarda tavaf İslamî dönemden evvel başlamış bir inanç uygulamasıdır.¹⁶ Karapapahlarda “hal apardı” inancı vardır. Hal Aparması/Al Basması olarak bilinen halk inancıdır. Al’dan korunmak için hastanın yastığının altına sarımsak, **soğan** konulur.¹⁷

Teke Türkmenlerinde kız evi muhitindeki çocuklar, oğlan evi gelenlerini **yumurta**, **patates** ve **soğanla** karşılarlar.¹⁸ Mamuşa da yeni evin duvarına soğan, sarımsak ve yumurta ile kem gözden korumak için nazarlık yapılır.¹⁹

Bazı Teke Türkmenleri bölgelerinde, kız evi muhitindeki çocukların oğlan evi gelenlerini **yumurta**, **patates** ve **soğanla** karşılamış olmaları da bizim için yeni bir bulgudur. Düğünlerde saçığı daha ziyade oğlan evi yapar. Saçıda en fazla gözetilen ise, çocuklar ve yoksullardır. Zira amaç sevindirmek, sevinci paylaşmak, varsa husumeti kaldırmak, hayır dua almaktır. Acaba diyoruz, patates soğan ve yumurta-

---

¹² Yasin İpek, “Adicevaz’da geçiş Dönemlerine Dair İnanış ve Uygulamalar” VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu 04–07 Ekim 2011, Bitlis

¹³ Zeynelabidin Makas Akademisyen

¹⁴ Aslı Ağcalar, Silifke Halk Kültürü Araştırması, Mersin Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dil ve Edebiyat Anabilim Dalı, Mersin 2009

¹⁵ Yaşar Kalafat, **İran Türklüğü, Jeokültürel Boyut**, Yeditepe, Ankara 2005 s.93

¹⁶ Yaşar Kalafat, “Diyarbakır ve çevresi Örnekleri İle Halk İnançlarında Tavaf/Dönme” **Osmanlı’dan Cumhuriyete Diyarbakır**, Editörler Bahaeddin Yıldız-Kerstin Tomenendal, T.C. Diyarbakır Valiliği, Ankara 2008, s. 453–463

¹⁷ Yaşar Kalafat, **İran Türklüğü, Jeokültürel Boyut**, Yeditepe, Ankara 2005 s.93

¹⁸ Yaşar Kalafat, **Türk Költürlü Halklarda Halk İnançları, Dedem Korkut Yukarı Eller**, Berikan, Ankara, 2008, s. 185; “Diyarbakır ve Çevresi Örnekleri İle Halk İnançlarında Tavaf/Dönme” **Osmanlı’dan Cumhuriyete Diyarbakır**, editörler Bahaeddin Yıldız-Kerstin Tomenendal, t.C. Diyarbakır Valiliği, Ankara 2008, s. 453–463

¹⁹ Yaşar Kalafat, “Kosova ve Dünya Türk Gençlik Kurultayı Gözlemleri” www.yasarkalafat.info

nın ortak bir inanç içeriği mi vardır? Yumurtanın çok yerde zürriyeti temsil ettiğini, nazarlıklarda kullanıldığını, bazen da gelin yeni evinin eşliğinden içeriye girmeden duvara vurularak kırılması sağlamak suretiyle, bereketi celp ettiğini, sarımsak kabuklarının kara iyelerin gümüşleri ve soğan kabuklarının ise altınları olduğu inancının olduğunu, fal bakmada ve büyü yapmada yumurta kullanıldığının da olduğunu, sarımsak gibi soğanın da kara iyelere karşı koruyucu olduklarına dair az çok bilgiler olmakla beraber, Teke’lerdeki bu uygulamaya ilk defa rastlamış oluyoruz.

Yumurta soğan bağlantısını yumurtaların boyanmasında da görmekteyiz. Türk kültür coğrafyasında Hidrellez, Nevruz gibi mevsimlik merasimlerde yumurtalar çok kere kırmızı boyanır ve bu maksatla soğan kabuğundan yararlanır. Bu uygulama Edizi mitolojisi ile yakın ilişkidir. “Yeniden doğuşun sembolü olan yumurtalar kırmızıya boyanır. Kimlik sembolü olan ip bilezikleri oluşturan iplerden biri kırmızı renklidir. Ve kırmızı en dolaysız haliyle kanın ve yaşamın sembolüdür.”²⁰

Kış mevsiminin şiddetli geçtiği Bitlis’teki yaygın bir tekerlemede, “İnanma ya-za kışa, Hatta kırmızı yumurta pişe” der. 21 Mart’ta yumurtalar soğan kabuğu atılmış suda kaynatılarak renklendirilir, erefene yapılır yumurtalar dövüştürülür. Şubat ayının son Mart ayının ilk haftası Kara Çarşamba olarak bilinir²¹.

Kıbrıs Türklerinde misafire “buyurun yemek yiyelim” denilmez. “Buyrun ekmek yiyelim” denir. Ekmek kutsaldır. İkrâm, ekmekle anılmalıdır. Hatır ve hakka-niyet söz konusu olunca, “Tuz–ekmek hakkı” denir. Gelin, **aynanın** karşısında dua ederken, yanına **tuz** ve **ekmek** konur. Tuz, ağız tadı için, ekmek ise, yuvasının bereketli olması için konulur. Kapıya gelmiş dilenciye sadaka olarak para değil, ekmek veya kuru **soğan** verilir. Dilencilik yapanlara Çingene denir ve onlar dilenerek geçinirlerdi²².

Eski Türkler, Tengri ve Ata ruhları için At kurban ediyorlardı. Kanaatimizce koç ve sığır kurban edilmesi de sonradan olmaya başladı. Bu kurban şekli kurban veya **kanlı kurban** olarak tanımlanıyor. Bu kapsamda bir de sacı vardır. Kansız kurban olarak tanımlanan bu kurban şekli, **su saçmak**, ateşe yağ parçası atıp **koku çıkarmak** veya tabiata yiyeceklerden bırakmak şeklinde olur. Ayrıca belirli yerlere **taş atmak** veya taş koymak veya **bez** bağlamak da bazen adak şeklinde ve bazen de kurban niyetine yapılmış saçılardı. Bugün rastladığımız benzeri uygulamalar bu eski inançların uzantısı olarak kabul edilir. Yağ kokutmak suretiyle yapılan saç türlerinden birisi de helva kavurmak veya pişi yapmaktır. Bununla amaç geçmişlerin veya görünmeyenlerin ruhunu mutlu etmektir. İnancın merkezinde **soğan saçı**-sında olduğu gibi koku vardır.

---

²⁰ Çakır Ceyhan Suvari-Elif Kanca, “Ezidi bayramı ‘Çarşema Sor’un Toplumsal Geçiş Ritüeli olarak Analizi” Uluslararası Midyat Sempozyumu, Bildiri.

²¹ Tahir Erdoğan Şahin, Bitlis Tarihi, İnönü Ünivesitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Malatya 2000

²² Yaşar Kalafat, “Türk Halk İnançlarında Kıbrıs”, **TÜRKSOY**, Temmuz 2001, s. 4, s.34–38

Bitlis'in ana dili Arapça olan Müslüman Şafii Türk aşireti Şegolarda cenazeye giden kimse ve Cuma akşamları kesinlikle soğan yemez¹³

“Saçıya kansız kurban denilmeli mi? **Su saçma** şifacılıkta da vardır. Suda çok büyük ve sakin duran bir enerji vardır. O enerji birdenbire çıkartılıyor ve hasta, yayılan dalgalarla muhatap oluyor. **Kurşun dökme** işi biraz buna benzer. Ateşe yağ atmak, **helva** döndürme uygulaması, ölmüş, sevilen bir kişiyi davet eden taraftan yapılan bir tazim uygulamasıdır. Tabiata yiyeceklerin bırakılması işine gelince, Muhammedilikte, sadece **soğan – sarımsak** kabukları mümin / **Müslüman cinlere** bırakılır. Zeytinyağı denize atılır. Bu, denizdeki büyük güçten, **Sübhan** adından yararlanmak içindir.... Beyhude veya **Beyhüd Dede**'ye bir fincan zeytinyağı adanır, dilek olunca zeytinyağı denize dökülür. Dilek tutma ve zeytinyağını denize dökme işi hicri aylarda Perşembe gününe rastlatılır. Bazı çalışmalarda türbede taş yapıştırma, **bez bağlama** işinin mahiyeti budur.”²⁴

Hortlama etrafında da oluşmuş bir hayli inanç vardır. Türkmenistan'ın Gölken Türkmenlerinde merhum rüyalara fazla giriyor ise, rüyaya giriş şekli rahatsızlık duyuluyor ise, kişi sarımsak ve daha ziyade **soğan** yiyerek ve ayetler okuyarak yatmalıdır.²⁵

Soğan kokusu da sarımsak kokusunda olduğu gibi toplum hayatında istenmeyen bir kokudur. Özellikle camilere bu kokularla girilmez, güzel kokular sürülür. Cuma akşamları bu tür yiyeceklerin kokusundan melekler rahatsız olacakları, gelmeyecekleri için yenilmelerinden kaçılır. Bu inanç ve uygulama Zile halk inanmalarında da vardır.

Soğan yenilerek Cem toplantılarına da katılmak toplum rahatsız olacağı için uygun bulunmaz. Muharrem ayında bilhassa Şii Caferi inançlı Müslüman Türk kesimin Mersiye meclislerinde acı tadıldığı için uygun bulunur, ancak koku ile çevreyi rahatsız edeceği için bu toplumda da doğal olarak istenilmez.

Azerbaycan Türk halk sözlü kültüründe “Soğan yememişim ki ağzım koksun” şeklinde bir özel söz vardır. Bununla “bir hatam yok ki gocunayım” denilmiş olunur.

Daha ziyade anadili Kürtçe olan Türk aşiretlerinde sık kullanılan “Soğan soğandır” şeklinde bir özlü söz vardır. Bununla düşman düşmandır. İntikam almak için yaşlı genç, kadın erkek, hatta kedi ve köpek bile hedef olabilir, acı vermiş olan hedef olarak kabul edilebilir, denilmiş olmaktadır.

Aynı toplumda “Paran çok ise soğan al soğan sat”²⁶ özlü sözü vardır ki, bununla korunması için özel özen isteyen soğanın bilinçsiz esnafı zarara sokacağı anlaşılmış olunur. Bu söz, iç ve batı Anadolu'da kullanılır.

---

¹³ Kaynak kişi; Şekernaz Çelik, 65 yaşlarında ev hanımı, Türkçe bilmekte Güroymak-Gölbaşı/Serigoli köyünde yaşamaktadır

²⁴ S.Güngör, Tasavvuf Mektupları, Burhaniye, 2007

²⁵ Kaynak kişiler; H.Nuriyev-Ş.Sabiov-K.Bayram

²⁶ Zeynelabidin Makas, Akademisyen

Soğan ve ticaret içerikli Erzurum Kars ve Çukurova’da çok kullanılan bir deyim de “Öyle et ki kapına bir daha soğan satan gelsin”²⁷ şeklindedir. Bu özlü sözün de şüphesiz alternatifleri vardır. Bununla insaflı ol, anlayışlı ol, fırsatçı olma demek istenir.

Bu özlü sözün mesajına bağlı benzeri bir söz de “Keyfine soğan doğramaktır.”²⁸ Keyfini kaçırmak, tadını bozmak anlamındaki bu sözün birçok eş anlamlısı Zile ve çevresinde de bilinmektedir.

Halaçlı Türklerinde ve yakın çevresi halklarında ‘**ekmek bayrağı**’ geleneği vardır. Evliliklerde oğlan evi gelin gelmeden evvel ekmek yapar ve bayrak dolandırır bunun anlamı ‘ekmeğimize buyurun’ demektir Okuntu türüdür.. Biz daha evvel halk inançlarımızda **ekmek** ve **bayrak** konularını çalışmıştık. Ancak ekmek bayrağına ilk defa bu çalışmada şahit olduk.

Oğlan Evi tarafından evin bacasına bir bayrak dikilir. Gönderin tepesine bazen iki **elma** bazen bir elma ve bazen de bir elma ve bir **soğan** takılır. İfade edildiğine göre elma gelinin ağız tatlılığını ve soğan da damadın sert kişiliğini temsil etmektedir. Bizim yaptığımız çalışmalarda Türk kültürlü halklar arasında elma zürriyeti, hâkimiyeti, nesillerin devamını temsil etmektedir. Bu toplumda da soğan kabukları ise, yakılması **cin** çarpacağı inancı ile sakıncalı görülür.

Halaç Türkleri ve yakın çevresinde bayrak direğinin altında düğün esnasında **elma**, **ayna**, **şeker** ve **tuz** konur. Böylece bunları alacak olan çocukların sevinmesi sağlanmış olunur. Bu tespit saçı kapsamında düşünülebilir. Ayna ve tuz da Türk kültürlü halklar arasında bir koddur. Halaçlarda gelinin annesi kızı evden çıkarken ona tuz ve **çörek otu** verir. Bunların bereketi temsil ettiklerine inanılır. Nazar için tütsü yapılırken bu çevrede tütsünün üzerine tuz dökülür. Görünmeyenlerle ilgili inançlar cümlesinden tuz da soğan ve sarımsakta olduğu gibi birlikte anılır.

Eski Türk Devletlerinde, ölen hakanın bayrağı kendi türbesinde saklanırdı.²⁹ Aynı gelenek Timur’un mezarında da görülmekte ve bu bayrak bugün bile yerinde durmaktadır. Bu bayraklar buranın fethi ve hâkimiyetinin en anlamlı ifadesi idi.³⁰ Kars Kalesinde yatmakta olan celal baba’nın türbesinde bayrak yay ve ok bulunmaktadır.

Halaçlı Türklerinde hayvancılıkla uğraşan diğer Türk kesimlerinde olduğu gibi gelinin önüne bir **koç** getirilir. Atın üzerindeki gelin koçu tutup kaldırabilir ise koç onun olur ve bu hal, gelinin güçlülüğünü simgeler. Kucağına erkek çocuk konulmuş gelinin ise ilk çocuğunun erkek olacağına inanılır. Bazı yörelerde erkek çocuk gelinin yatağı üzerinde yuvarlandırılır, amaç aynıdır. Adeta erkek çocuğun kendi-

---

²⁷ Zeynelabidin Makas, Akademisyen, halkbilimci

²⁸ Zeynelabidin Makas, Akademisyen

²⁹ F.Köprülü, “Bayrak” **İslam Ansiklopedisi**, C.2 S. 408

³⁰ Prof. Dr. Nusret Çam, “Türk Mezar ve Türbelerinin Özellikleri İle İlgili Bazı Düşünceler”, **Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu 18–20 Aralık 1998**. AKSM – İstanbul 1999 s. 63–71

sine mahsus bir kokusunun olduğuna bu kokunun yatağa sinebileceğine ve bu koku vasıtasıyla ileti verilmiş olunabileceğine inanılır.

Şeytan tanımlaması halk arasında ‘**cingöz**’, kurnaz, uyanık anlamında da kullanılır. Padarlardaki bir deyişle, çocukların yaramazlıklarını anlatan bir tespitimiz oldu. 'Uşak olanda şeydan yaratılıp' bununla Çocuk dünyaya gelirken yaramaz ve afacan yaratılmıştır, denilmektedir. Cin ve şeytanın çok kere eş anlamda kullanılması her ikisinin de ateşten yaratılmış olmasından ziyade onların anlamlarının ortak içeriğinden ileri gelmektedir.

Cin çarpması inancı itibariyle Bingöl halk inançlarına bakılınca görülen şudur; Cin Çarpmalarına daha ziyade ilkbaharda rastlanılmaktadır. Bu mevsimde taze çayıra oturan kimseyi cinlerin çarpabileceği inancı vardır. Buradaki inanca göre cinler çarptıkları insan tarafından, çarpan cinin ismini söylemek istemezler.³¹

Bu tespitler bize cin-mikrop ilişkisine dair yapılmış çalışmaları ve kanaatleri hatırlattı. Konunun dışına çıkmak istemezken açıklama ihtiyacı duyduk. İlkbaharın sağlık açısından korunulması gereken bir mevsim olduğu, ıslak/yaş çayırların da keza soğuk algınlığına yol açabilecekleri düşünülence, her iki olgusunun hastalandırabilen cin olgusu ile bağlantısı kurulabilir. Kars ve Ağrı’da ve bu arada Zile’de “yazın yaşa kışın taşa oturma” şeklinde uyarıcı bir söz vardır.

Keza halk arasında ‘**Gençlik hastalığı**’ olarak bilinen hafif depresyonların ilkbaharda oldukları bilinir. Biz daha evvel **sarımsak** ve **soğanın** mikrop öldürücü özelliklerinin yanı sıra nazara, göze görünmeyen güçlerin muhtemel zararlarına karşı koruyucu olduklarına dair olan halk inançlarını çalışmıştık.³²

Halk hekimliğinde/türkeçarelerde soğanın yukarıda da belirtildiği gibi önemli bir yeri vardır. Zile’deki 1960-70’li yıllara kadar vücutça **kör çıban** denilen çıban çıkınca anneler deşilsin (patlasın) da bir an önce iyi olsun diye iri bir soğanı yaşlar yaranın özerine sararlardı³³. Kars ve Erzurum, Artvin yörelerinde soğanı közde haşlar sıcak sıcak henüz olgunlaşmamış Ham Çıban’ın üzerine koyarlar. Böylece çıbanın çabuk olgunlaşacağına içinin boşanacağına inanılır. Bazen da aynı maksatla yağlı hamur konulurdu.

Soğanın parazitler, kisler gibi rahatsızlıkların tedavisinde de yararına inanılır. Mersin yöresinde bununla ilgili bir masal da anlatılır.

“Eski zamanlarda bir padişah varmış. Bu padişahın oğlu hastalanmış. Nice hekimler gelmiş ama padişahın oğlunun derdine derman bulunamamış. Padişah uzak ülkelerden de hekimlerin getirilmesini istemiş. Padişah, oğluna bakıp derdine çare bulamayan hekimlerin kellesini vurduruyormuş. Sırada bekleyen bir hekim padişahın oğluna yemek getirilirken oğlanın “salataya soğan koymayın” dediğini duymuş.

³¹ Doğan Karasu, **Bingöl’de Sosyal ve Kültürel Yaşam**, İstanbul, 2002

³² Yaşar Kalafat, “Türk Halk İnançlarında Sarımsak ve Soğanla İlgili Hususlar”, **II. Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Günleri Sempozyumu; Türk Halk Kültürü Üzerine Araştırmalar**, Ankara 2001 s. 85–90; Erciyes, Haziran 2002 S. 294 s. 18–20

³³ Kaynak Kişi, Mehmet Yardımcı, akademisyen

Hemen sessizce saraydan ayrılmış. Padişahın sarayının yakınında bir yere yerleşmiş, iki adam bulmuş. Onlara birkaç kese altın vermiş. Padişahın oğlu öldüğü gün gidip onu mezardan çıkaracaksınız, kimse görmeden buraya getireceksiniz” demiş. Derdine derman bulunamayan padişahın oğlu bir akşamüzeri ölmüş. Mezara koymuşlar ve ülkede yas ilan edilmiş. Padişah yemelerden içmelerden kesilmiş. Hekimin adamları gece herkes gittikten sonra padişahın oğlunu mezardan çıkarıp eve getirmişler. Hekim padişahın oğlunun karnını açmış. Oğlanın böbreğinde kocaman bir kurt varmış. Kurt çok tehlikeli bir yerdeymiş. Hekim kurdu oradan çıkaramamış. Aklına padişahın oğlunun soğan yemediği gelmiş. Hemen bir soğan getirip suyunu kurdun üstüne sıkmış. Kurt hemen ölmüş. Bunun üzerine oğlanın karnını dikmiş. Birazdan oğlan kendine gelmiş. Hekim padişahın oğluna, babasının kendisini buraya tedavi için getirdiğini, iyileşince gelip alacağını söylemiş. Her sabah soğanın suyunu sıkıp içirmiş oğlana. Bir aya kalmadan oğlan öyle bir iyileşmiş ki, ata binip dolaşmaya başlamış. Hekim oğlanın iyileştiğini görünce saraya başsağlığına gitmiş. Padişaha “başın sağ olsun padişahım” demiş. “Şimdi oğlun hayata dönse ne yaparsın” deyip ve olan biteni anlatmış. Ayrıca oğluna onu gömdüklerini de anlatmamasını tembihlemiş. Dünyalar padişahın olmuş. Gidip oğlunu getirmiş, hekimi saraya aldırılmış. Hekim her sabah soğan suyu sıkıp padişahın oğluna içirmiş. Padişahın oğlu ondan sonra hiç hastalanmamış. Onlar ermiş muradına biz çikalım kerevetine. Gökten üç elma düşmüş, biri anlatanın başına, biri bu masalı okuyanın başına biri de anlatacaklarınızın başına olsun”³⁴

Soğanın şifa boyutu iç Anadolu ve Zile yöresinde de bilinmekle beraber devamlı soğan yenilmesi, aç karnına soğan yenilmesi, katıksız soğan yenilmesi pek önerilmez. Aras Vadisi Türk kültür coğrafyasında yapılmış bir tespite göre;

“Ezdim dağ adamı

Tovlandırır yağ adamı

Kırk gün üst üste soğan yemek

Öldürer sağ adamı”³⁵ denilmektedir.

Salyangoz kabuğunun kolyelerde, Kofilerde omuz ve beşik nazarlıklarında saç bağlarında korunmak için çok kere kırmızı bantla kullanılması Anadolu’da, Ortadoğu ve diğer Türk kesimlerinde de vardır. Keza süpürge de kullanılır. Kibrit’in iki özelliği üzerinde durulabilir. Bunlardan biri, ateş / od koruyucudur. Diğeri kibritteki kükürt tuz, soğan, sarımsak gibi antibiyotik içerikli besinlerde olduğu gibi mikro öldürücüdür. Kırmızıya gelince, Türk halk inançlarında önemli yeri, al karısı ve kızamıktaki koruyucu olduğuna inanılan fonksiyonu bilinmektedir.

Avşarlarda **Üzerlik Tohumu**’nun baş ağrısına da iyi geldiği inancı vardır. Avşarlardaki üzerlikle ilgili diğer bir inanca göre de, üzerlik yandırılınca / yakılınca üzerliğin üzerine **tuz**, **soğan kabuğu** ve **pamuk** da konur. Çeşitli vesilelerle açık-

³⁴ Kaynak kişi; Döndü Can, halkbilimci

³⁵ Kaynak kişi, Zeynel Abidin Makas, Akademisyen

landığı gibi bu bölgede İran Avşar bölgesi aynı zamanda Şahsevenler, Karamanlılar ve diğer Türk tayfalarının da yaşamakta oldukları bölgedir.

Türk kültür coğrafyası halklarından Lezgilerde bebeğin **karın saçı** kesilince muhakkak temiz bir yere gömülür. Kadınların da saçları gelişi güzel uluorta yere atılmaz. Basılıp çiğnenilmeleri istenilmez Lezgilerde **soğan kabuğunun** yere atılması ve çiğnenilmesi de uygun bulunmaz.³⁶ Gösterilen hassasiyet bakımından kadın saçı ile soğan kabuğu arasında halk inanmaları bir ilişki kurmuştur.

Soğan-sağaltma ilişkisi doğumdan sonra da devam eder. Iğdır ve Kars'ta diş çıkarma dönemini yaşayan çocuğa yapraklı taze soğan verilir. Bebek kaşınan diş diplerinin kaşıntısını damakları arasında soğanı ezerek gidermeğe çalışır. Böylece bebeğin dişlerinin çabuk ve sağlıklı çıkacağına inanılır³⁷.

Kuzey Kafkasya'dan Kumuklar arasında yapılmış bir tespitte aileye yeni gelen bir gelinin ismi soğan'mış. Kültür coğrafyamızın bu kesiminde yaşça büyüklerde olduğu gibi aile içerisindeki konumlar da saygıyı gerektirir. Bu kültürde o kimseye ismi ile hitap edilemeyeceği gibi o isim kelime olarak başka hallerde de kullanılmaz. Mesela ismi Aslan ise, aslan kelimesi bir anlamda tabu olur, ona Kükreyen denir. İsmi Ay ise, ay kelimesi yasaklanır, Gökteki denir. Bu inanç ve anlayışın bir sonucu olarak Soğan yenge Kokulu anlamında Kokan olarak anılmıştır.

Soğan'ın isim oluşu üzerinde durulabilir ve bildirimiz bu noktaya az-çok açıklık getirebilecektir. Nevşehir yöresinde Soğanlı diye bilinen bir yer adı vardır. Bu adlandırma orada şimdi veya geçmişte soğan ziraatının yapıldığını düşündürebilir. Ancak Sarıkamış'ın kuzeyindeki şehit yatağı Soğanlı Dağı'na Soğanlı denilmesinin bir izahı olmalı.

Soğan halkın algılayışına göre acılığı ile şife veren veya şifa verirken öldürebilen bir özelliğe sahiptir. Mersin kırsalında, Güney Doğu Anadolu'da biber için söylenen “yemezsen de yılda bir defa tarlasından geç” sözü soğan için söylenir³⁸.

Ankara Bala'nın Keklice köyünde **soğan bahçesinin** yanına dilekler çizilerek istekte bulunulur. Ertesi gün çizilen şekiller bozulmuşlarsa bu şekillere Hızır bastığı için bozulduğunu böylece dileklerinin kabul olacağına inanılır. 6 Mayıs Hıdrellez'de kadınlar **tandırda** toplanır ve hamur işi yaparlar. Böylece bereketin artacağına inanırlar. Bereketin celbi adına yapılan yemekler komşulara dağıtılır. Keza Bu gün sağılan süt evin dışına konur akşama kadar bu **süt** mayalanır ise Hızır'ın geldiğine inanılır. Burada kız evine oğlan evinden süslenmiş koyun gönderilir. Bu hayvan günün kutlamalarında kesilip yenilir. Hıdrellezde yeşilliğe çıkan hasta çocukların şifa bulacağına inanılır.

Iğdır ve yakın çevresinde Kırk'ı çıkmamış bebeklerin yanına **altın** veya **gümüş** gibi madeni ziynet eşyaları erkek çocuğun sarılık hastalığına yakalanmayacağına inanılır. Ayrıca, Yedi günlük erkek bebeğin yanına bıçak kama hançer gibi delici

³⁶ Kaynak Kişi; Nibar Dosteyeva.

³⁷ Zeynelabidin Makas, Akademisyen, halkbilimci

³⁸ Kaynak kişi; Döndü Can, halkbilimci

ve kesici şeyler konur ise büyüğüne cengâver olacağı inanılır.³⁹ Altın ve gümüşün, Sarılık türü bir hastalıkta sarımsak ve soğan ile koruyuculuk noktasında eş tutulmuş olması ilginç olmalı.

Soğan ve sarımsak kabuklarına cinlerin özel önem verdikleri onların dışarıya atılmış olanlarını çok sevdiği soğan kabuklarının onların altınları ve sarımsak kabuklarının da onların gümüşleri oldukları şeklinde inançlar vardır. Efsanemsi bir anlatıya göre cinler tarafından bir hanım onların arasında iken eteklerini altın ve gümüşle doldurur. Daha sonra kendisine geldiğinde eteğinin soğan ve sarımsak kabuğu ile dolu olduğunu görür. Bunu için olmalı bilmecelerimizde soğan kabuğu anlatılırken;

“Dereye koydum

Sel aldı,

Tepeye koydum

Yel aldı”⁴⁰ denilmiştir.

Türkmenistan’da çileli/kırkklı çocuğu ervah-cinlerden korumak için birçok ırımlara inançlara başvurulur, çocuğun yastığının altına cevher, bıçak tuz ekmek konulur. Türkiye’de de çocuğun bu tür güçlerden korunması için yastığının altına bıçak, ekmek, tuz konur. Bazı hallerde Kur’an-ı Kerim, **sarımsak** gibi şeylerin de koruduğuna inanılır. Çok kere kırkklı annelerin ve bebeklerin kırklarının karışması için iğneden, iğne değişiminden yararlanır. Türkmenebad’da balanın kırkklı çıkıncaya kadar onun kundağına ağ bir bez içinde karanfil, nan/ekmek ve bıçak konur.

Böylece koruyuculuğu olduğuna inanılan **soğan, sarımsak**, karanfil, bazı hal-lerde şalgam kokuları ile koruyucu bir yapı sergilenmektedirler. Tuz genel koruyucular arasındadır. Kelamı kadim halk inançları koruyucuları arasına İslamiyet’le birlikte girmiştir. Kesiciler gibi bitkilerden dikenli olanlar ve boynuzlulardan keçi, koç, geyiğin ayrı bir yerleri vardır.

Özbekistan’da anneler doğum yapıncaya kadar yalnız bırakılmazlar. Onların yanına ekmek, **soğan, sarımsak**, biber, tuz, **kamçı**, ısırık (üzerlik) ile de demir konur. Özbekistan’da doğum esnasında baba evden çıkarılır kapılar kilitler açık bırakılır. Kamçının kötü ruhların kovulmasında Baksi tarafından kullanıldığına biz Kırgızistan’da bir tedavi sayansında şahit olduk.

Nazarlıklarda at nalı bulundurmamak, at nalını bizzat nazarlık olarak kullanma çok yaygın bir uygulamadır. Bu uygulamayı Zile ve çevresinde de görüyoruz Biz bu yaygın uygulamayı Tiflis’teki Gürcü ailelerde de gördük. Anadolu Türk Kültür coğrafyasında Zile’de olduğu gibi nal bina nazarlıklarında yumurta soğan **sarımsakla** ve bazen de süpürgeciyle birlikte kullanılır.

³⁹ Zeynelabidin Makas, İğdir Kültürü, s.40

⁴⁰ İlhan Başgöz, **Türk Bilmeceleri**, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1993, s. 509

SONUÇ:

Türk kültürlü halklarda soğan, sarımsakta olduğu gibi görünmeyenlere veya görünmeyen olarak bilinenlere karşı koruyucu gücü olduğuna inanılan bir sebze, besin maddesidir. Çok kere sarımsakla birlikte alınır. Daha ziyade kokusu ile etkili olduğu bilinir. O da sarımsak gibi halk kültürünün birçok dalında yer alır. Bu özelliğini Zile halk kültüründe de görmekteyiz.

Türk kültüründe koku konusu incelendiğinde, iyi ve kötü kokuların ak ve kara iyeler veya ruh, melek ve cinler bağlantısı soğan türü sebzelerin farklı önemlerini de gün ışığına çıkacaktır.

GENÇLERDE İNTERNET BAĞIMLILIĞININ BELİRTİLERİ

CHARACTERISTIC OF INTERNET DEPENDENCE AT YOUTH

ОСОБЕННОСТЬ ИНТЕРНЕТ-ЗАВИСИМОСТИ В МОЛОДЕЖИ

Cəfər Taliboğlu PAKNƏZƏR*

Özet

Çağımızda internete bağımlılık problemi geniş şekilde dünyamızı sarmıştır. Bu problemin sonuçlarını tetkik eden araştırmacılar, internet bağımlılığının psikolojik bir olay olduğunu onayladı. İnternete bağımlılık, insanları sosyal hayattan tecrit etmektedir. Sosyal sapaklık, duygusal iflas, sosyal ilişkilerin parçalanması vb. internet bağımlılığının sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İnternetin; olumlu ilişkiler kurma, materyal elde etme, zaman kaybını önleme gibi müspet özelliklerine rağmen; insanları sosyal hayattan tecrid etme, duygularını iflasa uğratma, yalnızlık, davranışlarda kabalık ve başka kötü huyların da ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İnternet bağımlılığı, bağımlılığın türleri, internet bağımlılığının sosyal ve psikolojik belirtileri

Resume

In an information age the Internet dependence problem – the widespread phenomenon. The researches spent in sphere of the specified problem, have shown that Internet dependence is a version of the psychological and social anomaly promoting social isolation, emotional frustration, disintegration of social communications etc. Features of Internet dependence is a paying *большого*, than it is necessary for time, for material viewing, public isolation, the emotional frustration expressed in experiences, intolerance to this or that event and the fact,

---

* BDU'nun Psikologiya Kafedrasinin Aspiranti, Department Of Consultation, Parsabad Branch, Islamicazad University, Parsabad Moghan / IRAN

grief, roughness in behavior, occurrence in character of unusual lines etc. As a whole public relations in the quantitative and qualitative relation also undergo changes.

Key Words: Internet dependence, other kinds of dependence, social and psychological signs of Internet dependence.

İnsanların internetdən geniş istifadə etdiyi bir vaxtda yeni bir növ asılılıqla rastlaşırıq ki, bu da “internet asılılığı”dır ki, informasiya əsrinə xas olan bir məsələdir. Digər asılılıq növləri kimi “internet asılılığı”nın da bir sıra əlamətləri mövcuddur. Bu əlamətlər iztirab, pərişanlıq, pis xasiyyətlik, qərarəsizlik, vasvası təfəkkürlər, xəyalpərəstlik və s.. dir. Digər tərəfdən bu insanların virtual aləmdə əlaqələrinin genişlənməsinə baxmayaraq həqiqi və real həyatda onların əlaqələri zəifləyir. Habelə burada təhsilə də böyük ziyan dəyir. [1.S.17].

Internet asılılığı barəsində həyata keçirilən araşdırmaların getdikcə artması ondan xəbər verir ki, internet anomaliyası sosioloji və psixoloji anomaliyanın bir növüdür ki, onun nəticələri guşəneşin olmaq, emosional pozuntular, ictimai əlaqələrin kəsilməsi və s.. dir.

İnternet asılılığı:bir mənada baxış

İnternet asılılığı geniş mənada internetdən istifadə meylinin kontrolu və davranış problemləri deməkdir [2.S.28]. İnternet asılılığı vasvası bir davranış, əlaqənin yaradılma arzusu, xüsusi əlaqələrin tapılması və ya tələbatın ortadan qaldırılması kimi nəzərdən keçirilir[3.S.8] Holmez internet asılılığını tərif edərkən internetin adı və təbii istifadəsi tərifini əsas götürmüş və deyir: Əgər fərd həftə ərzində internetdən 19 saatdan az istifadə edərsə bu normal hesab olunur. Yox əgər bu normla həddən keçibse deməli onda internet asılılığı yaranmışdır.

Yunq da işarə edir ki, internet asılısı o adama deyirlər ki, həftə ərzində 38 saat, gün ərzində isə 8 saat öz vaxtını internetdən istifadəyə sərf etsin. Travmatoloqlar isə qeyd edirlər ki, əgər fərd həftə ərzində 2-3 saat internetdən istifadə edərsə bu normal hesab olunur. Əgər həftə ərzində istifadə 5/8 saat və ya ondan artıq olarsa onu travmatoloqa göstərmək lazımdır. [4.S.10] Qoldberqə görə, internet asılılığı internetdən vasvası və xəstəlik formasında istifadə etməyə deyilir ki, guşəneşin olmaq onun əlamətlərindən hesab olunur. [5.S.9] Qısa internet asılılığı haqqında nəzəri və təcrübi ədəbiyyatlara nəzər saldıqda belə bir nəticəyə gəlirik ki, internet asılılığı üç xüsusiyyətə malikdir.

1- İnternet asılılığı vasvası, intizamsız və pozuntu halında olan bir növdür ki, onun bəzi xüsusiyyətləri travmatoloji şəraitlə oxşardır. Həqiqətdə bir insanda internet asılılığının yaranmasını o zaman demək olar ki, onda tez yorulma, tənhalıq, pərişançılıq və s... hallar özünü büruzə versin. Orzak və Yunq kimi mütəxəssislər bu növ internet asılılığı tərifinin tərəfdarlarıdır.

2- İnternet asılılığı psixoloji nizamsızlıq və pozuntunun bir növüdür. Buna görə də “internetin müalicə psixologiyası” adı altında yeni tədqiqat sahəsi meydana

çıxıbdır. Bu nəzəriyyə internet asılılarını xəstə adlandırır. Bu tip asılılığın müalicəsi də xəbər və müzakirə qruplarının təşkil edilməsidir. Bu tip müalicə növündə bir- birinə bağlı olan psixi anomaliya üzvləri bir himayəedici qrup rolunu oynamış, online təkliflər və onunla davranış metodlarını təqdim etməklə internet asılılığını azalda bilirlər. İsten, Honq Valsi kimi mütəxəssislər belə bir nəzəriyyənin tərəfdarlarıdır.

3- İnternet asılılığı davranış probleminin bir növüdür. Bu məsələnin sübutu da kimyəvi bağlılıq və internet asılılığı arasında möhkəm bir əlaqənin olmasıdır. Araşdırmalara görə kimyəvi problemləri olan insanlar internet qarşısında daha çox vaxt keçirirlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları sırasında Şurerin adını çəkmək olar [6.S.18]

4- Amerika psixoloji dərniş internet asılılığını tanımaq üçün və internetdən ifrat istifadənin nə olduğunu bilmək üçün bir sıra meyarlar müəyyən edibdir ki, onun əsasında əgər biz bir nəfəri internet asılısı adlandırmaq istəyiriksə o zaman 12 ay çərçivəsində gərək altı meyradan ən azı üçünü onda müşahidə etməli olaq. Bu dərniş tərəfindən irəli sürülən altı meyar bunlardan ibarətdir:

Əziyyət: Bu meyar razılıq əldə edilsin deyə internet üçün çoxlu vaxt sərf etmək deməkdir. Bu şəraitdə həmin vaxt ölçüsünü sərf etməklə istifadəçinin razılıq ölçüsü daha azdır və əvvəlki razılıq həddinə çatmaq üçün daha çox vaxta ehtiyacı vardır.

1- Ayda iki gün ərzində guşəneşin olmağın bir neçə əlamətinin olması. Bu hal internetdən davamlı olaraq istifadənin azaldılması və ya tərki edilməsi nəticəsində yaranır. Bu məsələ fərdi, ictimai və ya təlim davranışında əzab- əziyyətlərin aşkar etməsinə səbəb olur.

2- İnternetdən özünə qapanmadan xilas olmaq məqsədi ilə yaxa qurtarır.

3- İnternetdən ilkin məqsədlər üçün nəzərdə tutulmayan məqsədlər üçün istifadə edilir.

4- Nəzərə çarpacaq dərəcədə vaxtını internetə sərf edir (misal üçün, internet kitabları, yeni saytlar, internet alqı-satqıları və s... axtarışına vaxt sərf edir)

5- İnternetdən istifadə xatirinə mühüm ictimai, peşə və əyləncə fəaliyyətlərindən əl çəkmiş və ya onları azaltmışdır.

6- İfrat dərəcədə internetdən istifadə etdiyinə görə, mühüm əlaqələr, məşğuliyyət, təlim və peşə məşğuliyyətlərini riskə atır.

Son dövrlərdə həyata keçirilən araşdırmalarda da bir sıra əlamətlər sadalanıbdir ki, onlardan ən önəmli meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1- Fərd internetdən çıxmaq istədikdə kobud davranır və səbatsızlıq edir.

2- İnternetdən ona görə istifadə edir ki, problemlərdən qaçsın, günah və iztirab hissini azaltsın.

3- İnternet istifadəçisi internetdə neçə vaxt əyləşdiyi barədə ailə və dostlara yalan söyləyir. Fərd yüksək xərclər hesabına internetdən istifadə edir. [7.S.30]

İnternet asılılığının əlamətləri:

Asılılıq yaradan digər bütün növlər kimi internet asılılığı da bir sıra əlamətlər ilə yadda qalır. O cümlədən: Təhəmmol (ilkin istifadə üçün tələb olunan zamandan artıq istifadə etmək), guşəneşinlik (titrəyiş, iztirab və hövsələsizlik), emosional pozuntular (pərişanlıq, kobudluq və pis xasiyyətlik) ictimai münasibətlərin bir-

birindən ayrılması (kəmiyyət və keyfiyyət baxımından əlaqələrin bir-birindən ayrılması).

İnternet asılılığının əsas xüsusiyyəti:

Qısaca olaraq internet asılılığı barəsində təcrübi və nəzəri ədəbiyyata baxdıqda belə başa düşülür ki, internet asılılığı fenomeninin üç xüsusiyyəti vardır.

1- İnternet asılılığı vasvası, intizamsız və pozuntu halında olan bir növdür ki, onun bəzi xüsusiyyətləri travmatoloji şəraitlə oxşardır. Həqiqətdə bir insanda internet asılılığının yaranmasını o zaman demək olar ki, onda tez yorulma, tənhalığ, pərişançılıq və s... hallar özünü büruzə versin. Orzak və Yunq kimi mütəxəssislər bu növ internet asılılığı tərifinin tərəfdarlarıdır.

2-İnternet asılılığı psixoloji nizamsızlıq və pozuntunun bir növüdür. Buna görə də "İnternetin müalicə psixologiyası" adı altında yeni tədqiqat sahəsi meydana çıxıbdir. Bu nəzəriyyə internet asılılıqlarını xəstə adlandırırlar. Bu tip asılılığın müalicəsi də xəbər və müzakirə qruplarının təşkil edilməsidir. Bu tip müalicə növündə bir- birinə bağlı olan psixi anomaliya üzvləri bir himayəedici qrup rolunu oynamış, online təkliflər və onunla davranış metodlarını təqdim etməklə internet asılılığını azalda bilirlər. İsten, Honq Valsi kimi mütəxəssislər belə bir nəzəriyyənin tərəfdarlarıdır. [8.s.78]

3- İnternet asılılığı davranış probleminin bir növüdür. Bu məsələnin sübutu da kimyəvi bağlılıq və internet asılılığı arasında möhkəm bir əlaqənin olmasıdır. Araşdırmalara görə kimyəvi problemləri olan insanlar internet qarşısında daha çox vaxt keçirirlər. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları sırasında Şurerin adını çəkmək olar .

Son dövrlərdə həyata keçirilən araşdırmalarda da bir sıra əlamətlər sadalanıbdir ki, onlardan ən önəmli meyarlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1-Fərd internetdən çıxmaq istədikdə kobud davranır və səbatsızlıq edir.

2- İnternetdən ona görə istifadə edir ki, problemlərdən qaçsın, günah və iztirab hissini azaltsın.

3- İnternet istifadəçisi internetdə neçə vaxt əyləşdiyi barədə ailə və dostlara yalan söyləyir. Fərd yüksək xərclər hesabına internetdən istifadə edir. [9.S.14]

İnternet asılılığı anomaliyasının əlamətləri:

Fərdlər arası yaranan problemlər, iş və araşdırma zamanı problem, ailə, iş, fərdi və dostlara aid olan məsuliyyətləri nəzərə almamaq, internetdən ayrıldıqdan sonra guşəneşin olmaq, internetdən əl çəkmək üçün cəhd etdikdə sərt rəftar, lazım olan vaxtdan artıq online olmaq, ailə və dostlardan internetdə olduğu müddəti gizlətmək, internetdə çox oturmaq məqsədi ilə yaşam tərzini dəyişmək, fiziki fəaliyyətin azalması, şəxsi sağlamlığına fikir verməmək, yuxusuzluq, daha çox internetdə əyləşmək naminə yuxu rejiminin dəyişilməsi və s. İnternet asılılığının əlamətlərindən hesab olunur.

Digər tərəfdən insanlar internetdən istifadə etmək halında insanlar nəinki cəmiyyətdə yaşanan normal davranışlara razılaşırlar bəlkə özlərinə məxsus düşüncə formasına malik olurlar. Bu fərdlər internetə aid vasvası fikirlərə malikdirlər. İnternet olan meylini boğmaq əvəzinə elə düşünürlər ki, təkcə onların dostu internetdir. Habelə, bu cür insanlar düşünürlər ki, onların özlərini yaxşı hiss etdikləri yerr təkcə internetdir. Mark Qrift adlı İngilis psixoloqu kliniki

nümunələrin və qeyd edilmiş təriflərin köməyi ilə internet asılılığı fenomeni əmsallarının tədqiqinə məşğul olur. Qrifi internet asılılığı əlamətlərinin müəyyən edilməsi üçün nisbətən ənənəvi bir tərifdən istifadə edir ki, ona görə asılılığın aşağıdakı əmsalları vardır.

1-Əhəmiyyət: Xüsusi bir fəaliyyət sahəsində davam etmək və ya nəzərdə tutulan narkotik maddələrdən istifadə etmək şəxsin həyatında ən mühüm bir fəaliyyət növüdür.

2- Ruhıya və xasiyyətin dəyişilməsi

3- Dözüm: Həmin səviyyədə rahatlıq əldə etmək məqsədi ilə zaman çərçivəsində narkotik maddələr və fəaliyyət həcminin artırılması.

4- Guşəneşin olmaq əlamətləri: Narkotik maddələrin istifadəsini dayandırdığı zaman kobud və pıxasıyyət olmaq

5- Təzad və münaqişə: Nəzərdə tutulan fəaliyyəti həyata keçirtmək səbəbinə fərd arası təzadlar və fərdin daxili təzadları.

6- Qayıdış: Qabaqki travmatologiyadan istifadə nümunəsində ikinci qayıdışa meyl. İstifadə nümunələri tipində mümkündür ki, illər sonra yenidən geri dönsün.

Samson və Kirin nəzərinə görə, İnternet asılılığı olan insanların aşağıdakı əlamətləri vardır.

1- Online olmaq zamanı zamanı əldən verir.

2. Yuxu üçün zəruri olan saatları online olmağa sərf edirlər.

3. Online- olmaq vaxtı qurtardıqda əsəbləşirlər

4. Onlara internetə girməyə icazə verilmədikdə psi xasiyyət olurlar

5. Vaxtını dərəcə və ya iş görməyə sərf etməli olduğu halda vaxtını online olmağa sərf edir.

6. Ailə və dostlara vaxt ayırmaqda online olmağa üstünlük verir.

7. Onun üçün internetdən istifadə üçün verilmiş vaxtla qane olmur.

8. Digərlərinə online olmağın zamanı barəsində yalan danışır.

9. Online olan zaman görüşdüyü insanlar ilə yeni əlaqələr yaradır.

10-İnternet onun həyatının bir parçasına çevrilməzdən öncəki yaşadığı həyatından daha yorğun və daha bədrəftar olur.

11-Kompyuterdən uzaq olduqda, növbəti online olmaq barəsində planlar cızır

12-İnternetdən istifadə nəticəsində əvvəllər ona xoş gələn fəaliyyətdən uzaqlaşır.

13-Online olmadıqda yorğunluq, pıxdavranış və pərişanlıqıa düçar olur.

[10.S.12]

İnternet asılılığını yaratmaq istiqamətində aşağıda bir sıra suallar var ki, bu sualları internet asılılığının əlamətləri kimi nəzərdən keçirtmək olar.

1- İnternetə nisbət zəhənlərdə məşğuliyyət yaranırmı? (yəni növbəti dəfə yenə də internetə girmək barədə fikirləşirsinizmi)

2- İnternetdən istəniləni əldə etmək üçün daha çox vaxt sərf etmək lazımdır qənaətindəsinizmi?

3- İnternetdən uzaqlaşmaq üçün dəfələrlə etdiyiniz cəhd uğursuzluqla nəticələnibmi?

4- İnternetdən əl çəkmək istədikdə və ya tamamilə uzaqlaşmaq istədikdə, sizdə pərişançılıq, narahatçılıq və pis xasiyyətçilik yaranırmı?

5- Müəyyən etdiyiniz vaxtdan daha çox internetdə əyləşirsiniz?

6- Sizə elə gəlmirki internetdən istifadəyə görə mühüm ictimai əlaqələr, iş və təlim fərsətlərini əldən verirsiniz?

7- Siz ailə üzvlər və digərlərinə internetdən nə qədər istifadə etdiyiniz barədə yalan danışsınızımı?

8- Siz internetdən problemlərdən qaçmaq, naümidlikdən yaxa qurtarmaq məqsədi ilə istifadə edirsinizmi?

Yuxarıdakı sualların izahı və aidiyyəti cavablar barəsində demək lazımdır ki, əgər siz bu suallara cavab verərkən, verdiyiniz cavablar beş dəfə bəli olarsa deməli sizdə internet asılılığı yaranmışdır. [11.S10].

ƏDƏBİYYAT

1. Samson, Jeri and Keen, Beth (2005), Internet Addiction, Webmaster@notmykid.org.

2. Yacet (2001), What Is Internet Addiction?. The Consumer Jungle. www.consumerjungle.org.

3. Fenichel, Michael(60 (2003), Internet Addiction: “Addictive Behavior, Transference or More?, www.fenichel.com/addiction.shtml

4. Lim, Jin-Sook and et al. (2004), A Learning System for Internet Addiction Prevention, Proceedings of the IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT'04).

5. Lim, Jin-Sook and et al. (2004), A Learning System for Internet Addiction Prevention, Proceedings of the IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT'04).

6. Lim, Jin-Sook and et al. (2004), A Learning System for Internet Addiction Prevention, Proceedings of the IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT'04).

7. Oliver, Andy (2003a), Is this all just a Bunch of Hype?, Internet Addiction Home.

8. Lim, Jin-Sook and et al. (2004), A Learning System for Internet Addiction Prevention, Proceedings of the IEEE International Conference on Advanced Learning Technologies (ICALT'04).

9. Oliver, Andy (2003a), Is this all just a Bunch of Hype?, Internet Addiction Home.

10. Samson, Jeri and Keen, Beth (2005:1), Internet Addiction, Webmaster@notmykid.org

11. 2001:9-10: Yacet 2000:1 Zahniser)

ҚЫТАЙ ТІЛІНЕ ЖАҢА ТЕРМИНДЕР МЕН СӨЗДЕРДІҢ ЕНУ ҮДЕРІСІ

ÇİN DİLİNE YENİ TERİM VE KELİMELERİN GİRME SÜRECİ

THE PROCESS OF NEW TERMS AND WORDS INCLUSION INTO THE CHINESE LANGUAGE

Doç. Dr. Madina Amabaikızı OMAROVA *

Резюме

Мақалада қытай тілінде жаңа терминдердің пайда болу және шет тілдерден сөздердің ену үдерісі қарастырылған. Қытай тілінің өзгерістерге ұшырауы қоғам дамуымен тікелей байланыста талданған, қоғам дамуының саяси, экономикалық, мәдени және тағы басқа салаларындағы өзгерістерге орай жаңа тілдік түсініктердің пайда болуы, қазіргі қытай тілі терминологиясында неологизмдердің қалыптасу әдістері мақаланың негізгі мазмұнын құрайды.

Тірек сөздер: қытай тілі, неологизмдер, шет тілден енген сөздер, жаһандану, мәдени үдеріс

Özet

Bu makalede çin dilindeki yeni terimlerin oluşması ve yabancı dillerden yeni kelimelerin girme süreci değerlendirilmiştir. Çin dilinin değişimlere uğraması toplum gelişmesiyle yakından ilgili analiz edilmiştir. Toplum gelişiminin siyasi, ekonomik, kültürel ve diğer alanlardaki değişimlerle ilgili yeni dilsel kavramların meydana gelmesi, çağdaş çin dili terminolojisindeki neolojizmlerin oluşma şekilleri işbu makalenin temel içeriğini teşkil etmektedir.

---

* Әл-Фараби Атындағы Қазуу-Дың Халықаралық Қатынастар Факультетінің Доценті, Тарих Ғылымдарының Кандидаты

El-Faravı Adındaki Kazak Milli Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Fakültesi Diplomatik Tercüme Bölümü Tarih İlimleri Kandidatı

Омарова М.А. Казну Им.Аль-Фараби Кандидат Исторических Наук, Доцент

Anahtar Kelimeler: çin dili, yeniterimler, yabancı dilden girmiş kelimeler, globalleşme, kültürel süreç

Abstract

The article deals with the process of foreign words adoption and new terms emergence in the Chinese language. Changes in the Chinese language are assessed in a close connection with society development. The main content of the article comprises the emergence of a new language meanings, as well as the current changes in such public development fields as politics, economics, culture, etc., and the ways of neologisms formation in the current Chinese language terminology.

Key Words: the Chinese language, neologisms, loan words, globalization, cultural process

Резюме

В статье рассматривается процесс заимствования иностранных слов и появления новых терминов в китайском языке. Изменения в китайском языке анализируются в тесной связи с развитием общества, основное содержание статьи составляют появление новых языковых понятий вслед за изменениями в таких отраслях общественного развития, как политика, экономика, культура и др., способы образования неологизмов в терминологии современного китайского языка.

Ключевые слова: китайский язык, неологизмы, заимствованные слова, глобализация, культурный процесс

Бес мың жылдық тарихы бар Қытай әрдайым сырт әлемнен оқшаулану саясатын ұстанғаны баршаға аян. Бұл, ең алдымен, ежелгі мемлекет ретінде өркениет бұлағының осы Қытай елінде бастау алғандығымен, яғни өзінің қай жағынан болсын даму деңгейі оны қоршаған басқа елдерден әлдеқайда жоғары болғандығымен түсіндіріледі. Бірақ осы оқшаулану саясаты, өзін басқалардан жоғары санау ұстанымы өзіне кері әсер етіп, Қытайдың бастапқыдағы әлеуетіне үлкен нұқсан келтіргенін барлығымыз тарихтан жақсы білеміз. Өркениет дамуының жаңаша бағытталуы, заман талабының жаңаша сипаты Қытайға өзінің ішкі және сыртқы саясатын қайта қарау және түбегейлі өзгерістер енгізу қажеттігін ұғындырғандай. Осылайша, 1978 жылдан бастап бүкіл әлемге ашық болу саясаты Қытай саясатының негізгі тұғырына айналды.

Қытай тілінің даму тарихында лексикалық ену процесінің бірнеше толқыны орын алған (Цинь, Хань, Таң дәуірлері, ХІХ ғасырдың екінші жартысы және ХХ ғасырдың бірінші жартысы, ХХ ғасырдың 80-жылдарынан қазіргі күнге дейінгі кезең). Бірақ орыс тілімен салыстырғанда қытай тілінде

шет тілдік лексикаға деген анағұрлым сақтық көзқарас байқалады. Бұл, ең алдымен, қытай тілінің ішкі құрылымдық ерекшеліктерімен, сондай-ақ қытай тілдестердің мәдениетімен және психологиясымен түсіндіріледі. Қытай зерттеушілерінің пікірінше, қытай тілінің шет тіл сөздерін қабылдаудағы басты мақсаты жаңа түсінікті, жаңа затты білдіретін сөздермен сөздік қорды байыту болып табылады. Сондықтан орыс тілімен салыстырғанда қытай тілінде пайда болған жаңа сөздерге қытай тілінде баяғыдан келе жатқан синонимдес сөздерді табу қиын (1).

Қытай жаңа дәуірде XIX ғасырдың орта шенінен бастап аударма арқылы батыстың ғылымымен, техникасымен және мәдениетімен, XIX ғасырдың аяғында батыстың әдебиетімен, қоғамдық ғылымдар саласындағы атақты еңбектерімен таныса бастайды, осылайша қытай тіліне жаңа сөздердің ену үдерісі басталады. Мысалы, химиялық элементтер атауы, өндіріс, ауыл шаруашылығы, ғылым, техника, демократия, білім, үкімет және тағы басқа салалар қытай тіліне және ойлау жүйесіне әсер етті. 20-ғасырдың аяғына қарай әлемдік экономикалық жаһанданудың жандануына байланысты шет тілдер терминдері мен сөздері (негізінен американдық ағылшын тілінен) Қытай өмірінің барлық дерлік саласына ене бастайды. Әсіресе, ақпараттық технологиялар және компьютер салаларында, жарнама тілі мен жастар тілінде, сонымен бірге экономика саласындағы жаңа сөздер басқа салаларға қарағанда жылдам қарқынмен көбейіп, қытай тілінің құрылымына да әсер ете бастайды.

Қытай тілінің басқа тілдерден енген сөздерді қолдану тарихы осыдан 2 мың жылдан аса уақыт бұрын басталған. Барлығына жақсы таныс “苜蓿” mǔxū – кәдімгі люцерна, “葡萄” pútāo – жүзім, “菠菜” bōcai – шпинат осы үш сөздің қытай тілінде қолданылып жүргеніне 2 мың жылдан көп уақыт болған, бірақ бұлардың шеттен келген сөздер екенін көпшілігі біле бермейді. Апиын соғысының алдында қытай тіліне енген сөздердің көбі жануарлар мен өсімдіктер атауы және Буддизм мәдениетімен байланысты сөздер болған. Буддизм өзінің таралуы барысында конфуций ілімі, даосизмді байланыстыра отырып, Қытайдың мемлекеттік дініне айналған, араға 700-800 жылдық уақыт салып, Таң және Суң патшалықтары кезінде өзінің шарықтау шегіне жеткен. Мысалы, буддизмнің “行善”, “慈悲为怀”, “因果报应”, “生死轮回” және тағы басқа ілімдерінің хань мәдениетінің идеологиясына әсері өте күшті болған. Батыстың жаңа дәуір мен қазіргі таңдағы мәдениетімен байланысты келген сөздер қытай тілінде жеткілікті. Жаңа сөздердің көнерген сөздердің орнын басуы өте жылдам дамиды үдеріс болғандықтан оларды толығымен жүйелеп зерттеу жұмысы да жүргізілмеген, нақты саны да анықталмаған. Бірақ қытай тілінің маманы Ван Лидің зерттеуіне сүйенсек, қазіргі қытай тілінде қолданылып жүрген кітаби сөздердің Апиын соғысынан бұрынғы уақытпен салыстырғанда жартысынан көбісі шет тілдерден енген сөздер, ал «4 май қозғалысы» кезіндегімен салыстырғанда төрттен бір бөлігі шеттен келген сөздер. Соңғы шыққан «Қытай тілінің шетел сөздері сөздігінде» 10

мыңнан аса сөз қамтылған, олардың ішіндегі негізгілері ағылшын тілінен және жапон тілінен енген сөздер (2).

Қытай тіліне енген шетел сөздерінің саны қанша көп болғанымен, олардың қытай тіліндегі барлық сөздердің жанындағы үлес салмағы айтарлықтай емес. Оған қоса қоғамның ашықтығы, экономиканың дамуы және мәдени байланыстар бұл үдерісті тоқтатуға мүмкіндік бермейді. Кең тараған мәдени тілдік құбылыс ретінде шетел сөздері басқа мәдениеттің хань мәдениетімен экономика, жүйе, идеология және басқа да салаларда өзара ынтымақтастады.

Кез-келген тілдің дамуы, оның әртүрлі өзгерістерге ұшырауы қоғам дамуымен тікелей байланысты. Қолдану барысында өзінің өзектілігін жоғалтып, қолдану аясының тарылып, тіпті қолданудан тыс қалған көнерген сөздер (архаизмдер), ғылым мен техниканың дамуымен пайда болған жаңа сөздер (неологизмдер) дәл осы тілдің эволюциялық даму үдерісінің айқын көрінісі болып табылады. Мемлекеттің қоғамдық дамуымен Қытайдың саяси, экономикалық, мәдени және тағы басқа салаларында жаңа түсініктер пайда болып, халықтың қолданысындағы сөздер жаңа терминдермен толықтырылды:

1. Компьютерлік технологиялар саласында - 因特网 yintewang – интернет, 在线 zaixian (online)、上网 shangwang – интернетті пайдалану, 网络 wangluo интернет жүйесі, 伊妹儿 yimeier немесе 电子邮件 dianzi youjian – email, 网络用户 wangluo yonghu – интернетті пайдаланушы, 主页 zhuyue - негізгі бет, 网页 wangye - сайт, 网上销售 wangye xiaoshou- интернет арқылы сату және басқалар. Сондай-ақ кәсіби сөздердің кейбіреулері ағылшын тілінен қысқарған сөздер ретінде тікелей, яғни бас әріптері бойынша аударылған. Мысалы, CEO、IP、WWW、Windows、Powerpoint、Flash、Alt、Ctrl、Del және т.б.

2. Өндіріс саласында – 认证 renzheng - куәландыру; 强强联合 qiangqiang lianhe - монополиялардың бірігуі; 涉外 shewai – шетелдік ұйымдарға рұқсат берілу; 外来工 wailaigong - шетелден келген жұмысшылар.

3. Экономика саласында – 融资 rongzi - қаржыландыру; 上市 shangshi - базарға шығу, рынокта пайда болу; 股份制 gufenzhi - акционерлік жүйе; 期货 qihuo - тапсырысқа берілген тауар; 价格战 jiagezhan - баға бәсекелестігі.

4. Ғылым мен техника саласында – 克隆 kelong – клон; 光盘 guangpan - диск; 人机对话 renjiduihua – адам мен машина арасындағы диалог; 手机 shouji - ұялы телефон; 智能 zhineng – интеллект; 高科技 gaokeji – жоғары технологиялар; 掌上电脑 zhangshang diannaо – жеке қолданыстағы компьютер.

5. Сауда саласында- 甩卖 shuaimai - жеңілдікпен (төмен бағамен) сату; 导购 daogou - сату жөніндегі кеңесші; 传销 chuanxiao - қайта сату; 专卖店 zhuanmaidian - арнайы дүкен; 闪亮登场 shanliang dengchang – жәрмеңке.

6. Мәдени-оқу-ағарту саласында – 考研 kaoyan - магистратураға емтихан тапсыру; 考博 kaobo - докторантураға емтихан тапсыру; 博导 bodao - ғылыми жетекші; 专升本 – zhuanshengben арнайы курс; 失学 shixue - оқуға мүмкіндік болмау; 考级 kaoji - деңгейлік емтихан.

7. Спорт саласында – 五连冠 wulianguan - бес дүркін чемпион; 俱乐部制 julebuzhi - клубтық тәртіп; 健美操 jianmeicao - аэробика; 残运会 canyunhui - мүгедектер сайысы.

8. Өнер саласында – 影视圈 yingshijuan - кино ортасы; 热播 rebo - көрсетілім; 明星效益 mingxing xiaoyi - мансап ауруы.

9. Медицина саласында – 氧吧 yangba – оттекті маска; 变性 bianxing - жынысты өзгерту; 代孕 daiyun – жасанды жолмен ұрықтандыру; 亲子鉴定 qinzi jianing - ДНК тесті.

10. Әлеуметтік салада – 小时工 xiaoshigong – жұмыс сағаты; 生态公园 shengtai gongyuan - гигиеналық орындар; Жоғарыда аталған сөздер сияқты қытай тіліне жаңа сөздердің, терминдердің жасалу ерекшеліктері бар. Кейбір сөздер немесе терминдер екі жаңа таңбаның (иероглифтің) құралуымен жасалады. Мысалы, «休渔» xiuyu (теңіздегі балық аулауды тоқтату, балық шаруашылығы ресурстары сарқылмау мақсатында), мұндағы алғашқы сөз тоқтату мағынасындағы «休» болса, ал екінші иероглиф – «渔» балық аулау деген сөз. Сондай-ақ «的姐» dijie - жүргізуші-әйел, «大腕» dawan (әдебиет пен өнер ортасында айтарлықтай беделі бар адам) т.с.с.

Кейбір сөздер аналогына сүйене отырып пайда болған. Мысалы, «龄» ling жасы: 医龄 yiling – дәрігердің жасы; 房龄 fangling – үйдің жасы; 歌龄 geling - әннің жасы; «网» жүйе (интернет), 网民 wangmin – интернетті пайдаланушылар, 网站 wangzhan – интернет сайты, 网虫 wangchong – интернет фанаты, 网吧 wangba – интернет кафе, 网恋 wanglian – интернетсүйгіш.

Ал сөздердің тағы бір тобы қысқарған сөздердің қосылуы арқылы жасалады. Мысалы, 入世 (Дүниежүзілік Сауда Ұйымына мүше болып кіру-加入世界贸易组织), 减负 (оқушының сабақтан тыс міндетін азайту –减轻学生课外负担), 医改 (емдеу жүйесін реформалау – 医疗制度改革), 律考 (адвокаттардың шендік емтихандары – 律师资格考试).

Қытай тіліне жаңа сөздердің енуін оның аудармасынан бөлек қарауға болмайды. Оларды дыбыстық аударма және мағыналық аударма деп бөлуге болады. Бірақ көбіне дыбыстық аударманың адамдардың көңілінен шығып қолданысқа кеңінен еніп кететін сөздер кездеседі. Мысалы, “Coca-cola”

сөзінің негізгі аудармасы -“古柯叶饮料 gukeye yinliao”(кока жапырағының сусыны), Қытайда бірақ оны “可口可乐 kekou kele ”деп атайды. Ал кейбір аударма сөздер өздерінің бастапқы мағынасынан ажырамайды. Мысалы, ағылшын тілінен Сянганға кірген “Parking Lot” (停车场 tingchechang автокөлік тұрағы) сөзі бастапқы «жағаға тұрақтау» мағынасынан алшақ кетпей, “泊位 bowei ”деп қолданылған. Қазір бұл аударма сөз материктік Қытайға да еніп, кеңінен қолданылады. Аударма негізінде енген сөздердің қай-қайсысы болсын, құзырлы мекемелердің белгілеген ережелері бойынша қолданылуы керек, әйтпесе келеңсіз жағдайлардың тууы мүмкін. Мысалы, Қытайда ағылшын тілінің “Laser” сөзі “激光 jiguang”болып аударылған, бірақ Сянган мен Тайваньда бұл сөз «镭射 leishe » деп қолданылады. Бірақ бүгінгі таңда Қытайдың өзінде көптеген газет-журналдардағы жарнамаларда болсын, концерт афишаларында болсын “激光音响 jiguang yinxiang ”-лазерлік дыбыс , “激光唱片 jiguang changpian” – лазерлік пластинка тіркестері“镭射音响 leishe yinxiang”、“镭射唱片 leishe changpian”деп аударылып жүр. Сондықтан осы аталған екі тіркестің қайсысын қолданған дұрыс деген сұраққа дұрыс жауап таба алмай қиналатын кездер болады. Жапон тіліне Қытайдан келген сөздер көптеп кездеседі, олардың қатарында, мысалы, 铁路 tielu –теміржол, 新闻 xinwen – ақпарат, 国会 guohui – парламент, 权利 quanli - құқық, 主权 zhuquan – егемендік, 公法 gongfa – бұқаралық құқық, 选举 xuanju – сайлау, 化学 huaxue – химия, 植物学 zhiwuxue – ботаника тағы басқа көптеген сөздер бар. Бірақ Жапония өзінің экономикалық дамуы жағынан Қытайдан көш ілгері алда келе жатқандықтан соңғы кездері жапон тілінен қытай тіліне еніп жатқан сөздер саны барған сайын көбею үстінде (З, Лэй Ивэнь 2006).

Қытай тіліне енген ағылшын сөздердің басым көпшілігі фонетикалық дыбысталу жағынан аударылған. Мұндай сөздерге мемлекеттер атаулары, жер аттары, адам аттары, ұйымдар мен мекемелер аттары, дәрі аттары және басқа да күнделікті тұрмыста жиі қолданылатын сөздер кіреді. Мысалы, 加拿大 Jianada – Канада, 伦敦 Lundun – Лондон, 布什 Bushe – Буш, 卡路里 kaluli – калория, 苏打 suda – сода, 凡士林 fanshilin – вазелин, 派对 paidui – партия, 高尔夫 gaoerfu – гольф, 克隆 kelong – клон және тағы басқалары.

Ағылшын тілінен қытай тіліне енген сөздердің екінші бір тобын алдымен фонетикалық жағынан соңынан мағыналық жағынан аударылған сөздер құрайды. Олар көп буынды сөздер және қытай тілінің дәстүріне сәйкес келмейді. Ондай сөздердің қатарында telephone 德律风 delufeng – телефон (电话)、democracy 德谟克拉西 demuokelaxi - демократия (民主)、science 赛因斯 saiyinsi - ғылым (科学)、president 普列西登特 puliexidengte - президент (总统)、bank 版克 banke - банк (银行)、company 甘巴尼 ganbani - компания (公司)、essay 爱说 aishuo - эссе (随笔)、office 奥非斯 oufeisi - офис (办公室)、philosophy 菲洛索菲 feiluosuofei -

философия (哲学) және т.б. бар. Бұл сөздердің барлығы пайдалану барысында қытай тілінің дәстүріне сәйкес екі буынды және үш буынды сөздердің орнына қолданылады.

Қытай тіліндегі жаңа сөздердің келесі тобына дыбыстық жағынан да мағыналық жағынан да бірдей аударылған сөздер жатады. Мұндай сөздерге мысал келтірейік: media媒体 meiti – медиа, company公司 gongsi – компания. Осы секілді сөздер көп кездеседі, олар сөздің бастапқы дыбысталуын сақтап, адамның түсінуіне өте оңай болып келеді. Аудармасы жағынан жақсы үйлескен сөздер де баршылық. Мысалы, typhoon台风 taifeng – тайфун, hippies嬉皮士 xipishi – хиппи, aids艾滋病 aizibing – СПИД, beer啤酒 pijiu – сыра, copy拷贝 kaobei – көшірме, humor幽默 youmo – юмор, TOFEL托福 tuofu, ballet芭蕾舞 baleiwu – балет, card卡片 kapiān – карточка, internet因特网 yintewang – интернет, және тағы басқалары.

Статистикалық мәліметтер бойынша, қытай тілі жыл сайын 1000-нан аса жаңа шет тілдерінің идиомаларымен толысады. Тіл білімі саласының мамандарын толық қытайлануға келмейтін жаңа сөздердің көбеюі бұлтартпас үрдіске айналуы мүмкін деген ой алаңдатууда. Оған қоса, олардың пікірінше, бұл үрдіс қытай тілінің өзіндік ерекшелігіне кері әсер етіп, тіпті оның өмір сүруіне де қауіп төндіруі мүмкін (4).

Сонымен, қытай тіліне енген сөздер мен терминдер тілдің сөздік қорын дамытып, қытай тілінің көркемдеп жеткізу қабілетін одан әрі байыта түсті. Қытай тілі әлемнің ең бір ерекше дербес жазудың жүйесіне кіретін және сан ғасырлық тарихы бар тіл ретінде басқа тілден енген кез келген сөзді оп-оңай ауыстыра алмайды. Қытай экономикасының дамуымен іргелес, қытай тілі де әлемдік деңгейдегі кең көлемді қызығушылық құралы болып қала бермек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ли Сяндун. Языковые различия и их отражение в лексической семантике китайского и русского языков // Вопросы филологии. - М., 2003 - № 2 (14). - С. 30-34.

2. Lun wailaiyu dui xiandai hanyude chongji // <http://ks.cn.yahoo.com/question/1406111709490.html>

3. Lei Yiwen. Hanyu “Xinci” manyi // Zhongguo shehui kexueyuanbao. – 2006. 01.05.

4. Чистота языка - средство внешнеполитической борьбы // <http://www.study.ru/support/lib/note39.html>

PHILOSOPHY OF ENVIRONMENT AND ITS EFFECTS

ÇEVRE FELSEFESİ VE ONUN YANSIMALARI

ФИЛОСОФИЯ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ И ЕЕ ЭФФЕКТОВ

Iran SOLEİMANİ*

Abstract

Regarding the importance of environment in material and spiritual lives of nations, preservation of the environment and preventing the acts taking place against the environment are of great importance for each person, community and country. Thus, in order to explain and clarify this important right, the present research the philosophy of law and its effects. By philosophy of laws it is meant the general theory governing the law and sometimes it is referred to as generalities of the law whose subject is discussing the logical relation among the existing rules. But, two important things are involved in law philosophy: the basis of the law and its purpose. Regarding the basis of the law, there are some disagreements among the learned men of this skill and also there are some disagreements concerning the question “ Is originality individual, community and government, or combination of the two, and this disagreement lead to different results in practice one of which is discussion about philosophy of s and depending on its nature (philosophy of s, materialistic or divine point of view) it leads to double-edged results. Thus, discussion about philosophy of s is a basic discussion that requires to be studied before the long discussions about environment laws.

Key Words: philosophy, law, materialistic,divine point, environment.

Özet

Milletlerin maddî ve manevî hayatında, çevrenin korunması ve ona karşı yapılan olumsuzlukların önünün kesilmesinde; ülkedeki sivil toplum kuruluşlarının ve şahısların rolü önemlidir. Yasalar buna göre düzenlenir.

---

* Phd Student Of International Law, Ardabil BRANCH, Islamic AZAD University, Ardabil / IRAN

Bu araştırmada; bütün yasaların felsefi yansımaları ortaya çıkarılmaktadır. Ancak yasaların felsefesinde (içeriğinde) iki şey dikkati çekmektedir. Yasanın bizzat kendisi ve onun hangi amaçlarla çıkarıldığı... Yasanın kendisini ortaya koyan bilim adamları ve yasa koyucular arasında fikir ayrılığı vardır. Bir bölümü yasayı çıkarırken; devleti, sivil toplum kuruluşlarını ve çevre şartlarını esas alıyorlar. Bir bölümü ise; materyalist ve idealistlerdir. Tabiat üzerindeki deneyimleri esas almaktadırlar. Böylelikle; bu araştırmada çevre ile ilgili yasalar hakkında ortaya konan fikir ayrılıkları müzakere tarzında incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: felsefe, yasa, materyalist, idealist, çevre

Introduction

One of the very serious challenges in the third millennium is considering the environment and studying the difficulties arising from its destruction. Industrial revolution in Europe and new technology in human life have caused consequences such as pollution of sea and river waters, destruction of forests and pastures – that has been led to desertification -, emergence of gap in the ozone layer specially in large cities that have been due to irregular consumption of fuel and ets. have caused irretrievable damages to universe so that at the level of human being situation, as is is present, there isn't any issue, for survival of the whole system of nature – such as human being, to be more important and more urgent than the issue of environment and this results in movements and measures that have taken place during the past years and an overview about them is as follows.

In 1954, the first convention related to environment bearing the title “International Convention on Preventing the Sea Pollution Due to Petroleum” was held in London and in 1982 the most important conference in relation to environment and development was held by United Nation at the presence of 181 countries in Rio de Janeiro, Argentine. However, in 1998, regulations of international courts of felony (ICC) in Italy were signed and began to investigate the crimes against genocide, humanity, and war crimes and didn't pay any attention to the offenses that take place every day against the environment.

In Iran, approval of the first dates back to 1956 that has been published bearing the title “The Hunting Law” and there after, several laws in this regard have been enacted that are indicatives of the importance of paying attention to environmental discussion, so that, Article 50 of Iran's Constitution Law has been dedicated to this important issue and has regarded the preservation of the environment as a public duty and forbidden other activities that inevitably involve pollution of the environment or cause irreparable damage to it. However, this amount of regard to the issue doesn't restrain local and international continuous invasions to natural gifts belonging to all ages and human being generations, and in this regard more serious and worthy measures are needed. The most basic action here is discussing

and studying the in depth, caring the main questions and finding appropriate answers to it that are background for appropriate decisions.

In this regard, we are encountered with many questions. The most important question which makes the ground ready for other questions and their answers is a question about philosophy of and the reason for necessity of preserving the natural gifts.

1. Why should environmental law be defended? Is the philosophy of defending this law the same according to Divine schools and Materialistic ones? And other important questions that are related to this question and is not of philosophic nature.

2. May the environmental law be regarded as the common heritage of human being?

3. Is the environmental law the right of individual or that of community?

4. In private law, no one can be considered as the inheritor of the patrimony, the patrimony becomes his/her property and he/she has the right to interfere it as an owner. Concerning the environmental law, and taking this point into account that environmental elements are heritages for all human beings, has the owner the right of possession in own in any way he/she wants?

5. In discussing the environmental law, is this law limited to geographical borders of the countries or the support isn't limited to a special geographical border?

6. In this category, should one talk only about the rights of present generations or, taking the advantage of further view, rights of future generations should also be considered?

7. In relation to "invitation" of religions from their own followers not to be dependent on temporal world, is it encouraging to destruction of natural gifts or the reality is its opposite?

8. What is the duty of local governments and international organizations in supporting the environmental law? And, what is the mission of theocracy in this regard? Aren't enlightening the minds of people, cultural preparation, and discussing the philosophy of environmental law among the duties of theocracy?

And tens of other questions that, upon being encountered, cause every scientist to encounter the environmental difficulty. It is clear that in a single paper, it is impossible to answer all of the above mentioned questions. Now, after bringing up the questions and introducing the challenges related to the subject in brief, and taking the "necessity of responding the category of philosophy of environmental law into account, we begin to answer the first question in brief. In other words, we will bring up two conflicting point of view about the causes for supporting the environmental law and effects due to these two points of view. Finally, we will discuss the standpoint of environmental law from philosophic view point of Islam.

PART I: Description of Concepts:

A. Philosophy

Originally, “philosophy” is a Greek word and it is a coined infinitive of Arabic word “Philosophya”. “philosophya” consists of the two words “ philo” and “ sophya”. “Philo” means “love” and “ sophya” means “wisdom”. Thus “ philosophya” means loving wisdom and the word philosophy which is an Arabic coined infinitive means being engaged in philosophy. Philosophy means “ loves to insight”. It comes from thinking on the affairs and also it is an intellectual attempt to reach the reality and understand the events.

A similar definition has been made by Khajenasir-al-din Toosi in definition of theosophy, that is: “Theosophy is having knowledge of things as they exist and to do things as much as possible, for the purpose of human being soul to be reached the perfection that he/she deserves.”[1]. Philosophy, according to Muslims, is the name of a special skill, and in itself it is not a special knowledge. They named all intellectual knowledge vs. narrative knowledge, such as “word knowledge”, “interpretation” ... under the general title of **philosophy** and that was why they told: “Anyone who is philosopher, will become a scientific universal, similar to subjective world.”

Historically, philosophy includes all knowledge, however, nowadays at the presence of different branches for science each single branch has independently brought a special subject under its own domain. Philosophy has been limited to the issues that studying them is not under the jurisdiction of any of those branches. However, philosophy is still protecting other sciences and provides general theories governing their outsiders. For instance, philosophy of sciences, philosophy of history, philosophy of arts and philosophy of law are samples of philosophic system of human being knowledge. [2-117]

This paper discusses the recent meaning of philosophy, that is, general governing theory and the reason for preservation of the environment.

B. The Laws:

Although several meanings have been mentioned for the word “law”, in the present paper by the word “law” we mean the set of obligatory rules that should /shouldn’t be done by members of a community and they have to obey those rules. [3-16]

Thus, by philosophy of the law it is meant a field of knowledge of law that answers the questions such as coordination of a law.

C. Environment:

Environment is used in two concepts. The first is the one that is caused by nature’s science in which human being is dealt with ecological insight, i.e. a set of natural events and balance between rival forces in nature that limits the life of a biological group. The second concept is the one that is caused by architectural and urban development sciences and it is in relation with an interaction present between the structure (in the general sense) and the environment in which it is created

(natural environment). Environment talks about the three elements of nature, natural resources, and cities and landscapes.

1. Nature: by nature it is meant different kinds of animals and biological balance between them.

2. Natural Resources: by natural resources it is meant climate and mines.

3. Cities and Landscapes: Sometimes, environment is used in relation to the cities and landscapes. [4-222]

D. Philosophy of Environment:

Regarding the descriptions offered in substances, definition of environmental law will be as follows: a general look governing the reasons for obligatory rules that should /shouldn't be done by natural and juridical members of society regarding the observance of substances related to the continuous set of outside factors that life and development of living human beings, animals and plants are influenced by them.

Now that the required concepts for philosophy of environmental law were described, it comes to discuss the philosophy of environmental law from the two different points of view.

PART II: Double Edged Views in Philosophy of the Laws Governing the Environment:

These two points of view, that are sometimes interpreted bearing the titles (materialistic and spiritual) or (materialistic and divine) or "laical and religious" in discussing the environmental law, deal with the philosophy of environmental law – each one according to its own ability.

A. Materialistic Point of View (Laical)¹:

After the Middle Ages, availability of some scientific and experimental tools for selfish and egotist human being caused him to disobey slavery and to consider himself the absolute owner of universe such the Earth. Thus, he looks at the nature as a thing that he is able and has the right to have control over it, in any way he likes to, and consequently, satisfy his needs, ambitions, and whims. And since, the documents used for evaluation of his values are of materialistic and commercial nature, he becomes indifferent toward most things that are fruitful for both individual and all human beings. That is why being lone ranger has thrown him away from intellectuality and being in interrelation with the One God. Worshiping the science and egotism is as much discreditable as idolism. Nowadays, when human being considers the natures range as a gloomy thing and as the absolute property of his own, then, it is clear that he will permit himself to take possession of it as he likes. He is unaware of the fact that limitation of natural resources and gifts, and its belonging to all generations of human being, both at the present time and in future, don't permit him to behave like that. Accordingly, since long time ago, followers of this very materialistic thought began to think about determining a

---

¹ . Unesco.org

border to take the advantage of natural gifts, and these attempts are also of materialistic nature. And if, sometimes some steps are taken in this regard, they are not for divine nature toward the environment but their motivations are profiteering as much as possible. They want to continue plundering the boundless wealth gifted by God in long term and not to stop the wheels of their plants of moving and haste, and that is not the case that they show great concern for future generations and their share of the nature.

B. Divine Point of View (Religious):

The word “environment” is sometimes used together with the word “heritage”, and the purpose is to enter a spiritual, ethic and legal element into preservation of the environment. And as a common human being-heritage and like a good father for a family we want to insure management and preservation of the environment. The word heritage used together with the word environment associates that very hereditary concept which we have taken its possession from our previous generations. It is our duty to deliver it to future generations in just the same manner, that is, without any damage causing right of possession because providing a healthy environment is a global issue. [5-82]

According this point of view, monotheist individual doesn't look at the universe as a materialistic, mindless, aimless and vain system, rather, he considers it as an alive, self-conscious and determined set and assumes the nature as a coordinated set that has been formed through accurate and scientific system and follows a high aim. According to such an approach, subjects such as perfection, moderation, and preventing the wasting will be relevant to be put forward. So, the first step in environmental improvement is improvement of philosophy and its theoretical school.

The aim of religious community is human's prosperity in its real sense, that is, what the common sense considers it as prosperity. In other words, its purpose is modifying the whole dimensions of human being and observing the justice in all cases. This will satisfy both his materialistic and spiritual needs, and one of them is being in peace due to the nature. But, the aim of non-religious community is gaining profit and capital and following the animal desires.

According the religious point of view, the purpose of life is not to be more comfortable, rather it is reaching transcendence which is considered as appropriate use of the nature as a means for achieving the goal, while in materialistic life the aim is only better use of natural gifts and not other things. Accordingly, changing the approach in attitude to nature is among the primary and necessary steps to be taken. Necessity of changing the world-view in attitude to nature has also been shown in researches done by scientists. In 1998, research done by more than one thousand scientists from different countries of the world for Harvard University, showed that approaching the religious teachings is the only final technique for preservation of the environment of the world.[6]

PART III: Effects Due to These Two Philosophic Point of Views:

A. Effects Due to Material Point of View:²

According to this point of view, lifeless nature has been taken in captive by desires and drives of profiteer human being and he will deal with it as he likes. Here we are going to remind some of these effects.

Every year 6 million hectares of cultivable land are destroyed. Swamps are being dried and corals are demolished. Ground and underground waters in oceans are polluted due to chemical and atomic materials and all of these result from profiteer point of view. Such attitudes, have caused the United Nations to offer a council named "Council of Future Generation".[6-265]

Some of the shocking statistics that result from the effects of this materialistic point of view and lead to critical consequences are as follows:

1. 98% of carbon dioxide and other harmful gases are caused by industrialized countries and 2% are caused by non-industrialized ones.

2. Due to technical activities, the amount of carbon dioxide has been increased by 25%.

3. Industrialized plants produce 99% of radio active waste materials of the world.

4. seventeen million hectares of forests are destroyed every year and this is two times greater than the area of Austria.

5. Production of greenhouse gases that enter the atmosphere by poor people of the world, is 110 tons per year, while the amount produced by United States is 11 tons.[7]

B. Effects Due to Divine Point of View:

The quote "Human being lives as he thinks" is not a false quote. Religious thought invites its followers to deal with natural gifts in an appropriate way and to use them honestly and offers them the following principles:

1. To adjust the human desires in using the environment.

2. To grant the moral perfection.

---

² . None-Persian references about environment are much richer than those in Persian; however, these references also mainly bear this very materialistic attitude toward the philosophy of environment. Some of these references that during the discussion have dealt with materialistic philosophy of preservation of the environmental law, are as follows:1. Dr. Msameh-al-Gharabiyeh and Dr. Yahya-al-Farhan, AlmadkhalelalOloomolBaiyeta, Omman, Daroshary, 2002, P.28. 2. Alexander Case, et.al. Environmental Law, Translated by Mohammad Hassan Habibi, Tehran University Publication, 2005, P.5. 3. Dr. MajidMakhtoom, Foundation of the Earth Preparation, Tehran University Publication, 2nd ed., 2005. P.3. 4. Professor J.T. Miller, Living in Environment, Translated by MajidMakhtoom, Tehran University Publication, 2005. P.49.5. Winson, John, Environmental Ethics, Translated by AbdolhosseinWahabzadeh, Mashad \ Jihad-e-Daneshgahi Publication, 2005. P.12.

Since religion creates close connection between materialistic and spiritual life, and its goal is bringing the man to moral perfection, it teaches to human beings that their use of the environment is merely a means for achieving the great goal, and that is not the case that to make use of the nature is human being's goal in his life.

3. Forming the wakeful consciousness that guarantees the enforcement of environmental laws.

Faithful human being is aware of the firm reality of the world and his own role in it as well as the relationship between the universe and its evolutionary movement. He believes in and does the duties and messages resulted from this relation. One who believes in God surrenders to all realities and he acts in accordance with those realities.

Making use of all God blessings is pledged in environmental security, and creating environmental security is one of the religious obligations, i.e., it is a necessity for any Muslim to take into account this very important task. So, regarding the continuous relation between environment and human beings' health, and paying attention to the ways of reducing pollution and preserving the environment according to method developments and gathering and reusing those methods is an essential task. And, in order to maintain our health as well as other people's who live at the present time and will live in future, and preservation of the environment, it is necessary for us to be steady under the protection of unity and fulfillment of our promises.

PART IV: Position of Environment Laws from Philosophic Point of View of Islam:

Taking the importance and standpoint of environment in human being's life into account, and in order to be able to answer the question "Is it possible to find the regulations for problems present in the present century, such as acid rains, destroying the forests, and emergence of gap in the ozone layer, and how?", we are going to study the position of Islam toward the environment. Therefore according to comprehensiveness of Islam we may search for regulations related to the environmental problems. According to a general classification, regulations in Islam are of two types:

A.Special and Explicit Commandments on Environment:

These are commandments that have explicitly been expressed about the environment. In this regard, there are several narrations and traditions quoted by innocent Imams (A) and the Holy Prophet (S) and several verses in the Holy Koran.

1. Environment and Nature Conquered by Human Being: God has created everything in the nature for human being and has decided the natural gifts to be at disposal of human being. "and he has made subservient to you the sun and the moon pursuing their courses, and he has made subservient to you the night and the day (Chap. 14 V.33)"

2. Koran Assumes the Environment A General Right for People: “and the earth, he has set it for living creatures; (Chap.55, V.10)” All of the world’s wealth is the real property of the One God and He has allowed people to devote, it for themselves according to regulations.[8], so, all people have the right to benefit from it and consequently, taking the advantage of this gift should be in such a manner that the possibility of using and enjoying it to be reserved for the present and future generations.

3. The Importance of Plants in Islam: The holy prophet has quoted: If resurrection is established and there is a seedling in one’s hand, he/she should plant it

4. The Holy Koran has considered the environment as a trust and divine’s sign: About 750 verses have been mentioned in Koran concerning theism through the nature: “there are signs in it for a people who would hear (Chap. 10, V.67)”.

5. Koran and Preservation of the Environment: “he brought you into being from the earth, and made you dwell in it... (Chap.11, V.61)”. “ and those who do corruption in the land, they shall be losers (Chap. 2, V.27)”.

6. Koran introduces the earth as the means of nourishment : “he it is who sends down water from the cloud for you; it gives drink, and by it (grow) the trees upon which you pasture (Chap.16, V.10)”

7. Koran and Air Pollution: “cast not yourselves by your own hands into destruction. (Chap.2, V.195)”. Polluting the air of environment is considered corruption on the earth.

8. Koran and Water Pollution: “and we have made of water everything living, will they not then believe? (Chap.30, V.21). Also the holy prophet (S) has quoted: “Avoid polluting the enemies’ water (Kolaini, Foroo’eKafi V.P.65) So, considering that creatures’ lives depend on water, it is our duty to preserve water, because nowadays, due to pollution in sea waters millions of tons fish are lost every year, and the environment is involved damages.

9. Koran and Soil Pollution: “from it we created you and into it we shall send you back and from it will we raise you a second time (Chap.55, V. 20). Also, Imam Ali quotes: “Peoples are being asked even about lands and livestock. (Koleini-Osool-Kafi, V.2, P.331).

10. Koran and Sound Pollution: “and the rumbling overtook those who were unjust, so they became motionless bodies in their abodes, (Chap.11, V.67)” and because of disadvantages of the loud noise, it has been forbidden.

B. General Commandments on Environment:

The purpose of preservation of the environment is preventing the loss and damage to natural elements. Any action against preservation of the environment should be pursued and prosecuted. In Islam there are some general commandments according to them gaining the above said aim will be possible. The reason is that these commandments can be adjusted in accordance with the needs of the time and,

basically, the reason for their being is solving the problems that come to existence as the time passes – such as the principle of “لا ضرر”, [meaning no harm]. In fact, this is the governing spirit on all Islamic rules³.

Conclusion:

Regarding the philosophy of environment and by virtue of verses of the Holy Koran, it is concluded that human being should always and in every field resort to Koran because it is a facilitator, both from an opinionative and economic, social, political, cultural, scientific, ... viewpoints. In fact, Koran is a great charter and its greatness is to the amount that the more we close it, the more we see, and the more we realize the depth of the problems the more we understand the burning sensation of the main reality of the problems with all our being. No one enjoys the same amount in this valley because it depends on nature, believing, and strengthening the religious beliefs. Thus, faithful being should follow three determined programs: piety in gaining, politeness in using, and the aim consuming.

Therefore, it is attitudes toward the environment and its law that determines the type of human beings operations. Accordingly, improving the worldview and thought is prior to any other improvement in the earthy world. Having an accurate look at religion causes right-oriented spirit to be changed into obligation-oriented spirit. In this case, using natural manifestations will not either be the aim for the residents of the earth, but it will be a means for achieving the optimal. Like other social grounds in which man-oriented teachings haven't been able to provide prosperity for people, in case of preservation of the environment law, religious teachings have the ability to restrain the hasty troops of people in science-oriented centuries, because, due to special valuation for individual and community health, Islam always encourages people to the knowledge that is a good-life provider for human beings.

REFERENCES

1. Toosi, KhajehNasir-al-Din, Akhlaq-e-Naseri, Yaminin Publication, 1988.
2. Katozian, Naser, Law Philosophy, Publication Corporation, 1st ed. Tehran, 1998.
3. DaneshPazhouh, Mostafa and KhosroShahi, Godratollah, Godratollah, Law Philosophy, Imam Khomeini Research- Education Institute, Qom, 2003.
4. Soleimani Iran, Translation of Islamic Texts, Publication of Supreme Leader of Iran's Agency Institution in Universities, 1997.
5. Deputy of International Relations Researches, Environmental Research Paper, No.3, 2006.
6. Iran's Environment Organization, Collection of Essays, 2009.

---

³ . Refer to the author's paper in the “Collection of Essays, Regional Gathering about Koran and the New Age, P.234”

KÜLTÜR EVRENİ - UNIVERSE OF CULTURE - ВСЕЛЕННАЯ КУЛЬТУРЫ

7. Universal Center for Islamic Sciences, Message of Jurisprudence and Environmental Gathering, Qom, 2005.

8. Tabatabaee, SeiyedMohammadhossein, Tafsir-al-Mizan, Translated by Mohammad BagherMoosaviHamadani, Office of Islamic Publication of Association of Teachers in Qom'sheological School, Printed in Qom, 1995

AZERBAYCAN TÜKETİM PAZARININ SİSTEMLEŞTİRİLMESİNİN İÇ VE DIŞ ETMENLERİ

INTERNAL AND EXTERNAL FACTORS OF FORMATION OF CONSUMER MARKET OF AZERBAIJAN

ВНУТРЕННИЕ И ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЬСКОГО РЫНКА АЗЕРБАЙДЖАНА

Prof. Dr. Nazim ƏHMƏDOV*

Özet

Makalede; Azerbaycan'ın tüketim pazarının sistemleştirilmesinin iç ve dış etmenleri verilmektedir. Bazı tahliller ortaya konmaktadır. Sorunların çözüm yolları gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: tüketim pazarı, ithal, iç etmenler, dış etmenler, bölgesel tüketim pazarı, ticaret döngüsü

Резюме

В статье даны внутренние и внешние факторы формирования потребительского рынка Азербайджана. Проведены анализы. Указаны пути решения.

Ключевые слова: потребительский рынок, импорт, внутренние факторы, внешние факторы, региональный потребительский рынок, торговый оборот.

Summary

Internal and external factors of formation of consumer market of Azerbaijan are given in the article. There are held analysis. There are shown ways of settlement.

Key Words: consumer market, import, internal factors, foreign factors, regional consumer market, trade turnover.

---

* Nahçıvan Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi / AZERBAYCAN

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycan ikinci dəfə öz müstəqilliyini bərpa etdi və bazar iqtisadiyyatı yolu ilə getməyə başladı. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji xətt tez bir zamanda ölkəni böhrandan çıxartdı və artıq 1996-cı ildə makroiqtisadi sabitlik əldə edildikdən sonra iqtisadi inkişaf başladı.

İstehlak bazarının o dövrdə idxaldan asılılığı bu gün demək olar ki, iqtisadi inkişaf nəticəsində aradan qaldırılmışdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində respublikada istehlak bazarının formalaşması və tarazlı inkişafın təmin olunması sahəsində xeyli iş görülmüşdür. «Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı»nın (2004-2008-ci illər) əsas məqsədi regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsindən, iqtisadi inkişafının regional tarazlığının təmin edilməsindən, ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına yönəlmiş tədbirləri ardıcıl və kompleks həyata keçirilməsindən ibarət olmuşdur. Bu proqram çox müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş və regionların inkişaf səviyyəsini daha da artırmaq məqsədilə ikinci dövr üçün, yəni 2009-2013-cü illər üçün yeni Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. Yeni Proqramda regionda istehlak bazarlarının formalaşması, əhalinin ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları ilə etibarlı şəkildə təmin olunması və s. məsələlər öz əksini tapmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, regional istehlak bazarları mürəkkəb ərazi-iqtisadi sistem olub, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan çoxsaylı elementlərdən ibarətdir. Buna görə də bu bazarların öyrənilməsi onların inkişafı və formalaşmasını müəyyən edən qanunauyğunluqların və amillərin kompleks tədqiq edilməsini tələb edir.

Hazırda regional istehlak bazarları bazar münasibətlərinin aşağı səviyyəsi ilə ölçülmədən hüquqi-normativ bazanın zəif inkişafı, qarşılıqlı öhdəliklərin tez-tez pozulması, infrastrukturun lazımi səviyyədə inkişaf etməməsi, nəqliyyat xərclərinin artması inhisarçılıq səviyyəsinin yüksək olması, maliyyə-kredit sisteminin təkmil olmaması ilə xarakterizə olunur.

Regional istehsal bazarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün aşağıdakılar tələb olunur.

1. Əhalinin istehlak mallarına tələbatını formalaşdırmaq və səmərəli istehlakın strukturuna malik olmaq.
2. Əhalinin istehlak mallarına artan tələbatını ödəməklə, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına şərait yaratmaq.
3. Tələblə təklif arasında dinamik tarazlığa nail olmaq və onun daimi xarakter almasına şərait yaratmaq.

İstehlak bazarı üçün çox mühüm olan bu xüsusiyyət bazar iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərindən və fəaliyyət mexanizmindən irəli gəlir.

Regional istehlak bazarı formalaşarkən nəzərə almaq lazımdır ki, bu bazar, vahid sosial iqtisadi sistem olmaqla spesifik əlamətlərini xarakterizə edir. Regional bazarın subyektləri eyni zamanda vahid bazar sisteminin elementləri kimi çıxış edirlər. Bazar münasibətləri subyektlərinin belə vəziyyəti istehsalın ictimailəşməsinin müasir səviyyəsi ilə müəyyən edilir və bu istehsalçılar, satıcılar

və alıcılar arasında olan ayrılığı aradan qaldırılır və onları bazar əlaqələri vasitəsilə birləşdirir.

Regionun istehlak bazarı – bir tərəfdən satıcılarla alıcılar arasında iş, xidmət, əmtəə münasibətlərinin, digər tərəfdən tələb, təklif arasında münasibətlərin məcmusudur. İstehlak bazarının məcmunu və onların alıcı və satıcı arasındakı sosial-iqtisadi və təşkilati münasibətlərini təşkil edir.

Regional istehlak bazarları açıq, dinamik sosial-iqtisadi sistem olub, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir edən iqtisadi sistemdir.

Regional istehlak bazarlarının formalaşmasının optimallıq meyarı ümumi məhsul ola bilər. Bu işə regionlar üzrə əmtəə bazarının inkişaf səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir.

Ölkənin istehlak bazarı regional istehlak bazarlarının məcmusundan ibarətdir. Regional iqtisadiyyatda, bütövlükdə iqtisadiyyatda olduğu kimi, əmək bazarı, əmtəə istehsalçıları, kapital, yanacaq enerji resursları və s. fəaliyyət göstərir. Bunlardan hər biri müəyyən təşkilati struktur, bazarın digər kateqoriyalarına təsir mexanizminə, funksional təyinatına görə və regionun iqtisadiyyatında tutduğu əlamətlərə görə fərqlənir. Lakin, öz sosial və iqtisadi əhəmiyyətinə görə əmtəə və xidmətlər istehlak bazarı xüsusi yer tutur.

Bazar münasibətlərinin inkişafı və möhkəmlənməsi regional bazarların iqtisadi müstəqilliyinin artması və mərkəzi idarəetmə orqanlarının funksiyalarının azalması ilə xarakterizə olunur. Bununla əlaqədar regional bazarların səmərəli inkişafını təmin edən tənzimləmə sistemlərindən istifadə etmək lazımdır.

Əmtəə və xidmətlər – ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını və əhalinin maddi rifah halını qiymətləndirmək üçün mühüm sosial-iqtisadi kateqoriyalardır. İstehlak bazarında əmtəə və xidmətlər kəskin rəqabət şəraitində reallaşır və təkrar istehsal olunur.

Regional istehlak bazarı – regionda sosial-iqtisadi inkişafı işləyib hazırlamaq və onu reallaşdırmaq üçün modeldir. Bazar iqtisadiyyatında hər bir ölkənin iqtisadi siyasəti sosial dönümlü olur, yəni, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı–ölkə vətəndaşlarının mənafeələrinə istiqamətləndirilir. İstehlak bazarının vəziyyətinə görə ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf səviyyəsi və əhalinin maddi-rifah halı müəyyən edilir. Ona görə də, istehlak bazarının inkişafı qanunvericilik və icra orqanlarının diqqət mərkəzində olmalıdır. Ona görə də, bazarın normal fəaliyyət göstərməsi və inkişafı aktual əhəmiyyət kəsb edir və ona bazar iqtisadiyyatının inkişafının müxtəlif aspektlərindən baxmaq lazımdır.

İqtisadiyyatın inkişafına və regional istehlak bazarlarının idarə edilməsinə sistemli yanaşma onu planauyğun, əsaslandırılmış, balanslaşdırılmış inkişaf etdirməyə və təkmilləşdirməyə imkan verir.

İstehlak bazarı bir tərəfdən ölkənin bazar iqtisadiyyatının sahələrindən biridir, dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalarla idarə olunur, başqa sahələrə qarşılıqlı təsir edir, digər tərəfdən müstəqil sistemdir. İştirakçılar arasında münasibətlər qarşılıqlı əlaqədədir və dövlətin hüquqi aktları ilə tənzimlənir. Belə sistem özünü tənzimləmə əsasında fəaliyyət göstərə və inkişaf edə bilməz.

Tədqiqatlar göstərir ki, bazar proseslərinin öz-özünü tənzimləməsi mümkün deyildir və proseslərə dövlətin müdaxilə etməsi tələb olunur. Dövlət bazar iqtisadiyyatına mütləq müdaxilə etməli, sahibkarlığın inkişafı üçün şərait yaratmalı, bazar prosesində iştirakçıların maraqları təmin olunmalıdır.

Əmtəə və xidmətlər bazarında müxtəlif iştirakçıların olması onların maraqlarının nəzərə alınması və bazarın sabit inkişafı çox mürəkkəb məsələdir. Belə inkişaf üçün lazımı şərait yaradılması və onlara nəzarət edilməsi dövlət tənzimlənməsi olmadan mümkün deyildir. Dövlət tənzimlənməsi – bu hər şeydən əvvəl, istehlak bazarının aktivləşməsi üçün qanunvericilik və hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsidir.

İstehlak bazarının inkişafının regional siyasəti – bazar iştirakçıları arasında tarazlığın təmin olunmasının mühüm şərtidir. Bazarın tənzimlənməsi və onların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi icra orqanları tərəfindən həyata keçirilməlidir. İcra orqanları istehlak bazarında bütün iştirakçılar üçün vahid normativ-hüquqi baza təmin etməli, məhsul istehsalçıları ilə satıcılar arasında rəqabət mühiti yaratmalı, onları normal fəaliyyət göstərmələri üçün səmərəli şərait yaratmalı və istehlakçıların hüquqlarını təmin etməlidirlər.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə istehlak bazarlarının inkişafında, xüsusən məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində dövlət və nəzarət orqanlarının rolu artır. Dövlət və ictimai nəzarət orqanları arasında Dövlət ticarət nəzarət müfəttişliyi, həmçinin istehlakçıların hüquqlarını müdafiə edən ictimai orqanlar mühüm rol oynaya bilərlər.

Müasir şəraitdə regional istehlak bazarlarının inkişafı ilə tənzimlənməsi konsepsiyasının işlənib hazırlanmasına ciddi tələbat var. Bazar tənzimlənmə konsepsiyası regional idarəetmə orqanlarına inkişaf strategiyasının işlənib hazırlanmasında yaxından kömək göstərir. Bu konsepsiyanın köməyi ilə bazar münasibətlərinin inkişaf yollarını müəyyən etmək, regional bazarlarda sosial-iqtisadi, investisiya siyasətini əsaslandırmaq, bazarın iqtisadi və hüquqi tənzimlənməsi üçün forma və metodların seçilməsini əsaslandırmaq mümkündür.

Ölkənin istehlak bazarının formalaşmasında daxili amillərlə yanaşı xarici amillərin rolu da böyükdür.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin bərpaından sonra bu müstəqilliyi yaşatmaq və daha da möhkəmləndirmək gücünə malik olan bütöv iqtisadi sistemin müstəqil milli iqtisadiyyatın yaradılması zərurəti ilə üzləşmişdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələr malik olmadan heç bir dövlət yaşaya və inkişaf edə bilməz. İndi hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyasının təmin edilməsindən asılıdır. Bu onunla izah edilir ki, dünyada baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə inteqrasiya prosesini obyektiv zərurətə çevirmişdir.

Dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiya həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, ölkə iqtisadiyyatını xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların üzünə açmadan və onlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmadan nə onların maliyyə imkanlarına arxalanmaq, nə mütərəqqi idarəçilik və təsərrüfatçılıq təcrübəsi qazanmaq, nə də ki, müasir texnika və texnologiya əldə etmək yolu ilə ümumi tərəqqiyə çatmaq olar.

İqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının Azərbaycan üçün işə əhəmiyyəti daha böyükdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın istehlak bazarının formalaşmasında qardaş Türkiyə dövləti mühüm rol oynayır.

Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Azərbaycan Respublikasının idxalı üzrə əsas tərəfdaşların xüsusi çəkisi

[1. s.16; 2. s.13]

	Dövlətlər	Xüsusi çəkisi (faizlə)				Yeri			
		1998	2001	2005	2008	1998	2001	2005	2008
	ABŞ	3,7	16,1	3,4	3,7	9	1	10	7
	Rusiya	18,0	10,7	17,0	18,8	2	2	1	1
	Türkiyə	20,4	10,4	7,4	11,3	1	3	4	2
	Türkmənistan	2,5	9,4	5,8	0,7	10	4	6	24
	Qazaxıstan	4,1	7,0	2,3	2,8	7	5	13	10
	Almaniya	4,3	9,1	6,1	8,4	5	6	5	3
	Yaponiya	0,0	4,7	1,7	3,4	34	7	17	9
	İran	4,0	3,9	1,8	1,4	8	8	15	15
	Birləşmiş krallıq	6,4	3,8	9,1	5,4	4	9	2	6
0	Çin	0,6	2,9	4,1	6,7	22	10	8	5
1	Ukrayna	8,6	2,7	5,4	7,9	3	11	7	4
2	Fransa	1,8	1,8	2,9	1,9	12	12	11	13

Cədvəl ədəbiyyat siyahısında göstərilən statistik məcmuələr əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl məlumatlarına görə Azərbaycan-Türkiyə xarici ticarət əlaqələrinin dinamikasının təhlili göstərir ki, idxal əməliyyatlarına görə əgər 1998-ci ildə bu göstərici ümumi idxal strukturunda 20,4 faiz olmuşdusa, 2008-ci ildə bu göstərici 11,3 faiz olmuşdur. Ümumilikdə isə Türkiyədən Azərbaycana idxalın ümumi çəkisi 9,1 faiz aşağı düşmüşdür. Nəzərə alsaq ki, 1998-ci ildə Türkiyə idxal həcminə görə ölkələr arasında lider mövqeyə malik olsa da (1998-ci ildə Türkiyə idxalın həcminə görə 1-ci yeri tutmuşdur) sonrakı illərdə bu mövqeyi əldən vermiş və nəticədə 2001-ci ildə 3-cü, 2005-ci ildə isə 4-cü yeri tutmuşdur. Lakin Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələrinin daha da genişlənməsi və görülən bir sıra tədbirlər nəticəsində 2008-ci ildə Türkiyə Azərbaycanın idxalında yenidən 2-ci yerə qalxmışdır.

Müqayisə üçün göstərmək lazımdır ki, Rusiya Azərbaycanın idxal siyasətində həmişə yuxarı yerlərdən birini tutmuşdur. Əgər 1998 və 2001-ci illəri nəzərə almasaq qalan bütün illərdə Rusiya əsas tərəfdaş dövlətlər arasında 1-ci yeri tutmuşdur. Bütövlükdə 2008-ci ildə Azərbaycanın idxalında Rusiyanın xüsusi çəkisi 18,8 faiz təşkil etmişdir. Bu rəqəm ildən-ilə artmaqda davam edir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, qonşu Türkiyə və Rusiya dövlətləri Azərbaycanın istehlak bazarının formalaşması sahəsində önəmli rol oynayır.

İstehlak bazarlarının inkişaf proqramı regional idarəetmə orqanlarına bazar infrastrukturunun inkişafına, sosial-iqtisadi və elmi-texniki siyasət haqqında vahid siyasət həyata keçirməyə, regional istehlak bazarlarının bütün elementlərinin inkişafı üçün kompleks yanaşmanı təmin etməyə və həmçinin təsərrüfat subyektlərinin səmərəli qarşılıqlı əlaqələrinə və onların iqtisadi maraqlarının tənzimlənməsinə və nəticədə istehlak bazarının inkişafına imkan verir. Dayanıqlı istehlak bazarının inkişafını, həmçinin ümumdövlət sosial-iqtisadi məsələləri təmin etmək məqsədilə mühüm tədbirlər görülməlidir. Regionun istehlak bazarının subyektlərinə dövlət köməyi aşağıdakı prinsiplər əsasında həyata keçməlidir: əmtəə və xidmət bazarlarında rəqabət mühitinin inkişafı, istehlak bazarı subyektləri ilə dövlət maraqlarının əlaqələndirilməsi dövlət yardımının maliyyə və qeyri-maliyyə tədbirlərinin əlaqələndirilməsi.

Beləliklə, regional istehlak bazarı regionun digər bazarlarından bilavasitə asılıdır, o, əhalinin gəlirlərinə, əhalinin ardıcılıq qabiliyyətinə, əmtəə-pul münasibətlərinə təsir edir. Ona görə də, istehlak bazarlarının səmərəli inkişafına xüsusi diqqət vermək lazımdır.

Dövlətin regional inkişafa aktiv müdaxiləsi və yuxarıda qeyd edildiyi kimi ikinci dövr üçün (2009-2013-cü illər) «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi Dövlət Proqramı»nın hazırlanması bütün regionların, o cümlədən, Naxçıvan regionunun sürətli inkişafını təmin etmişdir. Naxçıvan MR-da regional istehlak bazarının formalaşmasını təmin etmək üçün sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin inkişafına xüsusi önəm verilir. Muxtar Respublikada bir sıra kiçik müəssisələrin yaradılması, yeyinti sənayesinin kənd təsərrüfatı xammalı bazasının maksimum dərəcədə yaxşılaşdırılması, onun yerləşdirilməsində prinsipial dəyişikliklər edilməsi nəzərdə tutulur. Bu halda geniş assortimentdə və yüksək keyfiyyətli məhsul buraxılmasını təmin edən, dünya standartlarına cavab verən müasir avadanlıqların və texnologiyaların tətbiq edilməsi tələb olunur. Məhz bu baxımdan qeyd edək ki, Dövlət Proqramı Naxçıvan MR-da çox uğurla həyata keçirilir.

Statistik materialların təhlili göstərir ki, dünyanı bürüyən maliyyə böhranına baxmayaraq 2009-cu ildə Muxtar Respublikada 212,5 milyon manatlıq sənaye məhsulu istehsal edilmişdir ki, bu da 2008-ci illə müqayisədə 24,5 faiz çoxdur. İstehlak bazarının formalaşmasında sənaye sahələrinin, o cümlədən, emal sənayesinin inkişafı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Sənaye sahələrinin inkişafı həmişə diqqət mərkəzində durmuş və bu gün də durmaqdadır. İndi Muxtar Respublikada istehsal olunan sənaye məhsulunun təqribən 70-75 faizi emal

sənayesinin payına düşür. Emal sənayesinin belə inkişafı əhalinin zəruri istehlak malları ilə yerli istehsal hesabına ödənilməsinə imkan verir.

Regional istehlak bazarlarının inkişafı üçün aşağıdakı məsələlərin həll edilməsi zəruridir:

- Əhalinin əksəriyyəti üçün təşkil edilmiş istehlak və xidmətlər bazarınadaxil olma imkanı;
  - Əmtəə hərəkətinin inkişaf etmiş sisteminin formalaşdırılması;
  - Kölgəli dövriyyənin imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırmaqla, maliyyə dövriyyəsinin şəffaflığının təmin edilməsi;
  - Ticarət və məişət xidməti sahələri inkişafının normativ hüquqi bazasının möhkəmləndirilməsi;
  - Ticarət və məişət xidmətlərinin, habelə informasiya xidmətinin inkişafı və s.
- Hesab edirəm ki, Dövlət Proqramına əməl edilməsi və xarici amillərin gücləndirilməsi ölkənin istehlak bazarlarının formalaşmasını sürətləndirəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın xarici ticarəti. 1998-2002-ci illər. Statistik məcmuə. Bakı, 2003, s. 16.
2. Azərbaycanın xarici ticarəti. Statistik məcmuə. Bakı, 2009, s. 13.
3. Əhmədov N.H. Azərbaycanda istehlak malları bazarının formalaşması və inkişafı problemləri. Bakı, «Elm», 2007, 332 s.
4. Əhmədov N.H. Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafı və istehlak bazarının formalaşması. Bakı, 2005, 81 s.
5. Şəkəreliyev A.Ş. Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı, 2000.

**AZƏRBAYCANIN İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİ VƏ
DÜNYA TƏSƏRRÜFAT SİSTEMİNƏ İNTEQRASIYA
PROSESLƏRİ**

**ECONOMIC RELATIONS OF AZERBAIJAN AND
INTEGRATION PROCESSES OF WORLD ECONOMY
SYSTEM**

**ЭКОНОМИЧЕСКИЕ СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНА
И ПРОЦЕССЫ ИНТЕГРАЦИИ В МИРОВУЮ
ХОЗЯЙСТВЕННУЮ СИСТЕМУ**

Ekberi Nagihacıoğlu QERALERİ*

Özet

Bu makalede; Azərbaycan'ın ekonomik ilişkileri ve dünyanın hızlı gelişim sistemine uyum sağlamasında neler yapılması gerektiği geniş şekilde tahlil edilmektedir. Bilinmektedir ki, dış ülkelerde ekonomik ilişkiler gittikçe genişlemektedir. Komşu devlet olarak İran- Azerbaycan ilişkilerinin daha da geliştirilmesi konusu özel olarak vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: dış ekonomik ilişkiler, uyum sağlama, dış ticaret, erzak üretimleri, dış ülkeler

Summary

Economic relations of Azerbaijan and integration processes of world economy system are widely analyzed in the present article. It is noted that, economic relations with foreign countries are getting expanded. Expanding of Iran-Azerbaijan relationship as a neighbor country is also stated.

Key Words: foreign economic relations, integration, foreign trade, food products, foreign countries.

---

* AMEA Naxçıvan bölməsinin dissertantı / AZERBAIJAN

Резюме

В этой статье широко анализируются экономические связи Азербайджана и процессы интеграции в мировую хозяйственную систему. Отмечается, что экономические связи с иностранными государствами все более расширяются. Особо подчеркивается расширение Ирано-Азербайджанских связей, как соседних государств.

Ключевые слова: внешние экономические связи, интеграция, внешняя торговля, продовольственные товары, иностранные государства.

Sovetlər dövründə Azərbaycan dünyadan həm siyasi və həm də iqtisadi cəhətdən təcrid olunmuşdur. Lakin Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra xarici iqtisadi münasibətlər sisteminə daxil olmuşdur.

Müstəqilliyin ilk illərində iqtisadi islahatlara üstünlük verən ölkənin dərin böhran keçirməsi xarici iqtisadi əlaqələrə də böyük təsir göstərdi. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq müstəqil iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi xarici ticarətin inkişafında böyük dəyişikliyə gətirib çıxardı.

İndi Azərbaycan xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələri getdikcə genişləndirir. Hazırda respublikanın xarici iqtisadi əlaqələri bütün iqtisadi münasibətlər kompleksini əhatə etməklə dinamik inkişaf mərhələsindədir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın təşəkkülü və inkişafı prosesində qarşıya çıxan problemlərin həlli əhəmiyyətli dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və inkişafı hesabına ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiyanın təmin edilməsindən asılıdır. Bu onunla izah olunur ki, müasir dövrdə dünyada baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri (beynəlxalq əmək bölgüsünün ifrat dərəcədə dərinləşməsi, qlobal problemlərin kəskinləşməsi, elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi və s.) beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə inteqrasiya prosesini obyektiv zərurətə çevirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, hazırda dünyada tədricən iqtisadi sərhədlərin silinməsi, bütün ölkələr üçün eyni qanunlarla idarə olunan vahid iqtisadi sistemin yaranması prosesi gedir. Aydındır ki, belə şəraitdə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən və milli xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq hər hansı bir ölkənin iqtisadi siyasəti ancaq o vaxt səmərəli ola bilər ki, o digər ölkələrin iqtisadi strategiyaları ilə uzlaşdırmış olsun, başqa sözlə, yuxarıda qeyd olunan ümumi qanunlar nəzərə alınmaqla hazırlansın və həyata keçirilsin. Məhz belə siyasətin nəticəsində dünya təsərrüfat sisteminə fəal surətdə qoşulmaqla dövlətlər bir tərəfdən özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadıqları halda belə, cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq və s. Bu kimi digər problemləri həll etmək, digər tərəfdən beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanı əldə etmiş olurlar. Tam qətiyyətlə təsdiq etmək olar ki, bu gün təbii ehtiyatları baxımından özündən dəfələrlə artıq dərəcədə zəngin olan ölkələrə öz şərtlərini qəbul etdirən ölkələrin (Yaponiya və s.)

müvəffəqiyyətlərinin başlıca səbəbi onların dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli şəkildə inteqrasiya olunmalarındadır.

Buradan belə bir qərara gəlmək olar ki, müasir dövrdə inkişafın təmin olunması yalnız xarici və daxili amillərin, dialektik vəhdəti halında mümkündür. Məhz buna görə də xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiya olunması dövlət müstəqilliyi qazanmış ölkələrin sosial-iqtisadi siyasətinin strateji istiqamətlərindən biri hesab olunur.

Bu ölkələrin dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası həm də ona görə əhəmiyyətlidir ki, onlar xarici dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı, səmərəli əlaqələr yaratmadan və onların maliyyə imkanlarından istifadə etmədən idarəçilik və təsərrüfatçılıq təcrübəsi qazanmaq, müasir texnika və texnologiya əldə etmək olmaz.

Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının əhəmiyyəti daha böyükdür. Bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq respublikada iqtisadi münasibətlərin əsaslı şəkildə yenidən qurulması zərurəti yaranmışdır. Bu problemin həlli isə bazar infrastrukturunun formalaşdırılmasını, mülkiyyət çoxnövçülüynün yaradılmasını, istehsalçı və istehlakçıların sərbəstliyinin təmin olunmasını, azad rəqabət üçün şərait yaradılmasını və s. nəzərdə tutur.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bu problemlərin həllini bir sıra digər amillər: Azərbaycanın məcburi cəlb olunduğu müharibə və onun doğurduğu nəticələr (ölkənin ərazisinin 20 faizinin işğal olunması, iqtisadi potensialın 15 faizdən çoxunun itirilməsi, 1 milyondan artıq didərgin və qaçqının sosial-iqtisadi problemləri və s.), on illərlə formalaşmış iqtisadi əlaqələrin, o cümlədən istehsal-kooperasiya əlaqələrinin birdən-birə pozulması, dünya bazarlarına, o cümlədən ənənəvi bazarlara çıxış yollarında yaranmış maneələr və s. daha da çətinləşdirilmişdir.

Təbii ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının indiki ağır vəziyyətində, xüsusilə investisiya qıtlığı şəraitində belə çoxsaylı sosial-iqtisadi problemləri daxili imkanlar hesabına həll etmək mümkün deyildir.

Buradan aydın olur ki, iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi və inkişafı ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli inteqrasiyası sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin zəruri şərtidir.

Lakin bu da bir həqiqətdir ki, dünya təsərrüfat sisteminə səmərəli daxil olması üçün ilk növbədə ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiya siyasətinin elmi əsaslarının hazırlanması tələb olunur.

Metodoloji baxımdan göstərilən problemin həlli müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasının əsas prinsiplərinin öyrənilməsini, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə üstünlüklərinin müəyyənləşdirilməsini, xarici iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyətin təhlilini, mövcud problemlərin aşkarlanmasını, onların həlli yollarının tapılmasını və bunlar əsasında təkliflər sisteminin hazırlanmasının nəzərdə tutur.

Son dövrlərdə dünya təsərrüfat sistemində gedən prosesləri və dünyada öncül yer tutan ölkələrin təcrübəsini tədqiq edərək bu nəticəyə gəlmək olar ki, müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyası siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- milli iqtisadiyyatın açıqlığı təmin edilməlidir;
- ölkədə iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi mexanizmi beynəlxalq hüquq normalarına və dünya praktikasına uyğun olmalıdır;
- iqtisadiyyatın və xarici ticarət əlaqələrinin strukturu ölkənin iqtisadi potensialına, daxili tələbatına və beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduğu üstünlüklərinə uyğun formalaşdırılmalıdır;
- xarici iqtisadi əlaqələrin mütərəqqi formalarının tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır;
- xarici iqtisadi əlaqələr siyasi, psixoloji-etnik və s. amillərlə deyil iqtisadi səmərəlilik və zərurilik məntiqi ilə şərtlənməlidir;
- ölkənin milli mənafeələrinə cavab verən beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə və təşkilatlara daxil olmalı və onların işində fəal iştirak etməlidir;
- xarici iqtisadi əlaqələr həmişə strateji məqsədləri və elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərini nəzərə almalı, ehtiyatlardan qənaətlə istifadə olunmalıdır;
- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin olunmalıdır.

Təhlil göstərir ki, iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiyası üçün Azərbaycanda real imkanlar vardır və bu imkanlardan səmərəli istifadə olunması ölkə qarşısında duran bir çox aktual sosial-iqtisadi problemlərin həllində mühüm rol oynamaqla yanaşı, perspektivdə Azərbaycanı dünyanın inkişaf etmiş ölkələri sırasına çıxmasını təmin edə bilər.

Bu təhlilin nəticələrinə görə Azərbaycanın dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının üstünlükləri və ilkin şərtləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Azərbaycanın əlverişli coğrafi-nəqliyyat mövqeyinə malik olması ilə yanaşı, burada inkişaf etmiş beynəlxalq əhəmiyyətli nəqliyyat şəbəkəsi (hava, su, dəmiryolu və avtomobil yolları, neft və qaz kəmərləri) vardır ki, bu da xaricə intensiv əlaqələr yaratmaq imkanını asanlaşdırır;

2. Azərbaycan zəngin təbii-iqtisadi potensiala (mineral xammal ehtiyatlarına, əlverişli təbii-iqlim şəraitinə, sərbəst əmək ehtiyatlarına) malikdir;

3. Azərbaycanda müasir texniki-iqtisadi bazaya malik sənaye müəssisələri, istehsal sahələri və infrastruktura obyektləri mövcuddur;

4. Azərbaycanda güclü elmi potensial və ixtisaslı kadr ehtiyatı vardır;

5. Ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafı üçün iqtisadi islahatların sürətlənməsi;

6. Ölkədə xarici investisiyanın cəlb olunması, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması və inkişafı haqqında hüquqi-normativ aktların qəbul olunması və onların həyata keçirilməsi;

7. Ölkədə artıq xarici işgüzar dairələrlə birgə müştərək əməkdaşlığın yaradılması;

8. Azərbaycan Respublikasının dövlətlərarası iqtisadi müqavilələr bağlaması, bir sıra beynəlxalq müqavilə və sazişlərə qoşulması, beynəlxalq və regional iqtisadi birliklərə və təşkilatlara daxil olması və s.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın qonşu dövlətlərlə, o cümlədən Türkiyə və İran İslam Respublikası ilə də iqtisadi əlaqələri daim genişlənməkdədir. Azərbaycanın xarici ölkələrdən idxal etdiyi mallar içərisində də İran İslam Respublikasının xüsusi çəkisi böyükdür.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi materiallarının təhlili göstərir ki, 2008-ci ildə Azərbaycan İran İslam Respublikasından aşağıdakı ərzaq məhsullarını idxal etmişdir:

- Diri ev quşları .....1,6 milyon ədəd.
- Kərə yağı və digər süd yağları, süd pastaları.....286 ton
- Pendir və kəsmik.....56 ton
- Quş yumurtası.....1,8 milyon ədəd
- Kartof.....11,4 min ton
- Təzə tərəvəz.....5,4 min ton
- Təzə meyvə.....3,3 min ton
- Düyü.....1,5 min ton
- Bitki yağları.....798 ton
- Şəkər.....1,7 min ton
- Makaron məmulatları.....11,8 min ton
- Çörək, unlu qənnadı məmulatları.....693 ton
- Meyvə və tərəvəz şirələri.....118 ton

Xaricə ölkələrdən Azərbaycana idxal olunan ərzaq məhsulları içərisində İran İslam Respublikası önəmli yer tutur. İran hətta bəzi ərzaq məhsulları üzrə Azərbaycanın idxal etdiyi məhsullar içərisində birinci yeri tutur (diri ev quşları, təzə tərəvəz, makaron məmulatları və s.)

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanın idxal etdiyi diri ev quşlarının təqribən 65 faizi təzə tərəvəzin 52 faizi və makaron məmulatlarının isə 48 faizdən çoxu məhz İran İslam Respublikasının payına düşür.

Beləliklə aparılan təhlillərin nəticəsi göstərir ki, gələcəkdə İran-Azərbaycan iqtisadi əlaqələri daha da genişlənəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın xarici ticarəti, statistik məcmuə. Bakı,2009, s.171-193.
1. Əhmədov N.H. Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafı və istehlak bazarının formalaşması. Bakı. 2005.
2. Əliyev A. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti. Bakı, Qanun, 2003.
3. Şəkərəliyev A.Ş. Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999.

AZERBAIJAN'DA YENİLİKÇİ GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞİMİ

THE DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN

РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОГО ВЛАДЕЛЬЧЕСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Eldəniz Orucoğlu HESENLI*

Özet

Makalede; yenilikçi girişimciliğin geliştirilmesi sorunlarına dikkat çekilmektedir. Bu yenilikçi girişimciliğin esasını, yeni tür ürünlerin ortaya çıkarılması ve bunların benimsenmesi teşkil etmektedir.

Ayrıca yenilikçi süreçlerin esas aşamaları anlatılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: yenilikçilik, küçük girişimcilik, orta ölçekli girişimcilik, toplam yurt içi üretim, özel sektör

Резюме

В статье раскрываются вопросы развития инновационного предпринимательства в Азербайджане. Отмечается, что основу инновационного предпринимательства составляет создание новых продуктов и их освоение. Исследуются основные этапы инновационных процессов.

Ключевые слова: инновация, малое предпринимательство, среднее предпринимательство, общий внутренний продукт, частный сектор.

Summary

The article covers the development of innovative entrepreneurs. It is noted that new kind of produce and appropriation base on the innovative entrepreneurs.

---

* Öğretim Elemanı. Nahçıvan / AZERBAIJAN

Also, main stages of innovative processes are investigated in this article.

Key Words: innovation, small entrepreneurships, medium entrepreneurships, total domestic production, private sector.

Azərbaycanın strateji xəttinə uyğun olaraq iqtisadiyyat yüksək tempə inkişaf edir. 2004-2008-ci illəri əhatə edən Dövlət Proqramı yerinə yetirdikdən sonra onun davamı olaraq "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" qəbul edildi. Bu proqramın qəbul olunmasında əsas məqsəd ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsi, tarazlı regional inkişafın təmin olunması və əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasından ibarətdir. Proqramın yerinə yetirilməsi isə bir sıra kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Əsas məqsəd ölkənin təbii və əmək resurslarından səmərəli istifadə olunması, infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, əlverişli sahibkarlıq mühitinin yaradılması, iqtisadiyyata investisiyaların cəlb edilməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması və yoxsulluğun azaldılmasıdır.

Ölkədə makroiqtisadi sabitliyi nəzərə alaraq qarşıdakı illərdə bütövlükdə iqtisadiyyatın, o cümlədən regionlarda ayrı-ayrı sahələrin inkişafının təmin edilməsində orta illik inflyasiya tempinin və milli valyutanın tənzimlənməsinin məqbul səviyyədə saxlanması, vergi və gömrük dərəcələrinin optimal həddə müəyyənləşdirilməsi, xarici borcların səmərəli idarə olunması siyasəti davam etdiriləcəkdir.

2008-ci ildən başlayan və bu gün də davam edən dünya maliyyə böhranının təsiri nəticəsində, hətta bir çox inkişaf etmiş sənaye ölkələrinin iqtisadiyyatında yaranan durğunluğa baxmayaraq Azərbaycan iqtisadiyyatı inkişaf etməkdə davam edir. Dünya iqtisadiyyatı 2003-cü illə müqayisədə, ümumilikdə 25,4 faiz, o cümlədən ABŞ-da 13,3 faiz, Avropa İttifaqında 13,7 faiz, MBD ölkələrində 45,4 faiz, Çində 66,5 faiz artdığı halda, Azərbaycan iqtisadiyyatı 2,6 dəfə artmışdır. 2008-ci ildə UDM-in real həcmi 2003-cü illə müqayisədə, qeyd olunduğu kimi 2,6 dəfə artaraq 38 milyard manat olmuş, o cümlədən qeyri-neft sektoru 1,8 dəfə, neft sektoru isə 4,1 dəfə artmışdır.

UMD-da özəl sektorun payı 2008-ci ildə 84,5 faiz təşkil etmişdir. İl ərzində UDM-un real artımı 10,8 faiz, o cümlədən neft sektoru üzrə 7 faiz, qeyri-neft sektoru üzrə isə 15,7 faiz olmuşdur. UDM-un adambaşına düşən nominal həcmi 2003-cü ilə nisbətən 5 dəfə artaraq 4440 manat təşkil etmişdir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun və Dünya Bankının hesabatlarında Azərbaycanda həyata keçirilən sistemli iqtisadi islahatlar və 2009-cu il üçün respublikanın iqtisadi inkişaf perspektivləri, hazırlanmış büdcə sənədləri, dünya maliyyə böhranının ölkə iqtisadiyyatına təsirinin qarşısının alınması ilə bağlı görülən tədbirlər müsbət qiymətləndirilmişdir. İqtisadi yüksəlişin əsas bazası olan sənaye sahəsində 2008-ci

İldə istehsal olunmuş məhsulun həcmi 28 milyard manat təşkil etməklə il ərzində 7 faiz, son beş ildə isə 2,5 dəfə artmışdır” [6, s.182-183].

Azərbaycan iqtisadiyyatının yeni iqtisadi sistemə transformasiya olunması, mülkiyyət münasibətlərinin dəyişməsi özəl sektorun inkişafına yol açmışdır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri inkişaf etdirilmədən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkün deyildir. Bunlar nəzərə alınaraq sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev sahibkarlığın inkişafını vacib sahə elan edərək demişdir: “Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, sərbəst iqtisadiyyata yol verilməsi, bazar iqtisadiyyatının yaradılması bizim strateji yolumuzdur”.

Bu yol hazırda ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam və inkişaf etdirilir. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə əvvəlki illərdə olduğu kimi son illərdə də sahibkarlığın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilir. Belə ki, azad sahibkarlıq fəaliyyətinə geniş imkanlar yaratmadan işsizlik probleminin aradan qaldırılmasının, infrastrukturun yeniləşdirilməsinin, regionların tarazlı və davamlı inkişafının və digər mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyünü düzgün müəyyənləşdirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2010-cu ildə də özəl sektorun inkişafına xüsusi diqqət yetirmişdir. 2010-cu il ərzində 170-dən çox yeni müəssisənin açılışı və təməl qoyma mərasimi keçirilmiş, regionların tarazlı inkişafının təmin edilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəlməsində müstəsna rol oynamışdır. Regionlarda 160-dan çox sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət və ticarət müəssisəsi tikilib istifadəyə verilmişdir. Müasir şəraitdə innovasiya proseslərinin tətbiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İnnovasiya-yeni məhsulların və əsas texnologiyaların rəqabət üstünlüyünün təmin edilməsi, sahibkar firmaların işlərinin səmərəliliyinin artırılması və inkişafına təsir göstərən yeniliyin yaranması, genişlənməsi və istifadəsinin inkişaf edən kompleks prosesidir.

İnnovasiya sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərini inkişaf etdirmək və təqdim etmək xüsusilə zəruridir. İnnovasiya sahibkarlıq fəaliyyəti dedikdə hüquqi şəxs yaratmadan elmi-texniki sahədə sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxsləri, yəni bu fəaliyyət növü ilə məşğul olmağa şəhadətnamə almış fərdi sahibkarları nəzərdə tuturuq. İnnovasiya sahibkarlıq fəaliyyətinin bu subyektlərinə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində yeniliklər işləyib hazırlayan və reallaşdıran ixtiraçılar, konstruktorlar, texnoloqlar və digər yaradıcı şəxsləri aid etmək olar.

İnnovasiya sahibkarlığının əsasını yeni növ məhsulun yaradılması və mənimsənilməsi, sözün geniş mənasında qiymətlərin və s. hazırlanması təşkil edir. Belə sahibkarlığın müəyyən edici hissəsi məhsulun yaradılması və istehsalı hesab edilir ki, onlar sonralar istehlakçılara satılır. İnnovasiya sahibkarlığının təşəkkül tapması işləmək qabiliyyəti olan əhalinin təhsil səviyyəsindən, yalnız innovasiya ideyaları təklif etməyi deyil, həm də onları təcrübədə həyata keçirməyi bacaran elmi kadrların hazırlığı səviyyəsindən asılıdır. Bir çox ölkələr yüksək ixtisaslı elmi kadrları “öz tərəfinə çəkməklə” məşğul olurlar ki, bu həmin ölkələrə daha az

məsərəflə və daha yüksək sürətlə elmi-texniki tərəqqini və innovasiya sahibkarlığını inkişaf etdirməyə imkan yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkar olmaq istəyinin bir neçə səbəbləri vardır:

- pul qazanmaq;
- ictimai rifaha töhfə vermək;
- azad fəaliyyət göstərmək;
- cəmiyyətdə özünü təsdiq etmək və s.

Bu səbəblərdən asılı olmayaraq sahibkarların başlıca məqsədi mənfəət əldə etməkdir.

Ümumiyyətlə, hesab edirəm ki, gələcəkdə sahibkarlığın inkişafına yüksələn dinamika vermək üçün innovasiya meyilləri nəzərə alınmalıdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda və keçid iqtisadiyyatı dövrünü yaşayan digər ölkələrdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirib bazar iqtisadiyyatına keçmək üçün innovasiya sahibkarlığının rolu əvəzəedilməzdir. Çünki bu ölkələrdə istehsal imkanları, məhsulun keyfiyyəti digər ölkələrlə müqayisədə çox aşağıdır. Bu ölkələrin istehsal etdikləri məhsullar dünya bazarında rəqabətə dözmür, hətta bu məhsullar dünya bazarı üçün yararlı deyildir. İnsanların yaradıcılıq potensiallarından istifadə etmək məqsədilə innovasiya sahibkarlığının inkişafı və ona dövlətin yaxından köməyi vacibdir.

Bazar iqtisadiyyatlı inkişaf etmiş ölkələrdə elmi-texniki tərəqqinin inkişafı innovasiya sahibkarlığı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, sahibkarlığın 2 formasını fərqləndirmək olar: onlardan biri yeniliklərin tapılması və reallaşdırılmasıdır ki, buna da innovasiya sahibkarlığı deyilir. Digəri isə xalis bazar sahibkarlığıdır. Buna da marketinq deyilir. Elmi-texniki nailiyyətlərin istesala tətbiqi innovasiya adlanır.

İnnovasiya prosesi hər şeydən əvvəl aşağıdakıların yerinə yetirilməsindən ibarətdir:

- Yeni məhsulların mənimsənilməsi, buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi.
- Yeni istehsal vasitələrinin istehsal prosesinə cəlb edilməsi.
- Yeni texnologiya və məhsulun istehsalı üsullarından istifadə edilməsi.
- İstehsalın təşkili və idarə olunmasının daha mütərəqqi formaları.

İnnovasiyanın nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir.

- Məhsulun çeşidi təzələnir, rəqabət qabiliyyəti yüksəlir, əhalini tələbatının ödənilməsinə kömək edir.
- İstehsalın səmərəliliyi yüksəlir, məhdud resurslardan qənaətlə istifadə olunur, istehsal xərcləri azalmaqla mənfəət artır.
- Yeniliklər sosial nəticələrlə səciyyələnir.

Lakin innovasiya sahibkarlığını təşkil etmək o qədər də asan deyil. İlk əvvəl bunun üçün çoxlu miqdarda maliyyə vəsaiti tələb olunur. Bu çətinliyi aradan

qaldırmaq yollarından biri də lizinq müqavilələrinin bağlanmasıdır. Bu müqaviləyə uyğun olaraq, lizinq şirkəti sifariş olunan maşın, avadanlıq və s. malı istehlakçıdan alır və sifarişçiyə icarəyə verir. Müqaviləyə əsasən icarə haqqı amartizasiya ayırmaları və lizinq şirkətinin mənfəətindən ibarət olur.

Xarici iqtisadçılar isə innovasiya sahibkarlığı ilə iri müəssisələrin məşğul olmasını məqsəduyğun sayırlar. Buna səbəb bilavasitə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, innovasiyanın mənimsənilməsinin yüksək xərc tələb etməsidir. Bu xərc isə, əsasən, qiymətli ixtiralar və yeni sınaq nümunələrinin hazırlanması işinin çoxsaylı əmək kollektivinin səyini və çox güclü maddi texniki baza tələb etməsindən irəli gəlir. Odur ki, yalnız yüksək maliyyə vəsaitinə malik olan iri firmalar innovasiya layihələrini başa çatdırıa bilərlər. İri firmaların digər üstünlüyü orada çoxməqsədli tədqiqatların hazırlanmasıdır. Həm də bu firmalarda sınaq, layihə və elmi tədqiqat işlərinin aparılması zamanı müxtəlif yanaşmalardan istifadə edilməsi də onların digər üstünlüyünü müəyyən edir.

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə ixtiraçılıq fəaliyyətinə elmi-texniki tərəqqinin əsas amili kimi baxıldığından bu ölkələrdə ixtiranı müdafiə etmək üçün patent sistemi tətbiq edilir. Bu sistemə əsasən patent sahibinə həmin ixtiranın xüsusi mülkiyyətçisi hüququ verilir və ixtiraya intellektual əmək məhsulu kimi baxılır.

Təssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda respublikamızda innovasiya sahibkarlığından zəif istifadə edilir. Halbuki, müəssisələrin modernləşdirilməsi, müasir və mütərəqqi texnologiyanın tətbiqi, bazarda amansız rəqabətə davam gətirə bilən məhsulların istehsalı innovasiya sahibkarlığından çox asılıdır.

Xalq təsərrüfatının, sənayenin gələcək inkişafı innovasiya sahibkarlığına əsaslanmalıdır. Çünki iqtisadi artımın əsası kimi struktur dəyişikliklər texnoloji proseslərsiz mümkün deyil. Burada hərəkətverici qüvvə innovator, ətraf mühit və müəssisədir. Bu üç sistem bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Yeniliklər bazarının normal fəaliyyəti intellektual mülkiyyətdən düzgün istifadəni tələb edir. İntellektual mülkiyyət, əsasən, 4 növə ayrılır: patent, ticarət markası, müəlliflik hüququ və sənaye sirləri. Bunların hərəsinin öz funksiyası var. Belə ki, patent-ixtiraçılar arasında müqavilə, ticarət markası – firmanın, müəssisənin rəmzi, müəlliflik hüququ isə orijinal müəlliflik deməkdir.

İnnovasiya sahibkarlığının müvəffəqiyyətinin əsas şərtlərindən biri innovasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsidir. Bu, asan deyil, lakin zəruridir. Çünki innovasiya prosesinin stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir.

İnnovasiya prosesinin mərhələləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Daxil olmuş ideyaların sistemləşdirilməsi, yeni məhsul ideyalarının hazırlanması.
- Eyni məhsulun iqtisadi səmərəliliyinin təhlili, marketinq proqramının hazırlanması.
- Yeni məhsulların hazırlanması.

- Bazarda testləşdirmə aparılması.
- İstehsalatda yeni məhsulun tətbiqi barədə qərar qəbul edilməsi.

Beləliklə, innovasiya prosesinin son məqsədi yeni məhsulun kommersiya qabiliyyətinin yüksəldilməsi və kütləvi istehsalının təşkilidir.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995.
2. Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1996.
3. “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişaf problemləri” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2003.
4. Əlirzayev Ə.Q. Azərbaycanda sahibkarlığın inkişaf problemləri və həlli yolları: nəzəriyyə və təcrübə. Bakı, Elm, 2000.
5. Əhmədov N.H. İnnovasiya sahibkarlığı və aqrar sektora onun nəticələri. İnnovasiyalı kənd təsərrüfatı istehsalının formalaşdırılması problemlərinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 2010, səh.44-45.
6. Məhərrəmov A.M. Sahibkarlıq: nəzəriyyədən praktikaya. Bakı, Nurlan, 2009, s.182-183.

**PSİKOLOJİ TƏSİR PROSESİNDƏ ŞƏXSİYYƏT
AMİLİNİN ROLU**

**PSİKOLOJİK ETKİ SÜRECİNDE
KİŞİLİK ETMENİNİN ROLÜ**

PSYCHOLOGICAL IMPACT OF PERSONALITY FACTOR

**ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ФАКТОРА
ИНДИВИДУАЛЬНОСТИ**

Behruz İmamverdioğlu ELMAMUZ*
Jafar Taliboğlu PAKNƏZƏR**

Özet

Kişiliğin sosyal hayat içinde psikolojik mevkiini değerlendirmek için iki önemli etmene dikkat etmek gerekir. Bunun için insanın sağlıklı veya hastalık sırasında psikolojik durumu izlenmelidir. Psikolojik yardım veya sohbet sürecinde kişilik etmeni özellikle dikkate alınmalıdır.

Makalede, kişiliğin oluşması ve insanlar arasında sosyal ilişkilerin psikolojik etkisi tahlil edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Psikoloji, kişilik, süreç, sağlıklı olmak, hasta olmak

Summary

Identifying psychological condition of persons in society, it is important to take into consideration two factors, related with psychological safe condition of persons (psychological safe and psychological unsafe)

In condition of person's psychological discomfort, psychological help is necessary for him/her and psychological advice which makes particular sense.

Features of formation of personalities in society is disclosed in the work in presence and absence point of view of psychological discomfort.

Key Words: Psychology, personality, proses, safe, unsafe.

---

* Department of consultation, Parsabad, Moghan Branch Islamic Azad University / IRAN

** Department of consultation, Parsabad, Moghan Branch Islamic Azad University / IRAN

Psixoloji təsir ikitərəfli prosesdir; Psixoterapevt – xəstə, psixoloq – sağlam adam, tərbiyəçi – uşaq. Bu prosesdə onların hər birinin öz statusu, öz rolu, öz mövqeyi vardır. Lakin bir cəhət şəxsizdir.

Psixoloji təsir prosesində həm psixoterapevtin, psixoloqun və ya tərbiyəçinin, həm də xəstəlik sayılan və ya uşağın şəxsiyyəti ilə bağlı amillər həlledici rol oynayır.

Psixoloji məsləhət və yardım xidməti bir çox ölkələrdə hələ yeni formalaşır. Psixoterapiyanın tarixi daha qədimdir. Bu sahədə əldə edilən zəngin təcrübə psixoloji təsir prosesində şəxsiyyət amilini daha ətraflı aydınlaşmaq imkanı verir. Gəlin, əvvəlcə məsələni bu aspektdə nəzərdən keçirək.[2.s: 609]

Psixoterapevtlərin demək olar hamısı təsdiq edirlər ki, öz-özlüyündə metodlar və priyomlar deyil, psixoterapevtik şəxsiyyəti müalicə edir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, pedaqoji təcrübə bu həqiqəti çoxdan təsdiq etmişdir. Müəllimin şəxsiyyəti böyük təsir gücünə malikdir.

Hər hansı tərbiyə metodu öz-özlüyündə nə qədər səmərəli olsa da, müəllimin şəxsiyyətini əvəz edə bilməz.

Bu mənada da haqlı olaraq deyilir ki, tərbiyə edənin özünü tərbiyə etmək lazımdır.[2.s: 610]

Bəs, psixoloji təsir göstərilən adamın özünün şəxsiyyəti nə kimi rol oynayır?

Biz ona orqanizm kimi, yoxsa şəxsiyyət kimi yanaşmalıyıq?

Şəxsiyyət amilini psixoloji təsir prosesində necə nəzərə almaq olar?

Bu sualları eksperimental material əsasında aydınlaşdıraq.

Bir eksperiment zamanı adamları iki qrupa ayırmış və onlara oyanma halı yaradan iynə vurmuşdular.

Birinci qrupda preparatın göstəracəyi təsir izah etmiş, ikinci qrupda bu haqda belə bir məlumat verməmişdilər.

Birinci və ikinci qrupda eksperiment zamanı bundan başqa heç bir fərq olmamışdır.

Hər iki qrupda eksperimentator özünü eyni qaydada aparmışdır.

Lakin iynəni vurandan sonra qrupun birində adamlar birdən-birə şadlanmağa və ya hirsənməyə başlamışlar.

Digərində isə heç bir şey hiss etməmiş və özlərini adi qaydada aparmışlar. Eksperiment prosesində adamların davranışını psixoloji cəhətdən izah etmək çətin deyildir.[2.s: 611]

İzahatdan asılı olaraq onların inyeksiyaya (dəri altına iynə ilə dərman yeritmək) münasibəti müxtəlif olmasdır. Bu eksperiment «epizoddur».

Gəlin indi təsəvvür edək ki, hər hansı bir adam, məsələn zərurət üzündən uzun müddət psixotvor dərman qəbul edir. Görəsən bu onun özünə verdiyi qiymətlərə özünə münasibətinə, onun gerçəklik haqqındakı təsəvvürlərinə təsir göstərirmi? Məsələyə ümumi şəkildə yanaşsaq, burada iki halın mümkün olduğunu deyə bilərik.

Tutaq ki, iki xəstə nevrozdan müalicə olunur. Onlar xeyli sakitləşmişlər.

Xəstənin biri belə hesab edir ki, onun sakitləşməsinə səbəb qəbul etdiyi dərmanlardır.

Digər xəstə isə məsələyə şəxsiyyət baxımından yanaşır. O göstərir ki, əvvəl xəstə idim, ona görə hirsələnirdim.

İndi isə sağalmışam, adamlar məni, məndə onları düzgün başa düşürlər. Həmin sözləri, gəlin, psixoloji terminlərlə ifadə edək. Onda məlum olacaqdır ki, xəstə özünün sakitləşməsinə, öz şəxsiyyətinin, özünün - özünə, başqa adamlara, dünyaya münasibətlərinin dəyişilməsi ilə izah edir. Psixoloji müşahidələr göstərir ki, ikinci xəstə birinciyə nisbətən daha tez sağalır. Tutaq ki, xəstələrin hər ikisi müalicə kursunu qurtarmışdır.

Ancaq artıq dərman qəbul etmirlər. Həmin xəstələrdən hansında sonralar nevroz yenidən əmələ gələ bilər?

Psixoloji müşahidələr göstərir ki, yenə də birinci xəstədə nevroz nisbətən çox azdır. Psixoloji cəhətdən bunu nə ilə izah etmək olar? Bu mühüm suala psixoloqlar belə cavab verirlər:[1.s:35]

İkinci xəstə müalicə kursuna qurtarandan sonra da onun özü və dünya haqqında dəyişilmiş təsəvvürləri mühafizə olunur. Qeyd edək ki, onda özü haqqında sağlam adam təsəvvürü yaranmışdır: o, özünü xəstə hesab etmiş – onun reaksiyaların, davranışını öz-özlüyündə bu təsəvvürlər formalaşdırır.

Özünü pis hiss edəndə xalis fizioloji səbəblərə əlaqədar olaraq alkoqoliklərdə, peşmançılıq hissi yaranır, onlar özlərini nədə isə günahkar hesab edirlər. Bu zaman alkoqoliklərdə, ani surətdə olsa da, öz həyatlarını dəyişmək niyyəti əmələ gəlir.

Psixoloqlar belə hesab edirlər, psixoterapiya sərxoşun «peşmançılığından» istifadə etdikdə, alkoqolikin müalicəsi daha səmərəli gedir.

Təbabətdə belə bir aforizm vardır:

Bu, o deməkdir ki, xəstədə özü haqqında sağlam adam təsəvvürü yaratmaq, onun özünə və ətrafdakı adamlara münasibətini dəyişmək, başqa sözlə şəxsiyyət amilini nəzərə almaq lazımdır. Təcrübəli psixoterapevt müalicə prosesində şəxsiyyət amilinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu cəhəti nəzərə almadan xəstəni səmərəli müalicə etmək mümkün deyildir.[1.s: 53]

Təbabətin hansı sahəsinə müraciət edirsiniz-edin, hər yerdə həmin psixoloji həqiqətin şahidi olacaqsınız.

- şəxsiyyət amili metodlarından yenə misal:

Məşhur həkimlərdən birinin adı ilə bağlı olan bir əhvalat məlumdur. Həkim ağır vəziyyətdə olan bir xəstəni müalicə edir. O, xəstə ilə ilk söhbətində ondan soruşur:

--Otaqda neçə nəfər adam var. Xəstə cavab verir:

- İki nəfər.

Həkim etiraz etdi:

-Düz saymadın, otaqda üç nəfər var. Xəstə razılaşmadı. O həkimi və özünü göstərmiş dedi:

-Əgər sən mənimlə müttəfiq olsan, biz ikimiz birlikdə xəstəliyə qalib gələcəyik, əgər sən xəstəliklə müttəhid olsan, onda xəstəlik qalib gələcək.

Bu əhvalatın məcazi mənası vardır. Şəxsiyyət amilini nəzərə almadan xəstəni səmərəli müalicə etmək olmaz. Psixoloji təsir də şəxsiyyət amilinə istinad etməlidir.

Psixoloji məsləhət və yardım prosesində də şəxsiyyət amilinin nəzərə alınması xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloq məsləhət üçün ona müraciət edən adamın şəxsiyyətini, emosional reaksiyalarının xüsusiyyətlərini, motivasiya sahəsini münasibətlər sistemini və s. ətraflı öyrənir. O, bu məlumatlar əsasında həmin adamın üzünə və ətrafdakı adamlara münasibəti dəyişir, qeyri-adekvat reaksiyalarını və davranış formalarını islah edir. Zəruri zallarda isə ailədə və kollektivdə adamların ona münasibətini dəyişir.

Bir maraqlı məsələyə də diqqət cəlb edək: psixoloqlar praktik işçilərə, birinci növbədə isə müəllimlərə psixoloji təsir zamanı həmişə şəxsiyyət amilinin nəzərə alınmasını məsləhət görmüşlər. Onlar A.S.Makarenko, S.Suxomlinski və başqaları təcrübələrinə dəfələrlə müraciət etmiş görkəmli pedaqoqların bu sahədəki sirrini, onların şəxsiyyət amilini nəzərə alması ilə izah etmişlər.

Bu gün psixologiyanın özünün tətbiqi elmə çevrildiyi bir şəraitdə psixoloji məsləhət və yardım praktikası ancaq şəxsiyyət amili əsasında düzgün inkişaf edə bilər. Bu cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır. [4.s: 55]

İctimai münasibətlər və şəxsiyyət psixologiya elmində əsas kateqoriyalardan biri hesab olunur.

Lakin bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, həmin kateqoriya heç də xalis psixoloji kateqoriya deyildir.

Şəxsiyyət bir çox elmlər, xüsusən də bütün ictimai elmlər tərəfindən ayrı-ayrı istiqamətlərdə öyrənilir.

Psixologiya elmini şəxsiyyətin psixoloji siması onun daxili aləminin psixi həyatının formalaşması prosesinin qanunauyğunluqları maraqlandırır.

Bu zaman psixologiya elmi yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz belə bir fundamental faktı əsas götürür ki, psixi hadisələr fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşır, inkişaf və təzahür edir, öz-özlüyündə onlar fəaliyyət və ünsiyyət deyil, şəxsiyyətə məxsusdur.[3.s: 58]

Şəxsiyyətin psixologiyası məsələləri son dərəcə mürəkkəb xarakter daşıyır. Şəxsiyyətin başlıca xassələri hansılardır? Onlar necə formalaşırlar?

Şəxsiyyətin xassələrinin obyektiv əsasını nə təşkil edir?

Bu suallara cavab vermək üçün məsələnin həllinə metodoloji baxımdan düzgün yanaşmaq zəruridir. Bir halda ki, biz şəxsiyyət anlayışı ilə insanı ictimai varlıq cəmiyyətinin üzvü kimi səciyyələndiririk. O zaman zəruri surətlə məsələyə «cəmiyyət və şəxsiyyət» problemini aspektində yanaşmalı insanın cəmiyyətdə həyatını öyrənməliyik. K.Marks «Feyerbax haqqındakı tezislərin» 6-

cı maddəsində bu cəhəti xüsusilə qeyd edir. O yazır: «insanın mahiyyəti, ayrıca bir fərdə xas olan abstrakt bir şey deyildir».

İnsan mahiyyəti öz gerçəkliyində ictimai münasibətlərin məcmusudur.

İctimai münasibətlər nədir?

Onların hansı növləri vardır?

İctimai münasibətlər şəxsiyyətin psixi simasını necə müəyyən edir?

Bu sualları qısa da olsa aydınlaşdırmaq.

Sosial qrupların, siniflərin və millətlərin iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatı və fəaliyyət prosesində onların arasında və öz daxilində əmələ gələn münasibətlərə ictimai münasibətlər deyilir. Ayrı-ayrı adamlar ictimai münasibətlərə bu və ya digər sosial ümumilik və qrupun üzvü kimi daxil olur.

Fərdlərin münasibətləri yalnız ilk baxışda daha çox şəxsi münasibətlər kimi görünür. Əslində isə onlar bir-birilə ünsiyyətə bu və ya digər sosial müəyyənliyə mənsub olan fərdlər kimi daxil olurlar.

İctimai münasibətləri maddi və ideoloji münasibətdən olmaq üzrə iki böyük qrupa bölürlər.

Maddi nemətlər istehsalı cəmiyyətin əsasını təşkil edir. Buna görə ictimai münasibətlər içərisində maddi münasibətlər – iqtisadi istehsal münasibətləri, xüsusi yer tutan aparıcı, müəyyənədicisi münasibətlərdir. Maddi ictimai münasibətlərin xarakteri cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri ilə müəyyən olunur, onlar adamların şüarı və iradəsindən asılı deyildir.[4.s: 9]

Şəxsiyyət üçün cəmiyyət sadəcə olaraq xarici mühit deyildir. O, cəmiyyətin üzvü kimi, cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlər sisteminə daxil olur və bu əsasda onun bir şəxsiyyət kimi özünəməxsus xassələri formalaşır.

Şəxsiyyətin psixoloji xassələrinin ictimai münasibətlərlə əlaqəsi müxtəlif amillərlə şərtlənir. Hər bir konkret adam ictimai münasibətləri fəaliyyət və ünsiyyət prosesində müxtəlif sosial qrupların (o cümlədən, ailənin) vasitəsilə mənimsəyir.

Bu o deməkdir ki, hər bir konkret şəxsiyyət cəmiyyət həyatına özünəməxsus tərzdə daxil olmuş, qoşulmuşdur.[5.s:19]

Onun həyat və fəaliyyətində ictimai münasibətlərin müxtəlif növləri öz reallığını müxtəlif şəkildə tapır. Gəlin misal göstərək: görəsən, fəhlə, müəllim və ya alim istehsal münasibətlərinə eyni şəkildə daxil olurlarmı? Şübhəsiz ki, yox. İctimai münasibətlərin növləri müxtəlif olsa da, onlar hər bir şəxsiyyətin həyatında eyni dərəcədə yer tutmur. Onlardan hər hansı biri müəyyən bir adamın həyatında bilavasitə mühüm rol oynadığı halda başqasının həyatına dolayı yolla təsir göstərir.

İctimai münasibətlərin hər hansı bir növü müəyyən bir adamın həyatında üstün yer tutduğu halda başqasının həyatında köməkçi yer tutur. Adamlardan biri ictimai münasibətlərin bu və ya digər növünə epizodik şəkildə daxil olur, halbuki başqa bir adamın bütün şüurlu həyatı ictimai münasibətlərin həmin növü ilə üzvi surətdə bağlı olur.[5.s: 12]

İctimai münasibətlərin növlərinin müxtəlif adamların həyatında müxtəlif yer tutmasını nə ilə izah etmək olar?

Bu adamların hansı sinfə, millətə, etik qrupa mənsub olması, daxil olduğu sosial qrupa, o cümlədən ailəsinin tipi və quruluşu, təhsil səviyyəsi, hansı ictimai və siyasi partiyanın üzvü olması və s. ilə əlaqədardır.

Bundan asılı olaraq adamların fəaliyyət və ünsiyyəti prosesində özünəməxsus cəhətlər meydana çıxır. Onlar özlərinin hüquq və vəzifələrinə müvafiq olaraq kollektivdə ailədə, başqa sosial qruplarda yaranan şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünəməxsus yer tuturlar. Bu cəhətlər tədricən onların hərəkət və əməllərində, tələbatlarında, fəaliyyət motivlərində və başqa psixoloji xassələrində təzahür edir.

Möhkəmlənir və onları şəxsiyyət kimi səciyyələndirən xassələrə çevrilirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri: Bakı, 2002.

2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2003.

3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2006.

4. Qədirov Ə.Ə., Məmmədov İ.N. Yaş psixologiyası, Bakı, 1986.

5. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, Ozan, 1998.

6. Psixologiya jurnalı. Bakı, 2006.No1
Psixologiya jurnalı. Bakı;2008.No2

**TO EVALUATE THE ABILITY OF THE
AGRICULTURAL PLAINS ZONATION MAHIDASHT
USING GIS**

**MAHIDAŞT KÖYÜNÜN TARIMINDA VERİMLİ ALAN
ORTAYA KOYMADA CAMDAN YARARLANMA
İMKÂNLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ**

**ОЦЕНИТЬ СПОСОБНОСТЬ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО ЗОНИРОВАНИЯ РАВНИН
МАХИДАШТ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СТЕКЛА**

**Mansor PARVİN* - Dr. Mohammad Reza SERVATİ **
Parviz KARDAVANI*****

Özet

Mahidaşt Havzasının arazi yapıyla ilgili jeomorfolojik araştırmalar buraların farklı değişkenliklere sahip yer olduğunu ortaya çıkardı. Bu durum bölgedeki çeşitli elementlerin yansımalarıyla ilgiliydi. Bölgenin tektonik (yer hareketleri) faaliyetlerinin sonucu arazinin aşınma elementlerinin yansımalarının etkisinden kaynaklanmaktadır. Bu araştırmada Kermensah ilçesinde bulunan Mahidaşt düzlüğünün köy kullanımının potansiyel ölçüsü değerlendiriliyor. Değerlendirmek için arazisinin toprak bilimi, jeoloji, jeomorfoloji, yükseklik ve toprağın eğimi değişkenlerinden yararlanılmıştır.

Köy kullanımının değerlendirilmesi için düşük kalite 5, değişkenlerin her biri 4, orta kalite 3, çok iyi kalite 1 puan bile tayin ediliyor ki bunlar harita üzerinde elde edilen puanlarla yazılıyor. Böylece etkinlik topraklar ve verimli alanlar tespit ediliyor.

Anahtar Kelimeler: köy kullanımı potansiyeli, verimli alanlar, Mahidaşt, GIS

---

* Department of Geography, PH.D Student Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran / IRAN

** Associate Professor of Shahid Beheshti University of Tehran / IRAN

*** Associate Professor of Tehran University / IRAN

Abstract

Mahidasht basin geomorphologic study indicates that the transformation is different. In this case, the effects of various elements in the region. Most of today's major result of tectonic activity and erosion of the area. In this research area to assess the potential size of Kermanshah Plain Mahidasht in agriculture and its role has been crop. Member to determine the zoning of agricultural plains Mahidasht weight or score is used. To do this, ranging from soil science, geology, Geomorphology, and the height and slope of the land is used. Each of the variables in five factors, the range of its scores with the ability to very low for agricultural rated 5, features a low score of 4, feature an average score of three, good quality and feature high up in a considered and overlapping layers according to the scores obtained in the GIS map interface is obtained from crop fields.

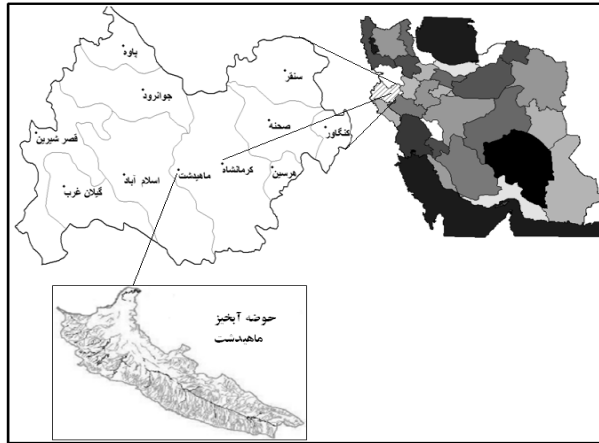
Key Words: Zonation, Agricultural potential, Mahidasht, GIS Introduction

Any mistake in the operation will cause the loss of this precious resource. The exploitation of the soil should be such that in addition to achieve maximum production, these precious resources for future use injury. Possible use of land in the conservation of individual resources in an ecosystem and the ecosystem is stable condition. On the other hand the concept of giving value to a land unit is applied. Unit considered. Usually the soil through the mountains to the valleys and flood plains are transferred. Lime in the soil and become a rock or pebbles to fine particles or sediment in and around there, depending on the material of this soil is that Fans of rock they have there. The slope of the land, the soil is usually 5-2 percent, but may also be found on slopes steeper or gentler. Shallow soils and alluvial soils are coarse and the young are called debris. Outstanding examples of these studies, the use of homogeneous units of mutual funds by combining the features and capabilities of each area of land units on the land and its resources. Geomorphologic units in the basins of the watershed zones (Ahmad 1358; Ghavami, 1369; Nahtani, 1376) to determine facilities in many application areas can be found. They show a consistent but not fully generalize to other areas. So try to be the results of the model with the existing realities adjusted and compared to be in this research, several could be named as such work is by Shahbazi Kia et al (1384)) in the sub-basins Aras River and conducted other research in the same basin as has been done Taleghan (Bayat and others 1385).

Geographical study area

The study area 25 km south of Kermanshah and in the scope of political - administrative city located in Kermanshah, The total watershed area watershed area of 1438 square kilometers which is equivalent to 839 kilometers Mahidasht area is devoted to Van, and southwest to the northwest and southeast surrounding it (Figure 1).

Figure 1: Local political watershed Mahidasht

Methods

Several factors determine your ability to crop cultivation and the land are involved. At first glance, the factors that have affected crops in the plains Mahidasht the member variables, including soil science, geology, groundwater quality and water table level and the height and slope of the land they have. These data are of this research. For the various factors affecting your crops and affect them in different parts of the plain, each operating according to the scope of the five categories with scores of potential too low for agricultural rated 5, features a low score of 4, feature an average score of 3 and capability Good points 2 and AI has been rated one of the research work of this classification technique is included. Faults and the peak height were used (Figure 2). The digital elevation model map of the slope map was produced (Figure 3). Landsite satellite images of the 2002 convention and the extract was used. This map was obtained for the region (Figure 4). Border units in the survey of all watersheds, cell size 90 * 90 on the digital elevation and data on WGS1984. Zone38N respectively. Data in this part of the library obtained by addition For analysis of statistical data in climate and weather stations hydrocarbons and has been used for hydrological river of death. In the meantime, for observation and measurements of the work field is widespread. Instruments of physical research, topographic maps, geology, soil science, aerial photography and satellite imagery ETM + and IRS, which have formed the tools nonphysical computer software, including the Exell, Ilwis, ArcGIS, Arc view, Er mapper are included.

Agriculture and land use types are

Table number 1 agricultural land units Mahidasht separation unit (ha, percent).

Total	Fallow	Fallow water	Non-fruit trees	Dry garden area	Blue Area Garden	Dry farming area	Irrigated Area	نوع کاربری
7130	318	11	49	10	99	580503	13290	Mahidasht
23/4	4	%1	%6	%1	1	82/8	5018/5	Percent

Irrigated area of cultivated area, rained area garden blue garden area of dry, non-fruit trees, blue fallow fallow Total .

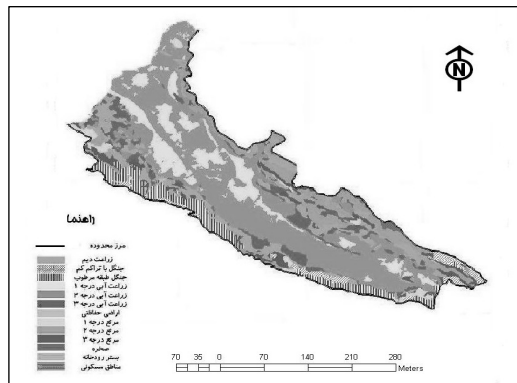
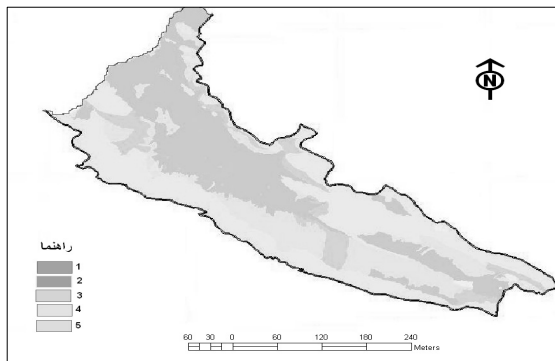

Figure 5: The land Mahidasht

The analysis also provided information layer of soil science maps, elevation and slope, geology, water table levels and groundwater quality, groundwater is used for the score. overlapping maps using GIS have been placed on the special analytical functions of GIS software in different layers of maps, zoning maps can be prepared by CROP) Figure 6).

The number 6: Power for Land

Conclusion

As mentioned in the analysis, several factors are involved on the ground culture and a member of the growing season. In view of these factors in this study have been prairie Mahidasht MET trials include: soil science, geology, groundwater quality and land height and slope. Points 2 and 3, and good quality is considered an excellent feature. Then for each special agent map is provided. Finally, the special maps of each factor and the scores obtained with Ykdygrhmpvshany land for cultivation have been identified with different capabilities.

RESOURCES

1- Ahmad, Hisham, 1375 soils and water resources of North West River Basin based on satellite images of the Zayandehrud, MSc thesis, Shahid Beheshti University, Tehran

2- Parvin, M., 1389, review Mahidasht watershed, with emphasis on Agriculture, Islamic Azad University, Tehran Science and Research, PhD thesis, Supervisor doctor wealth MR.

3 - Parvin, M., 1379, review of water resources and issues Mahidasht, Tehran University master's thesis, Supervisor Pervez Krdvany doctor.

Ministry of Energy, 1378, Marnamh hydrometric stations - Bear Abad Mahidasht -4

5- Ministry of Energy, 1378, and the understanding of groundwater Mahidasht,

6- Ramsht, MH, Geomorphological maps and symbols, the publisher

7- Armed Forces Geographical Organisation, 1378, Slope map 1:250000 Kermanshah, Tehran

8- State Geological Survey, Geological Map Mahidasht 100,000

9- Geological survey of Iran, 1:250000 Geological Map of Kermanshah

10- The geographical organizations of the Armed Forces, (1375): 1:50000 topographic maps, Mahidasht

11- The geographical organizations of the Armed Forces, 1388, the IRS aerial image Mahidasht

12- Respect, governor, 1372, Klymatvlvzhy surface waters of the river of death, Tehran University

13- Soil and Water Engineering of Kermanshah, Kermanshah Spring 1376

14- Shehata, SH.M.2006.Land suitability of North DeltaRegion for Sakha-93 Wheat Cultivar.Egept.J.Agric, 84 (4), 2006

15 - Sys, C.Vanranst.E. and J Debvay. 1991. land evaluation.Part II. Method of land evaluation International traninig center for post graduate soil Scientist. Ghent university. L Gent Belgium.247p

THE REVIEW AND ANALYZE OF THE FACTORS AFFECTING DIVORCE

BOŞANMAYA SEBEP OLAN ETMENLERİN TAHLİLİ

ОБЗОР И АНАЛИЗИРУЕТ ФАКТОРОВ, ЗАТРАГИВАЮЩИХ РАЗВОД

Malahat Yousefi FAROKHI* - Khadije Yousefi FAROKHI**

Abstract

Social developments of the past decades on a global level have made families to face with changes, challenges, issues and a variety of new demands. During this period, due to the numerous and complex causes, families have been threatened to separated. When a family functions such as living, social, psychological, cultural and economic are damaged one after another; the members gradually lose their sense of satisfaction. Extensive researches have been conducted in the world and in Iran trying to identify factors influencing on the divorce. In this paper, it is tried to analyze the performed researches in the world as well as in Iran in theoretical and meta-analysis framework.

Key Words: Divorce, Sociological Factor, Psychological Factor, Living Factor, Meta-analysis.

Özet

Küresel dünyada sosyal gelişmeler nedeniyle aileler, sorun ve taleplere karşı karşıya kalmışlardır. Bu süre içinde ailelerden çoğu türlü nedenlerle ilgili boşanma tehlikesi yaşamışlardır. Birlikte yaşayan aileler; Sosyal, psikolojik, küresel ve ekonomik, kültürel yönden ard arda yıpranıyor ve bu nedenle aile bireyleri yavaş-yavaş memnunluk duygularını kaybediyor. Yaşanan psikolojik gerginlikler; sonuçta aileleri yıpratmakta, ayrılmalarını ortaya çıkartmaktadır. Buna sosyal boşanma deniliyor.

---

* Parsabad Moghan Branch, Islamic Azad University, Parsabad Moghan / IRAN

** Parsabad Moghan Branch, Islamic Azad University, Parsabad Moghan / IRAN

Dünyada, İranda boşanmayı etkileyen etmenleri ordtaya çıkartmaka sebebiyle bir çok araştırmalar yapılmaktadır.

Makalede, bütün bu araştırma sonuçları ele alınarak Meta Tahlil Metodu uygulanarak incelenmektedir.

Anahtar kelmeler: Boşanma, sosyoloji etmek, psikolojik etmen, hayat etmeni, Meta Tahlil Metodu

1. Introduction

The rising rate of divorce in our era has led many experts to be involved with the issue of divorce. In many cases, some experts even considered it as a sign of the family segregation in the coming years. Often it is said that today the people turn to marriage with less concern compared to the last, because, divorce is as insurance and when they face with problems in marriage they could easily abandon it. Statistical reports presented by the various global organizations and also institutions in Iran show that, in recent decades, divorce rate has considerably increased such that it has been considered as a major social issue. Scholars and researchers have tried to identify the various causes and roots of this social issue, which is of negative views in social traditions, and propose fundamental solutions to this question.

2. Methods and Discussion

There are numerous views and ideas about the phenomenon of divorce including sociological and psychological as well as biological perspectives.

2.1. The sociological approach

Sociological studies show that different causes and motivations of divorce in different social systems may be similar in some aspects and dissimilar in the others. In other words, several causes are related to community structure and social system and of collective character, while the other are related to the individual characteristics of the couples and their families' condition, therefore vary from person to person (Taghavi, 2002).

A. Social factors

These factors have a social or group character and are of social systems nature. Social factors of the marriage segregation through divorce are numerous, and the followings are among which:

A.1. Urban development

Social studies indicate that the urbanization and urban development correlates with the increase in divorce. It is said that in the absence of the traditional hinders in the cities, increasing education especially for women, and availability of employment opportunities and emotional disharmony among couples along the other factors make divorce to be common in cities more than rural and traditional communities.

A.2. Industrialization

Industrialization of society through the development of industry has been operative in family breakdown. The mechanism of influence of industrialization on the family is such that pulling out the women from the houses by creating a new job opportunities, also pushing villagers into cities. Families are divided and the traditional relationships are disrupted, thus it helps to increase the divorce (Saei Aras, 2003: 2004).

A.3. Extension of nuclear family

By expanding the social changes and the developing urbanization and industrialization of the societies, the families' structures are also changed gradually and transformed from traditional extended families to the independent nontraditional nuclear families. In this transformation, nuclear family lose the support and involvement of the extended families as well as the influence of the kinship networks in its affairs and confront with problems because of the family discrepancies, also the economic and psychological independences of the couple obviate the obstacles in divorce, considered in the past, and therefore the divorce has been common. Another reason increasing divorce among current nuclear families is the interference created by the third persons could be either from the both couples' families.

A.4. Women's knowledge and employment

Among the reasons increasing divorce indirectly are awareness, knowledge and employment of women in divorce. It is extracted from the jurisdiction offices statistic reports that the rate of divorce among literate women is more than for the women who are illiterate. The indirect impact of women's knowledge and employment on divorce could be described such that when a woman gets a relative independence due to her work, and because of social awareness, she want to maintain her independence, thus, acting against the patriarchal ideals of her husband which in turn the social conflicts arising from the above situation leads to discrepancy and divorce. Other social factors can be social freedom for women, burlesque, religious prejudicing and awareness about women's rights.

B. Economic factors

Based on numerous performed studies, many families' stress is economic based; issues related to fiscal shortages, financial situation such as poverty, low purchasing power, failure to pay alimony and etc. Many sociologists and economists such as Saint-Simon, Adam Smith, and specially Marx accepted that the impact of economic factors in social life of human beings is undeniable, and many communities are based on economy. Many thinkers believe that the ravages of the economic system will result in the inability to control the atmosphere in the homes appears to be some turmoil within the families. The economic problems which are the roots of many divorces are due to the unemployment and inclination of a high percentage of these people towards addiction.

C. Cultural factors

Cultural context of divorce are from the religious, ethnic and values of community that is particularly of great importance. There are many cultural factors that lead to divorce among which the most important ones are: social, economic and cultural bases, changes in social and cultural structures, the spread of relativism and rationalism, anti idealistic manner, reducing negative attitudes toward divorce and the growing acceptance of divorce.

C.1. Social- culture base

In the traditional society, choosing wives were done by parents and the choices were limited often in the close families and neighborhood which were from the same social class. In addition, local comprehensive communication between them made previous knowledge, beside this factor, "family girls" had also the kinship and inbreeding advantages considered as the social cultural factors could be important in solving family problems and challenges, however, the choice of a spouse either by women or men has not the previous merits anymore, and they select their spouse while they are circumstanced by sensations and emotions and pay less attention to social and cultural homogeneity. Spreading friendships on telephone, superficial acquaintances, marriages through internet, and absentia marriages are social and cultural factors of divorce.

C.2. Independence and individualism

Overcoming of the independence culture in recent decades has numerous impacts on family and the community. The social independence can be achieved by selecting the profession and then marriage and having family. When these people are deprived of their parents and feel they are alone, they usually face with the insoluble conflict leading them to delinquency and failing marriage, and one of the most important features are to lose correlation between the groups and creating new bounds. While every independent family, in the past, just made up of a couple, however, strong boundaries did not separate them from their relatives.

C.3. Anti-Idealism

Despite that the idealism has an important influence on the creation and success, idealism as a legendary and unrealistic look to the life could be resulted in increasing level of expectations and despair as well as frustration. In the past, marriage was considered as critical and significant for every human life, and was trying to depict a realistic picture of life to youths. In the past decade, idealistic and romantic approach to the marriage has been changed such that the youths, to marry, search their partners in the heavens, and pursuing complete bless. But in real, life has depicted facts differently which is in contrary to the expectation for which they are not trained.

C.4. Reducing negative attitudes towards divorce or the social acceptance of increasing trend of divorce

The significant reason causes increase in the rate of divorce in the twentieth and early twenty-first centuries is the ever growing social acceptance of divorce. This growth, in various countries, is due to the reduction of negative attitudes towards divorce. Divorce is expected in unfavorable conditions of marriage based on unreasonable and illogical cases from the beginning such that its occurrence is predictable from the beginning and even if it does lead to dissolution of marriage and matrimony life is being continued finally it leads to hide divorce.

3. Theory of matched partner, network theory, exchange theory

From the perspective of matched partner theory, the strength of the family is due to the same features of the couple. In other words, non-parallelism between couple is the source of family conflicts. According to Hill's thought, people want to choose a partner with whom they are in harmony and if this rule not regarded, couples are affected by conflict and finally the separation is unavoidable.

From the perspective of the exchange theory, relationship between husband and wife is considered as a trade starts from the life beginning. Accordingly, the cost and rewards inequality between couple's results in feeling of injustice and inequality in the exchange and eventually break interactions of couples are inevitable (Jalilian, 1996).

According to the network theory which is based on kinship relationship and family relations, the more the internetwork relations are lower, the better the couples doing their tasks. So if the network is strong, the spouse can not adopt the necessary decisions, since they should act based on network conditions and qualifications, and accept the involvement of others in their life. This can create situation in which conflicts arises in the family and as the result of the families' involvement the dissolution is expected (Moltaghet, 2002).

3.1. Psychological approach

In the psychology domain, the perspectives considered in the divorce phenomenon are of individual and personality aspects which also regarding mental disorders on divorce as follows:

A. Individual factors

Factors related to one of the spouse or their family's personal and psychological characteristics. The factors to be mentioned:

A.1. addiction

Addiction of any of the couples to narcotic drug and alcohol are among the major reasons in every society, especially in the urban communities, causes family to be collapsed. Sociological analyses indicate that the drug addiction and alcoholism may be more common in some communities and in a certain condition, however in the other shall be unimportant and not considered as a vital issue.

A.2. Misunderstanding

Sociologists believe that the lack of understanding between husband and wife are originated from the different social, cultural and intellectual levels of the couple or even their families, and/or the expectations from each other that make them indifferent to each other and family environment become unfriendly (Taghavi, 2002: 175).

A.3. Immaturity of couples

With the increase of nuclear families, involving in marriage demanding conditions beyond physical maturation, and both men and women should be equipped with the emotional skills in life, communication power, empathy and sadness feeling to each other and regarding rights, that is why by increasing the age of marriage, the chance to achieve the mentioned skills raised.

A.4. Unfaith

Among the reasons leading to divorce and separation in families is lack of loyalty of both or any of them to each another. In some communities, in the marital life, if the woman unfaith is proven, that is considered to be sufficient to permit divorce. Statistical reports show that in some communities, nearly 10 percent of divorces are due to the betrayal of one of the couples (Taghavi, 2002: 176).

A.5. Superficial love

Sociological studies show that many marriages founded based on seeming and momentary loves eventually lead to divorce because of moral disagreement, discord, and indifference (Taqva , 2002: 176).

Among the other individual factors can point to: lack of kindness, indulge in kindness, cold relations, non-moral norms, interpersonal conflict, interpersonal violence, or the long absence of any of the couples, individual corruption and diversion.

B. Mental or personality disorders

Another factor in divorce is the mental and character disorders. Some personality disorders such as antisocial personality disorders, seen in men, and others such as borderline personality disorders, which is more common in women, causes the conflict between the couples and in turn these inconsistencies result the disruption and finally divorce. Depression and anxiety are other factors lead to divorce. Many diseases seemed to be of physical ranging from respiratory disorders and stomach ulcers, cold pain and circulatory disorders and heart are associated to patient's personality and characteristics subjected to conscious and unconscious mind. Thus, it is of the most important in marital disputes.

B.1. Biological approach

Biological effects on divorce are reviewed in three categories of sexual problems, marriage age and sterility.

1. Sexual problems

Among the factors of a divorce, sexual dissatisfaction has two important features: first, couples often do not mention this matter due to ethical considerations, second, the psychological impact of sexual dysfunction in many cases is unconscious, so that couples do not aware that hating each other and a sense of dissatisfaction with life is rooted in a lack of sexual satisfaction. Hence, it is often diagnosed by experts. The impact of this factor is such that some experts on divorce, linked most divorces to this factor.

2. Marriage age

The age of marriage involved in divorce rate through some ways: first, social studies show that early marriage leads to divorce and the more the couples are younger in marriage, the more the marriage is unstable. Second, studies show that divorce is more common in the family in which the women are older rather than men. Third, if the man's age is far greater than the women the divorce rate increases. "William J. Goode"

3. Sterility and lack of children

In some cases, it has been observed that the separation between husband and wife is originating from having no children and being abortive any of them (especially female sterility). According to the statistics for divorce in 1973 in Tehran, the group of couples without children formed over 50 percents of the all (Taghavi, 2002: 175). Generally, the researchers conducted that for families founded more than 5 years and if they have no children and the sterilization is confirmed medically divorce is unavoidable.

4. Conclusion

The results of the studies on divorce issue indicate that several factors influence on. To determine the extent of influence of each factor requires extensive researches. In this paper, the factors were studied based on three theoretical areas and following results were obtained:

Sociological factors in a divorce include: transformation of the nuclear, fiscal pressures, the difference in values and beliefs, family interference, betrayal, addiction, unemployment, polygamy, existence of illicit sexual relations, women's employment outside the home, ideal patriarchy, excessive contact with friends and comrades, forced and reckless marriage, society industrialization, traditions, social wrong customs, the uncertainty during engagement, escaping from the role and responsibilities in family, marriage in absentia, a large amount of dowry, illegal relationships before marriage, differences in religion, illegitimate fun, false suspicion and paranoia, socializing with dishonest people, do not paying the alimony, unhealthy competition and rivalry, training differences in couples' families, women's seeking financial and social independence, prejudice, strict limitations on women, women's understanding of their rights, opportunity and personal reasons, lack of pre-marriage trainings, decreasing negative attitudes towards divorce or increasing social acceptance of divorce, differences in culture and social standing, urban development.

Psychological factors have been identified as: alcoholic drinks usage, irrational lavish, jealousy, having annoying habits and irascibility, violence, stress, lack of moral understanding and agreement between couples, mental illness, stubborn and childish behaviors, ignoring mutual respect, a desire for revenge, apathy to each other, aberrant expectations of spouses from each other, neglecting ethics, the proud boast by one of the couples, libel and slander, coercion and violence in family by the spouses, ignoring each other, creating unsafe conditions, discord in place to live, couples hatred to each other, women or men chronic illness, unsatisfying emotional demands, superficial love, personality differences or dissimilarities, lack of maturity and early marriage.

In the field of biological research, studies show that factors such as: lack of sexual satisfaction, age difference between spouses, having no children, and infertility affect the phenomenon of divorce.

REFERENCES

- Amatv, Paul (1998) "The consequences of divorce for children and adults" Translated by: Mahnaz Mohammadi zadegan, international relations PTA: First pub. Winter 2001.
- Taghavi, Nemato Allah (2002) "Population and family planning", Tabriz Jamee Pajoh Publication.
- Jalilian, Z. (1998) "Social factors affecting divorce in Tehran", M.Sc. Thesis Sociology, Allameh Tabatabai University in Tehran.
- Saei arasi, Iraj, "Introduction to Sociology and dysfunctional family pathology", University of Abhar Branch (2003).
- Moltafet, Hossein, "Analyzing factors in couples inclination to divorce in Darab City", M.S.c. Thesis Sociology University of Shiraz (2002).

BİOLİNGÜİSTİK BAKIŞ AÇISI ALTINDA DİL EDİNİMİ VE AFAZİ (SÖZ YİTİMİ) ÇEŞİTLERİ

LANGUAGE LEARNING IN THE LIGHT OF BIO- LİNGÜİSTİK VIEWPOINT AND TYPES OF APHASIA

ВИДЫ АФАЗИИ И ОВЛАДЕНИЕ ЯЗЫКОМ С БИОЛІНГВІСТІЧЕСКОЙ ТОЧКИ ЗРЕНИЯ

Yrd. Doç. Dr. Bülent ÇİFTPINAR*

Özet

Dil edinimi, bir başka deyişle, insanoğlunun anadilini edinmesi, bir yandan insanın başta gelen ayrıcalığını, diğer yandan da dil olgusunun önemli özelliklerini ortaya koyması bakımından ilginç, aynı zamanda da karmaşık bir konudur. Bu yüzden değildir ki ruhbilimcilerden dilbilimcilere, beyin üzerinde çalışma hekimlerinden eğitimbilimcilere kadar birçok bilim adamı yüzyıllardır bu konu üzerinde çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar sonucunda insanoğlunun dili nasıl edindiği konusundaki görüşleri bugün de geçerliliğini koruyan birçok kuram çıkmıştır. Her kuram dil edinim sürecini farklı bakış açısından açıklamaya çalışmıştır. Chomsky'nin dil edinimini biyolojik temeller ile açıklamasıyla bu alanda yapılan çalışmalar farklı bir boyut kazanmış ve beynin bölümlerinin dil edinimindeki işlevleri incelenmeye başlanmıştır. Bu süreç tıp, biyoloji gibi alanların verilerinden de yararlanan Nörolingüistik'in ortaya çıkmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu çalışmada, Chomsky'nin dil edinimi biyolojik temellere dayandırdığı görüşler ve beynin bölümlerinin süreçteki işlevleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: dil edinimi, dil-beyin, afazi (söz yitimi)

Abstract

The language acquisition in other words, mother language acquisition of human beings is not only an interesting but also a complicated topic with regard to present, on one hand the most leading privileged of human beings, on the other hand important aspects of language fact. Hence many scientists, from psychologists to

---

* Anadolu Üniversitesi Almanca Öğretmenliği Bölümü, bciftpinar@anadolu.edu.tr
Eskişehir / TÜRKİYE

linguists, from doctors, studying on the brain to pedagogists, have studied on this topic for centuries. As a result of these studies, many theories still keeping their validity about how languages are acquired have come into existence. Each theory has tried to explain language acquisition process in terms of their point of view. The studies in this field have gained various dimensions with Chomsky's explanation about language acquisition through biological foundations and functions of the parts of brain in language acquisition have started to be researched. This process has forced to the existence of Neurolinguistics which benefits from the data of medicine and biology. This study includes Chomsky's ideas about language acquisition which are based on biological foundations and functions of the parts of brain in this process.

Key Words: language acquisition, language-brain, aphasia

Giriş

Beyin, dil kullanma yeteneğinin saklı olduğu yerdir. Şu ana kadar yapılan tüm çalışmalarda görülmüştür ki, beyin denen muammanın tam olarak çözülmediği ortadadır. Dil ve beyin arasındaki bağlantıyı çözmek için, “sinirsel dil bilim” denilen “nörolingüistik” ile ancak mümkündür. Bu konudaki çalışmalar 1848 yılında ilk olarak ele alınmıştır. Sebebine gelince de; Phineas P. Gage adındaki bir işçi buna sebep olmuştur. Phineas P. Gage'in başından, Eylül 1848'de Cavendish/Vermont'ta demir yolu inşaatında ustabaşı olarak çalıştığı sırada, geçirmiş olduğu kaza sonucu, “sinirsel dil bilim” denilen “nörolingüistik” konusu üzerine gidilmeye başlanmıştır. Rivayete göre; görevi gereği, yeni bir demir yolunun geçmesi için kayaları patlatmak olan Phineas P. Gage, patlayıcıyı kayalardaki deliklere yerleştirirken barut alev almış diğer bir rivayette ise çıkan kavga sonucu patlayıcılar patlamıştır. Bu patlama sonucu çıkan enerji sonucunda, uzun bir demir çubuk Phineas P. Gage'in üzerine fırlar. Demir çubuk Phineas P. Gage'in sol üst yanağından girerek, alınının üst kısmından çıkar. Hiç kimsenin şahit olamayacağı acılardan bir ay sonra Gage konuşma ve duyularının hiçbirisine zarar gelmemiş biçimde ayağa kalkar. İşte bu kaza, bazı bilim adamlarını harekete geçirerek, bu konunun üzerine gitmelerine ve nörolingüistik yani sinirsel dil bilim üzerinde araştırmalara başlamalarına sebep olmuştur. Nörolingüistik temelde iki konu üzerinde durmayı kendine çalışma alanı olarak seçmiştir. Bunlardan birincisi dil edinimi “Spracherwerb”, diğeri ise dil kayıpları “Sprachverlust”. Dil edinimini sonraları tek başına olarak ele alınarak apayrı bir bilim dalı haline gelmiştir.

Dil Edinimi: “Spracherwerb”

Dil edinimi, ana rahminde başlayan ve tüm çocukluk, yetişkinlik hatta daha ötesini de etkileyebilen uzun bir süreçtir. Geçmiş yıllarda dil edinimi, genel olarak çocukların yaklaşık olarak on iki aylık iken ilk olarak bilinen sesleri ürettikleri zaman noktasıyla özdeşleştirilmekteydi. Ancak günümüzde dil edinim süreci bu dönemden daha önceye hatta doğumdan önceye dayandırılmaktadır. Gebeliğin yirmi haftası kadar erken bir andan itibaren fetüsün duyma sistemi yeterli derecede gelişir. Bu işlem *amniotik liquid* olarak adlandırılan bir sıvının sesleri filtrelemesiyle başlar. Fetüsün dünyası, birçok ses karmaşasıyla ve içinde yaşam bulduğu varlı-

ğın yani annenin sürekli kalp atışının ritmiyle onun vücudundan gelen homurdanmalar ile doludur. Bu sesler ilk işitsel uyarımlar ortaya çıkarır. Fetüsün duyduğunu bu seslerin en önemlisi filtrelenmiş dil sesleridir.

Altı aydan itibaren fetüs zamanın çoğunu duyduğu dilsel seslerin işlemeyle geçirir, annesinin sesine ve annesinin konuştuğu dile ya da dillere aşına olmaya başlar. Ayrıca seslerin tonlamasına ve vurgulamasına duyarlı hale gelir. Hamileliğin son üç ayında ise fetüs annesinin konuşmalarını dinlemekle meşguldür. Bu işlem fetüsün dış dilsel dünyaya hazırlanmasıdır, diyebiliriz. Dil seslerinin ne olduğu konusunda daha önceden deneyim yaşayan yeni doğan bebek, dünyaya insan konuşmalarıyla ve özellikle de annesinin sesine ilgi duyar. Fetüsün anne karnında yaşadığı bu deneyimler dil ediniminde oldukça önemlidir (Karmiloff ve Smith, 2001: 1- 2). Hatta dil ediniminin ilk evreleri olarak da ele alınabilir.

Çocuklarda dil gelişiminde bazen farklılıklar olmakla birlikte, bütün dünya çocuklarında ortalama olarak benzeri gelişim özellikleri görüldüğü günümüzde hemen hemen herkes tarafından kabul gören bir gerçektir. Irkı, rengi, yaşadığı sosyal çevre, tabiat ve iklim şartları ne olursa olsun yaratılış gereği ortak özelliklere sahip insanoğlunun, dil ediniminde ortak birtakım özellikler göstermektedir. Dil ediniminde bu ortak özellikleri Karata (2008) şu şekilde özetlemekte ve temel olarak açıklamaya çalışmaktadır:

- Evrenseldir. Herhangi bir dili ana dili olarak öğrenmeye fiziki bir engeli olmayan her çocuk, dünyadaki bütün dilleri öğrenmeye istidatlıdır. Ancak hangi dil ortamında büyürse, o dili ana dili olarak edinir.

- Sistemattiktir. Çocuk belli aşamalardan geçerek dilini edinir ve bu aşamalar dünya çocukları için evrenseldir. Yapılan hatalar bile sistemattiktir ve belli süreçler içerisinde anne-babanın hata düzeltmesine bağlı olmaksızın düzelirler.

- Dinleme ve anlama, konuşmadan önce gelir. Çocuk, konuştuğundan çok daha fazlasını anlar.

- Ana dil ediniminde çevre ve doğuştan gelen özellikler beraber etkilidir. Sadece birini dikkate alan ana dil edinim teorileri (davranışçılık ve ana dil teorisi “nativism”) eksiktir.

- Ana dil ediniminde, çocuğun zekâ seviyesi ve sosyo-ekonomik durumu gibi etmenlerin 5-6 yaşına kadar edinilen dilin %80 civarındaki bir bölümünü oluşturan sözdizimi, dilbilgisi kuralları, seslerin çıkarımı gibi pek çok konuda etkisi, yok denecek kadar azdır. Yani çocukların zekâ düzeyleri, sosyo-ekonomik durumları gibi etkenler ana dil edinim aşamalarında etkili değildir.

Lee’ ye (2006: 1) dilin biyolojik temelleri dil edinim sürecinde bu sürecin evresel olmasına önemli derecede katkıda bulunabilir. Burada kasıt dilin doğuştan edindiği değildir; Çünkü kesin olarak, dil öğrenilmelidir. Konu, dil öğrenme eğiliminin doğuştan olup olmadığı da değildir; dil öğrenmek için işlevsel bir beyne gereksinim vardır. Crain ve Martin’e (2003: 4) göre çocuklar dili çok hızlı öğrenirler, çünkü bu çocukların genlerinde vardır ve çocuklar dil edinim sürecinde kendisine rehberlik eden doğuştan donanıma sahip olarak dünyaya gelirler. Doğuştan bilgi, “Dil Edinim Cihazı” olarak (LAD - *Language Acquisition Device*) olarak bilinir. Tüm diller için ortak prensipleri de içeren bilgi ise “Evrensel Gramer” olarak (UG - *Universal Grammar*) bilinir.

Çocuklarda dil ediniminde doğuştan getirilen biyolojik temellerin varlığının ilk olarak ortaya atılması, Massachusetts Teknoloji Enstitüsünde dilbilimci olan Noam Chomsky tarafından gerçekleştirilmiştir. Chomsky, bu alandaki ilk çalışmaları yaptığı için, yapılan araştırmalarda karşımıza “Dil Ediniminin Atası” olarak da çıkabilmektedir. Chomsky’nin 1957 yılında yayınladığı, Sözdizimsel Yapılar (*Syntactic Structures*) ve 1965 yılında yayınladığı Dil Edinimi Teorisinin Yönleri (*Aspects of the Theory of Syntax*) isimli kitaplarında, dil ediniminin biyolojik yönüne ağırlık veren çalışmaların yoğunlaşmasına sebep olmuştur. Bu nedenle dil ediniminin biyolojik temellerinin kavranması açısından sözü geçen Noam Chomsky’nin önderliğini yaptığı “Biyolojik Temelli Kurama” burada değinmekte yarar vardır.

Dil Ediniminde Biyolojik Temeller ve Chomsky

Bu kuram dil gelişimini biyolojik ve psikolojik temellere bağlı olarak açıklar ve “psikolinguistik” kuram olarak da adlandırılır. Bu kuram dil edinim kuramları içerisinde en çok rağbet göreni olmuştur.

Chomsky’nin dile bakışı ve dil edinimi sürecinde görüşleri kendisinden önce gelen dil bilimcilerden oldukça farklıdır. Chomsky’ye göre dil, kültürün ve toplumun ifadesi değildir. Dil bir bakıma genlerimizin ifadesidir ve dil yetisi insanların beyininde kalıtsal olarak bulunmaktadır (Choubsaz, 2010: 176). Diğer bir ifadeyle; çocukta, doğuştan dil edinim aracı, dil öğrenmeye hazırlayan sinirsel programın var olduğudur (Kandel, 1995: 638). Chomsky’ye göre insan “Dil Edinim Cihazı” olarak adlandırdığı bir düzenle, dil öğrenmek üzere programlanmış olarak doğar. Zihinsel gelişimini tam olarak tamamlamamış bir çocuğun birkaç yıl içinde dili edinmesi mümkün değildir. Bu ancak çocuğun doğuştan getirdiği ve dile özgü kuralları içinde barındıran içgüdüsel bir sistem sayesinde gerçekleşmektedir. Bu sistem, çocuğun yakınında konuşulan dili içselleştirmesini, kurallarını anlayıp öğrenmesini, sonra da uygun kurallar ile konuşmasını sağlar. Bu mekanizma sayesinde, tüm çocuklar aynı aşamalardan geçerler. Ve çocuğun, biyolojik olarak belli bir düzeyine geldiğinde, tıpkı yürümeyi öğrenir gibi konuşmayı öğrenmesidir, Chomsky’nin savı böyledir.

Chomsky dil edinimindeki çalışmaları dışsal dili (*externalized* veya *E-language*) içsel dilden (*internalized* veya *I-language*) ayırıştırma yönünde olmuştur. Chomsky’ye göre dışsal dil yaklaşımı cümleleri toplar bunları zihinden bağımsız olarak değerlendirir ve bu cümlelerde bulunan gramer kurallarını değerlendirir. Buna karşın içsel dil ise, bir konuşmacının dil hakkında ne bildiğini ve bu bilginin nereden geldiğiyle ilgilenir. Dili dışsal bir özellikten daha ziyade insan aklının bir özelliği olarak ele alır. Daha değişik bir ifadeyle dil, insan beyininde ya da aklında temsil edilen bir sistemdir. Bu nedenle, Chomsky dil ediniminde ilk olarak dil bilgisinin neyin oluşturduğunu keşfetmekle ilgili çalışmalara yönelerek, bu sorunun cevabını aramıştır (Cook ve Newson, 2007: 13).

Doğuştancılık: “Innativism”

Dilbilimci Noam Chomsky çocukların biyolojik olarak dil için programlandığını ve dilin diğer biyolojik fonksiyonlar gibi aynı yolla çocukta geliştiğini iddia eder. Örneğin, her çocuk yeterli besin ve rahat hareket etme olanağı sağlandığı

taktirde yürümeyi öğrenecektir. Çocuğa öğretilmesi zorunlu değildir. Yürümeyi her çocuk hemen hemen aynı yaşta öğrenir ve yürüme bütün normal bireylerde aynıdır. Chomsky için, dil edinimi de buna çok benzerdir. Çevre yani çocuklarla konuşan kişilerin bulunduğu ortam temel niteliktedir. Çocuk ya da çocuğun biyolojik gelişimi geriye kalan işi yapacaktır bu da innativist yaklaşım (doğuşçuluk anlayışı) olarak bilinir. Chomsky bu teorisini taklit ve davranış şekillendirmeye dayalı davranışçı öğrenme teorisinin yetersizliğini görmesi üzerine öne sürmüştür (Lightbown ve Spada, 1999: 15).

Chomsky doğuştancılık kavramını şu şekilde özetlemektedir: “Nasıl ki çocuğun vücudu uygun beslenme ve çevre uyarıcıları sağlandığında önceden tespit edilen bir yolla büyüyor ve olgulaşıyorsan dil edinimi de çocuğun yaptığı bir şey değil aksine uygun çevreye yerleştirilen bir çocuğun gösterdiği bir şeydir”.

Lightbown ve Spade (1999: 17) Chomsky'nin doğuştancılık görüşünü destekleyen bazı durumları şu şekilde özetlemiştir:

- Hemen hemen bütün çocuklar kendilerinden çok karmaşık bir şey istenmedikçe bir gün bir şekilde ana dillerini öğrenirler. İşitme engelli olan çocuklar, işaret dilini öğrenecektir. Hatta bu çocukların dil edinim süreci duyan çocuklarınkine benzer bir hal alacaktır. Zihinsel kabiliyeti sınırlı olan çocuklar bile oldukça karmaşık dil sistemlerini (kendileriyle konuşuldukları ve iletişime katıldıkları nispette) dahil edildikleri ortamda öğrenecektir.

- Çocuklar, kendilerinden dil gelişimlerini arttırmalarının ya da aksine dili dizginlemesinin beklendiği birçok farklı durumu da, ana dillerinin yapısıyla, öğrenirler. Çocuklar kelimenin farklı kullanılışlarını, yaratıcılığı, sosyal ortamda ne sıklıkla kullanıp kullanamayacaklarını, öğrenirler. Bütün bunları çevrelerinde konuşulan dil yoluyla öğrenirler. Bu da dilin zihinsel gelişimin diğer özelliklerinden farklı olduğu ve beynin farklı kısımlarına yerleştirilebileceği hipotezi için bir destektir. Modüler ifadesi beynin farklı bilgi ve öğrenme görevini üstlenen farklı “modülleri” vardır görüşünü tasvir etmek için kullanılmıştır.

- Çocuğun maruz kaldığı dil sonunda bilmesi gereken bütün dil kurallarını ve örneklerini içermez.

- Hayvanlar hatta başparmağı olan memeliler bile insanlardan eğitim alarak 3-4 yaşındaki bir çocuğun doğal dil kadar karmaşık olan semboller sistemini öğrenemez.

- Çocuklar kendilerine, kurdukları cümlelerin veya işittiklerinin hangisinin doğru ya da yanlış olduğu söylenmeksizin, dilin karmaşık bölümlerini öğrenirler.

Dil Edinim Cihazı (LAD – Language Acquisition Device)

Chomsky' ye göre çocukların zihinleri, çevresinden duydukları sesleri taklit ederek doldurulacak şekilde boş değildir. Bunun yerine Chomsky çocukların dil sistemlerini kendilerinin keşfedebilecekleri bir yetenekle dünyaya gelirler. Dil Edinimi Cihazı olarak adlandırılan bu sistem genel olarak beynimizin bir yerinde bulunan hayali bir kara kutuya benzetilir. Bu kara kutu, çocuğun dilin yapısını öğrenmesine yardımcı olur. Bu sistemin çalışması için çocuk, doğal olarak dille etkileşime geçmesi gerekir. Etkileşim süreci bu sistemi hareket geçirir. Sistem harekete geçtiği zaman, çocuk çevresinden edindiğin dil yapılarıyla doğuştan getirdiği dil

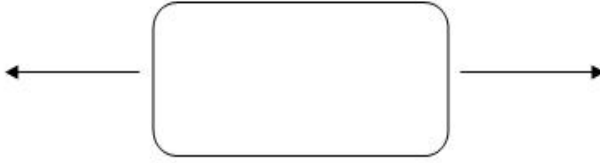
yapıları arasında karşılaştırmalar yaparak dil yapılarını keşfeder (Lightbown ve Spade, 1999: 16).

Evrensel Gramer (UG – Universal Gramer)

Dil yeteneği doğuştandır. Bebek doğuştan Evrensel gramerle donatılmıştır. Evrensel Gramer çocukların öğrendikleri dilin kurallarını özümsemesini sağlar. Çocuklar karmaşık olan dilbilgisini kolay ve hızlı bir şekilde öğrenirler. Çocuklar dil ile ilgili girdiler rehberliğinde dili öğrenirler. Beyin, dil edinimi için doğuştan donanımlıdır.

Çocuğun dil edinimi için getirdiği bilgi dil edinim cihazı (LAD) girdileri (ailesinden ve diğerlerinden) analiz eden bir araçtır. Bu dilsel girdiler, çocuk için, Temel Dilsel Veriler (PLD: The Primary Linguistic Data) olarak adlandırılır. Bu verilerin üzerine Dil Edinimi Cihazı bir takım gramer kalıpları oluşturur. Oluşturulan son gramer ise yetişkin gramer olarak ya da son durum adlandırılır (Crain ve Martin, 1999: 5). Bu süreci şu şekilde gösterebiliriz.

INPUT (Primary Linguistic Data) ADULT GRAMMAR Principles, Parameters

Chomsky'nin dil edinimi konusundaki görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür. Noam Chomsky temel görüşü; doğuştan dil edinim aracı, (insanları) dil öğrenmeye hazırlayan sinirsel programın var olduğudur. Chomsky, tüm dillerin altında yatan evrensel gramere dayandığı genetik olarak belirli kurallar sistemini varsayar. Chomsky'ye göre, dil kalıbı beyindeki özel bir "dil organı" tarafından kurulur. Chomsky, dil ediniminde çevresel faktörlerin önemini inkâr etmez. O'nun iddiası, dilin işlevini yöneten değişmez biyolojik sabitlerin var olduğudur. Teorisinin konuşulan dilin bireyoluşsal (ontogenesis) açıklamasında, Chomsky önceden var olan insanları dayanak alır; dil yapısı aklın becerilerinden biridir, türlerde ortaklıktır. Dil becerisi rasyonalist teoride iki temel işleve hizmet eder: Linguistik, verinin ön analizi için duyu sistemi sağlar ve olabildiğince sınırlı olarak gramerlerin belirli sınıfını tanımlayan şemalama sağlar. Her bir gramer, kısmi dilin teorisidir, cümlelerin belirsiz dizilişinin sözlü ve anlamlı özelliklerini belirtir. Her biri kesin yapıya sahip bu cümleler, gramer ile birlikte, oluşturulan dili kurar. Böyle oluşturulan diller, normal yolla "öğrenilebilir"... Bu bilgi, sonra, duyulanı anlamak için ve öğrenilen prensiplerin sınırlarından ve uyarıların kontrolünden bağımsız olarak, aklın diğer becerileriyle kurulmuş durumların biçim uygunluğu içinde, düşünce ifadesinin karşılıklı konuşulmasını sağlar.

Chomsky tarafından ortaya atılan "Dil Edinim Cihazı" ve "Evrensel Gramer" kavramları dil ediniminin insan beyninin incelenmesi gerekli kılınmış ve bu incelemelerle ışığında edinim sürecinin biyolojik temelleri açığa çıkarılmıştır.

Biyolojik Olgu Olarak Dil Edinimi

Çocukların dili edinimi süreçlerini açıklamaya yönelik çalışmalar biyolojik ve zihinsel kökenli olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bebekliğin erken dönemlerinde dil kanallarının olgunlaşması, dil ediniminde büyük rol oynamaktadır. Doğumdan önce neredeyse tüm sinir hücreleri oluşmaktadır ve beyinde gitmeye programlandıkları yerlere yerleştirilmektedir. Ancak kafa büyüklüğü, beyin ağırlığı ve sinir hücreleri arasındaki kimyasal ve elektriksel iletişime olanak sağlayan beyin sinapslarının zihinsel hesaplamalar yapmaya olanaklı kıldığı beyin korteksinin kalınlığı, doğumdan sonra da bir yıl içinde hızla gelişmeye devam etmektedir. Sinapslar 9 aydan 2 yaşa kadar artmaya devam ederek bu sürecin sonunda herhangi bir yetişkinde bulunan iki katına ulaşmaktadır. Bebek 9 ila 10 aylıkken beyin metabolizması yetişkin beyninin metabolizmasıyla aynı düzeye ulaşırken, 4 yaşında zirveye varmaktadır. Bu yaştan itibaren de hücre ölümleri gerçekleşerek yetişkinlerdeki sinir hücresi düzeyine inilmeye başlanmaktadır. Bilim insanları, o yaşlarda beyinde gerçekleşen bu sinirsel etkinliğin mırıldanma, ilk sözcükler, gramer öğrenimi gibi yetilerin ediniminde önemli rol oynadığını düşünmektedirler (Ayhan, 2007: 11).

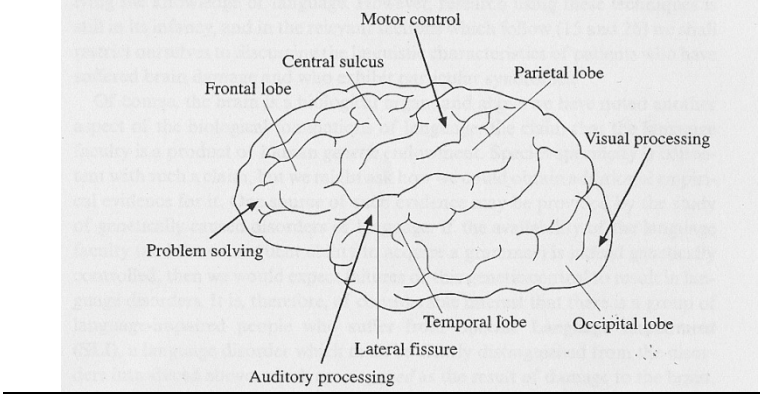
Dil ediniminin biyolojik olarak ele alınması, insan beynin incelenmesi gerekli hale getirmiştir. Bu temeli savunan görüşler çalışmalarını insan beyninin bölümleri ve görevleri üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmışlardır. Bu konuda yapılan çalışmalar ilk olarak beynimizin yapısının sağ ve sol küre olarak ikiye ayrılması ve her iki bölümün işlevleri hakkında olmuştur. Her iki bölümün işlevlerini Apelteuer (2001: 20) Tablo 1' de şu şekilde özetlemiştir.

Sağ Küre	Sol Küre
Ağırlıklı olarak <i>doğal sesleri</i> (İşaretleri) (Örneğin sohbet, havlama, kişnemek zil sesi, alkış) ve <i>Dilsel Sesleri</i> (Tonlama, duygusal ayarlamalar, somut, bağırımları ve Ritüelleri) ortaya çıkarır.	Ağırlıklı olarak, dildeki ses yükselmesi, kelime ve cümle bilgisindeki değişimleri, yazı dili gibi dilsel sesleri ortaya çıkarır.
Müzik seslerini işler: bilindik melodileri tekrar tanır, şarkı tekrar eder.	Müzik seslerini işler bu da müzik parçalarının analizini yapmasına olanak sağlar.
Konuşmayı bastırır.	Duygusal hisleri bloke eder.
Zamansal uyumu mümkün kılar: Geçmiş zaman, öznel zaman...	Zamansal uyumu mümkün kılar: Gelecek zaman, nesnel zaman...
Sezgisel – betimsel düşündür.	Analitik – soyut, mantıklı ve doğrusal düşündür.
Sağ beyinciğin yaralanması: Aprosodie: Duyguları tanıyamama ve ifade edememe. Agnosie: Yüzleri ve jestleri tanıyamama.	Sol beyinciğin yaralanması: Aphaise: Birbiriyle bağlı olarak konuşamama ve anlaşamama.

Tablo 1: Beyin Kürelerinin İşlevleri

Beyin birçok katmanda oluşan oldukça karmaşık bir organdır. Bu karmaşık yapının içinde insanın konuşma edinimi sağlayan bazı bölümlerin olduğu şüphesizdir. Dilin biyolojik yönünü anlamak ancak beynimizdeki bulunun organlarının dil konusundaki işlevlerini anlamaktan geçmektedir.

Çeşitli beyin hasarlı hastalar üzerinde yapılan çalışmalar beynin farklı bölgele-
rinin farklı işlevleri olduğunu gözler önüne sermiştir. Beynimizin farklı bölgeleri
problem çözme, duyma, görme ve motor kontrol gibi birçok görevi yerine getir-
mektedir. Beynimizin lobları ve işlevlerini Radford vd. (1999: 13) Resim 1’de şu
şekilde resmetmiştir:

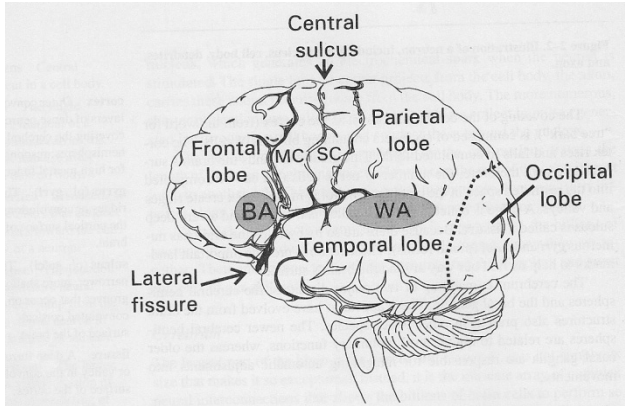

Resim 1: Beyin Lobları ve İşlevleri

Yüzyıllardır genel olarak beynimizin sol küresinin temel olarak dil ile ilgili özelliklerin bulunduğu yer olarak bilinir. Yetmişli yıllardan beri yapılan çalışmalar beyindeki dil bölümleri üzerinde yoğunlaşmıştır bununlar birlikte bu konudaki bilgilerimizde paralel olarak artış göstermiştir. Stromswold’a (1995: 860) göre daha önceki bilgilerin aksine beyin kürelerinin asimetrik olduğu bilinir ve bu asimetriklik sol kürede bulunan geniş temporal bölgeden kaynaklanır. Sağ kürede bulunan temporal lob hamileliğin on üçüncü haftasından itibaren gelişmeye başlar-ken sağ kürede bulunan temporal lob ise hemen on gün sonra başlar ve kısa süre diğer kürede bulunan temporal lobun boyutunu geçer. Beyin kürelerinde bulunan bu asimetriklik son zamanlara kadar özellikle konuşma sürecinden sorumlu olduğuna inanılan sol temporal lobun büyümesinden kaynaklandığı düşünülürdü. Ancak ağır şekilde işitme engelli insanlarda yapılan çalışmada hayli ilginç sonuçlar ortaya çıkarmıştır. Ses ve konuşmanın olmaması durumunda bile, bu insanlar işaret dilini kullandıklarında temporal lobda bulunan *selebral blood flow* bulunduğunu belirtmişlerdir (Akt. Nakipoğlu, 2003: 82).

Bu konuda son yıllarda yapılan araştırmalar doğuştan beynimizin her iki küresinin dil için hazır olduğu konusundaki önceki yıllardaki inanışlarımızın aksine, günümüzde sol beyinin madden doğumdan önce sadece konuşulan dillerde değil aynı zamanda işaret dillerinin ediniminde gerekli rol oynayan bir doku olan temporal lob ile dil için hazır olduğunu biliyoruz (Nakipoğlu, 2003: 82).

McLaughlin (2006: 48) beynimizin lobları ve ana noktalarını Resim 2’de şu şekilde resmetmiştir:

Resim 2: Beynimizin Lobları

Her kürede en öndeki bölgede bulunan ön lob, konuşma üretimini de kapsayan hareket etmek için birçok bölgeyi içine alır. Ön kıvrımda (*girus*) yer alan birinci motor korteks, temel olarak özel olarak istemli hareketlerden sorumludur. Genel olarak vücudumuzun ayaklarımızı ve bacaklarımızı gibi alt organlarını kontrol eden bu bölümün en üstünde, kollarımızı ve gövdemizi kontrol eden bölüm ise ortada, baş ve yüz gibi bölgeleri kontrol eden bölüm ise bu bölümün en alt kısmında yer almaktadır.

Broca bölgesi ise motor hareketlerde ve dil üretimi için temel bir rol oynar. Bu bölüm stratejik olarak birçok insanda tipik olarak genellikle baskın olan sol kürede bulunan ve dilimizi, dudaklarımızı kontrol eden motor korteksin ön tarafında bulunur.

Temporal lob ise dilimiz, konuşmamız ve duyumlarımız için oldukça önemlidir. Bu bölüm, temel işitsel korteksi, işitsel çağrışım bölgesi ve *Wernicke* bölgesi gibi birçok önemli bölgeyi içine alır.

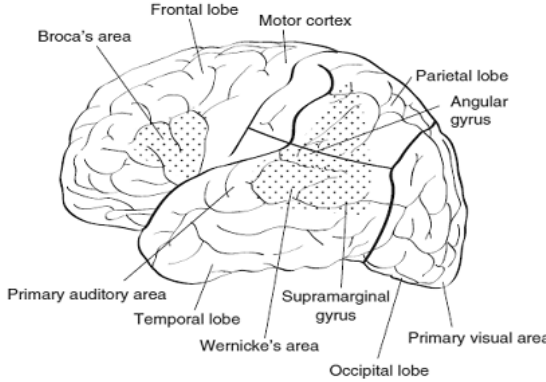
Temporal bölümünün en üstünde bulunan *Wernicke* bölgesi konuşma ve dil için özellikle önemli bir bölgedir. Konuşulan dilin yorumlanmasında ve tanınmasında önemli bir rol oynar. Başka bir deyişle kendi konuşmamızı ve dilimizin kontrol ve formüle edilmesinde temel rol oynar (McLaughlin, 2006: 49).

Tüm dil fonksiyonlarının insan beyninin eseridir. Çünkü beynin bazı bölgelerinin hasar görmesi bu durumu açık bir şekilde ortaya koyar. Bu açıdan bakıldığında beynin bölümlerinin bazı fonksiyonları yeri getirmede az ya da çok baskın olduğu bölümler bulunmaktadır. Dil kayıpları üzerinde yapılan çalışmalar, beyin fonksiyonları konusunda ilk bilgileri ortaya çıkararak bu alanda öncü olmuşlardır (Meibauer vd., 2002: 7).

Broca ve *Wernicke* alanında yapılan çalışmalardan bu yana, beynin belli bölgelerinde meydana gelen zararlar konuşma fonksiyonlarını olumsuz yönde etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Otopsi buluntuları dil için beynin sol lobunun temel teşkil ettiğini göstermektedir. Bu konuda yapılan ilk çalışmalar dil bozuklarıyla ilgili olan *Broca* ve *Wernicke* alanlarında yoğunlaşmıştır.

Dil Kayıpları (Sprachverlust)

İnsanlar konuşmayı dinlerken, sinyalleri kulak yoluyla işiterek önce beynin her iki tarafında bulunan işitsel kortekste *Hersch* bölgesine gönderilir. Sağ kulaktan gelen bilgiler direk beynin sol küresine ve sol kulaktan ise sağ küresine gider. Beynin bu bölümlerindeki algılama işlemlerinden sonra tonlama, ritim ve vurgu gibi özellikler beynin sağ bölümüne giderken mesaj içeren kelime bilgileri ise sağ bölüme gider. Bu iki tür bilgiler ayrı şekilde depolanabilirken ve her iki kürede *corpus callasoum* adı verilen bir fiber yoluyla birbirine bağlıdır. Kavrama genellikle *Wernicke* bölgesinde meydana gelir. *Angular girus* ve *supramarginal girus* dilssel bilgilerin görsel, işitsel dokunma yoluyla gelen bilgilerle bütünleştirilmesine izin verir. Söz konusu bölgeler zarara uğradığı zaman yazılı ve sözlü dili kullanmada sıkıntı yaşarlar. Ayrıca bu giruslar kelimelerin hatırlamada *angular girus* ve sentatik yapıları kullanmada *supramarginal girus* sorumludurlar. Genel olarak kelimeler ve anlamları temporal lobun her bölgesine depolanırken kavramsal bilgiler korteksin tümüne dağılırlar. Söz konusu bilgileri Resim 3’de inceleyebiliriz (Clark, 2009: 359- 360).

Resim 3: Beynimizdeki Temel Konuşma Alanları

Afazi (Aphasie)

Beyinde meydana gelen hasar, sol *hemisferde* bulunan konuşma merkezini etkilemişse, hastada konuşma bozuklukları oluşur. Bu bozukluklar konuşma, anlama, yazma ve okuma yeteneğinin kaybı olarak görülebilir. Bu hastalığa literatürde *afazi* denilir (Sadiyeva, 2004: 220).

Afazide görülen dil bozukluklarının ortaya çıkışını belli bir yaş ile ilişkilendirmek doğru olmaz. Çünkü *afazi* bir hastalık değil beyin hasarının gözlenen semptomlarından biridir. *Afazi*, çoğunlukla beyin-damar hastalıkları sonucu ortaya çıkar. En çok orta *serebral arter lezyonları*, *tromboemboliler*, *intracerebral* veya *subaraknoid* kanama yapan nedenler ile beyin tümörleri, kafa travması, enfeksiyon hastalıkları veya apseler, ilerleyici ve hasar verici beyin hastalıkları, devamlı olmayıp aralıklarla görülen ateş, nöbet gibi hastalıklar *afaziye* neden olarak görülürler. Çoğunlukla yetişkin ve yaşlılarda görülse de gençler ve çocuklarda da ortaya çıkabilir. Bu yüzden, *afazi* sadece ileri yaş grubunu etkileyen bir dil bozukluğu olarak anılmaz ama iyileşme sürecinde yaşın önemli bir faktör olduğu bilinir. Özellikle

ergenlik öncesi dönemdeki çocuk ve gençlerde en ciddi *afazi* belirtilerinin bile iyileşme olasılığı çoktur. Orta yaş grubunun iyileşmesi göreceli olabilirken, daha yaşlıların tümüyle iyileşmesine oldukça seyrek rastlanır. Hangi tip *afazi* olan olgunun iyileşebileceğini kestirmek de diğer bir güçlüktür. Erken evrelerinde bazı *afazi* tiplerinde diğerlerine göre daha çok iyileşmeye rastlanabilmektedir. Dolayısıyla, iyileşmeyi olumlu ya da olumsuz etkileyen en önemli nedenler yaş ve afazinin tipi olabilirken, hasar yeri (lokalizasyon) ve oluşumun üzerinden geçen zaman gibi diğer etkileşimlerin de ileriye yönelik iyileşmeye önemli bir etken olabileceği unutulmamalıdır (Maviş ve Özbabalık, 2006: 4).

Afazi hastalığının belirtileri Eicher'e (2003) göre şu şekilde sıralanmaktadır.

Kelime Bulma Rahatsızlığı

Afazi hastaları, cümlelerde eksik kelime ya da bir sözcüğe anlamca çok yakın kelimeler kullanıldığı zaman duraksarlar. Bu nedenle hastalar kelimeleri saptırır; örneğin "sandalye" kelimesi yerine "bank" kelimesini kullanabilirler. Bu sapma daha önemli derecelerde de olabilir ve böyle olduğu zaman gerçek anlamdan tamamen uzaklaşabilirler (mesela "sandalye" yerine "yıldız" derler). *Afazi* hastaları kelime bulma sorunlarını sık sık başka açıklamalar yaparak telafi etmeye çalışırlar. Örneğin; "sandalye" kavramını kullanmak yerine başka bir açıklama yapıp "üzerine oturlan şey" derler. Kelimelerin ses yapısında sapmalar ortaya çıkar, böylece hasta konuşurken kelimelerdeki sesleri söylemeyebilir, ses ekleyebilir ya da sesleri karıştırabilir. Çoğu kez kelimenin gerçek anlamı hala anlaşılabilir durumdadır, fakat bazen anlaşılabilir ve o zaman yeni kelimeler bile üretilebilir ya da hiç anlamayan kelimeler kullanılabilir (Örneğin; "durum" yerine "turum").

Telaffuz Rahatsızlığı

Afazi hastalarının konuşması çok sorunlu olabilir. Telaffuzları kötü etkilenir. Her kelime için mücadele veriyor gibilerdir. Konuşma esnasında sesler birbirine karıştırılır.

Grammer Sorunları

Bazı *afazi* hastaları kendilerini sadece ayrı ayrı sözcükler yardımıyla ifade edebilirler. Cümle yapısı aslında kaybolmuştur. Bazen de cümlelerin yapıları kolaylaştırılmıştır. Cümleler kısa tutulur, yanlış cümleler kurulur ve cümle içindeki sözcüklerin birbiriyle uyumu hatalı olur.

Yazma ve Okuma Sorunları

Harfler ve kelimeler ayırt edilemez. Okuma-anlama ilişkisi kısmen ya da hiç kurulmadığı içi harfler ve kelimeler sadece bazen anlaşılırlar. Bu nedenle metinler artık anlaşılmaz. Yazarken çoğu zaman farklı sesler için uygun harfler seçilemez.

İletişim Sorunları

Hasta, konuşma ve dinleme arasındaki akımın zamanını ayarlamakta sorun yaşar. Konsantrasyon sorunları vardır ve birden çok insanın katıldığı konuşmalarda konuşmaya ayak uyduramaz.

Afazi rahatsızlık alanları Eicher Tablo 2'ye (2003) göre şu şekildedir:

AFAZİ RAHATSIZLIK ALANLARI

KONUŞMA	ANLAMA	YAZMA	OKUMA
KELİME BULMA	TELAFFUZ	GRAMER	HARFLERİN TANINMASI
SESLERİN KARIŞTIRILMASI	KONUŞMA MELODİSİ		İLETİŞİM DAVRANIŞLARI

Tablo 2: Afazi Rahatsızlık Alanları

Fakat dil sadece konuşmak, anlamak, yazmak ve okumak değildir; sohbet etmek ve konuşmayı takip etmek de hasar görebilen önemli fonksiyonlardandır.

Afazi türlerini sınıflandırmak tıbbi belirtileri belirli sendromlarla bir araya getirmek zor olduğu için zordur. Ancak genel olarak *Broca Afazi*, *Wernicke Afazi* ve *Global Afazi* olarak üçe ayrılır (Meibauer vd., 2002: 7).

Broca Afazi

Beynin biraz iç kısımlarında alın hizasında bulunan Broca bölgesinin ve çevresinin zarar görmesi sonucu ortaya çıkar. 1861 Fransız nörolog Paul Broca (1824-1880) inmeden acı çeken ve sadece bir sözcük söyleyen bir hastanın durumunu tanımlamıştır. Hastanın ölümünden sonra Broca hastanın beynini incelemiş ve aşağıdaki resimde gösterilen noktada sol beynin ön lobunda geniş bir yara (lezyon) bulmuştur. Broca bu olaydan beynin bu bölümünün konuşma üretmeden sorumlu olduğu sonucuna varmıştır. Daha sonraki yıllarda bu bölge Broca alanı olarak isimlendirilmiştir (Radford vd., 1999: 14). Bu tür hastaların genel özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

- Broca afazili (*expressive* ve *motorischer*) hastalar genellikle göze çarpan bir şekilde yavaş ve tutuk konuşurlar.
- Artikülasyon bozulmuştur, yani sesin çıkma sırasındaki geçirdiği evrelerdeki bozukluklar, hastalar telgraf şeklinde konuşur ve karmaşık yapılar için yetersizdirler; bazı sözcükleri sık sık tekrar ederler. Bu hastaların dili anlama konusunda fazla sıkıntıları yoktur (Meibauer vd., 2002: 7).
- Bu tür kişilerin konuşmasında dilbilgisi yapısı bozuktur ve tümcenin temeli olan isim ve eylem kullanımı olmasına rağmen önad ve adıl gibi sözcük kullanımı yoktur.
- Konuşma zorluğuna bağlı olarak hastalar konuşmalarında zorunlu olarak kısaltmalara gitmektedirler.
- Çok yavaş konuşurlar ve ilgili sesleri karıştırırlar bu yüzden cümledeki en önemli sözcükler olan isim ve eylemi kullanırlar (Bedir, 2000: 133).

Broca afazisi yaşayan bir hastanın konuşması yukarıda üzerinde durulan noktaların görülmesi açısından önemlidir. Aşağıda bu sorunu yaşayan bir hastanın konuşmasından bir kesit sunulmuştur.

I: Was machen Sie denn, wenn Sie nach Hause kommen?

P: Nur aufstehn, un hier äh Betten un hier Kaffee un un hier immer so helfen, arbeiten bier... un immer mittag Arbeit, ich weiss nich, das is so schlimm zählen, das genau ... Frau B. ...ne, Frau L. Gut, is gu, auch Arbeit immer ... un eins, zwei hier so hier Rek, Brett un das so hier so, un hier so Kartoffel un Rüben un alles, alles gut... so Gut ... so ist gut.. Heinrich auch selber koch, Heinrich auch selber koch, Heinrich prima essen, ja, nit Mann, gar nit Mann, un aber Heinrich is gut (Meibauer vd., 2002: 7).

Wernicke Afazi

Wernicke afazi türü alman nöropsikiyatr Carl Wernicke (1848-1905) tanımlanmıştır. Wernicke afazisinde lezyon bölgesi Wernicke merkezidir. Bu afazi durumunu yaşayan hastalar dil üretimi konusunda oldukça akıcıdırlar. Artikülasyon zarara uğramamıştır ancak konuşmada bazı duraksamalar oluşur. Bu tür hastaları ifadelerinde anlaşılmaz bir düzen, sözcük ve ses seçimlerinde hatalar görülür. Hastanın anlama konusunda problem yaşar (Meibauer vd., 2002: 7).

Bu tür hastaların genel özellikleri şu şekilde özetlenebilir:

- Hasta söyleneni anlayamaz. Bazı kısa emirleri anlayıp yerine getirse bile, daha karmaşık birkaç kademeli emirleri anlamaz.
- Wernicke Afazisi; Broca Afazisinin tersine akıcı bir afazisidir. Hasta bol ve akıcı bir şekilde konuşur. Fakat başkalarının söylediğini anlayamadığı gibi kendi söylediğini de anlayamaz.
- Hasta yazılı bir metni okuyup anlayamaz. Yazı yazabilir, fakat yazısı da konuşması gibi bozuktur.

Wernicke afazisi yaşayan bir hastanın konuşması yukarıda üzerinde durulan noktaların görülmesi açısından önemlidir. Aşağıda bu sorunu yaşayan bir hastanın konuşmasından bir kesit sunulmuştur.

I: Sie waren doch Polizist, haben Sie mal einen festgenommen?

P: Naja... das ist so ... wenn Sie einen treffen draußen abends.. das ist ja... und der Mann... wird jetzt versucht... als wenn er irgendwas festgestellt hat ungefähre ... ehe sich macht ich... ich kann aber noch nicht amtlich ... jetzt muss er sein Beweis nachweisen... den er nicht ... also ist er fest ... und hier sichergestellt festfemacht ... der wird erst festgestellt werden und dann wird festgestellt was isch dort vorgetragen hat .. nicht ... erst dann ... ist ein Beweis mit seinem Papier dass er nachweisen kann ... ich kann ihm aber nachweisen ... wird aber bloß festgestellt vorläufig ... aber er kann laufen (Meibauer vd., 2002: 7).

Global Afazi

Dilin tüm özelliklerinin ağır derecede etkilendiği lisan bozukluklarına global afazi denir. Global afaziye yol açan lezyonlar genellikle bütün bölgeyi kaplar; dolayısıyla da hem Broca hem Wernicke alanlarını içine alır. Bu nedenle hasta konuşmadığı gibi konuşulanı anlamaz, okuyamaz, yazamaz, tekrarlayamaz ve gördüğü cisimleri isimlendiremez.

Sonuç

Noam Chomsky'nin dilbiliminde yaptığı çalışmalar dil edinimi konusunda yapılan birçok çalışmaya esin kaynağı olmuştur. Chomsky, dil olgusunun yalnızca kendine has bir mekanizmayla açıklanabileceğini öne sürmüştür. Özellikle dil edinimi konusunda ortaya attığı doğuştancılık, dil edinim cihazı ve evrensel gramer görüşleri bu alanda ses getiren kavramlar olmuştur.

Chomsky tüm çocukların dil edinim cihazı ile dünyaya geldiğini öne sürerek tüm dillerde ortak bir kurallar sistemi olduğunu sonucuna varmış ve bu sistemi dil evrenselleri olarak adlandırmıştır. Dilin biyolojik ve genetik olarak programlanmış olduğunu savunan Chomsky, dil ediniminde doğuştan var olan bu mekanizmanın işlev kazanmasına olanak sağlamak için çocukluk döneminde çevreden uygun uyarcıların gelmesi de uygun ortamların yaratılması da önemlidir.

Dünyanın farklı noktalarında ve kültürlerinde yetişen değişik dilleri edinen çocukların dil edinimi konusunda göstermiş oldukları benzerlikler ve çocukların yapılandırılmış bir dile yeteri kadar maruz kalmadıklarında dahi belli seviyede dil edinmeleri Chomsky tarafından öne sürülen kavramları desteklemektedir. Özellikle insan beynin derinlemesine incelenmesi, nörodilbiliminin ortaya çıkması ve bu alanda yapılan çalışmaların artması sonucunda beynimizde bulunan bazı bölgelerin dil edinimi konusundaki önemi ortaya çıkmıştır. Broca ve Wernicke bölgeleri üzerinde yapılan çalışmalar dil kayıpları üzerine, biyolojik yönüne vurgu yapmıştır.

Çok önemli olan hazinemiz olan dili edinirken doğal sebeplerden yararlanırken, dil kayıplarında çevresel veya istem dışı yaşanan olaylar sayesinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle de, çözümü halen mümkün olmamış beyin dediğimiz organın önemi yadsınamayacak kadar gerçektir. Dış dünyamızda çözüm bekleyen birçok problemin varlığının yanı sıra iç dünyamızdaki ve onun en önemli yapı taşı olan beyin konusunda da çözüm bekleyen sorunlarla karşı karşıyayız. Ama iletişim denilen kavramın gerçekleştiği merkez olan beyin, tam anlamıyla anlaşılmasından sonra, dil ediniminin daha da kolaylaşabileceğini ve dil kayıplarının da kısa süreler içinde engellenebileceğini umuyorum.

KAYNAKÇA

Apeltauer, Ernst (2001). *Grundlagen des Erst- und Fremdsprachenerwerbs*. Berlin: Langenscheidt.

Ayhan, İnci (2007). *Öğrenme*. Bilim ve Teknik. Temmuz Sayısı Eki.

Bedir, Hasan (2000). *Beyin Hasarına (Broca ve Wernicke Bölgeleri Zarara) Uğrayan Kişilerde Dil Kaybı*. XIII. Dilbilim Kurultayı. 2000. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 133- 142.

Choubaz, Yasaman (2010). *Modularity of Mind*. The Journal of International Social Research. Fall 2010 V: 3, I: 14, 175-180.

Clark, V. Eva (2009). *First Language Acquisition (2. Baskı)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Cook, Vivian ve Newson, Mark (2007). *Chomsky's Universal Grammar*. Usa: Blackwell Publishing.

Crain, Stephen ve Martin L. Diane (2003). *An Introduction to Linguistic Theory and Language Acquisition*. Oxford: Blackwell Publishing.

Eicher, Iris (2000). *Sprachverlust: Aphasie und nicht: aphasische zentrale Sprachstörungen. Praxis für Stimm- und Sprachtherapie*. Akademische Lehrpraxis der LMU München. Zertifiziert Nach DIN EN ISO: 9001.

Karmiloff, Kyra ve Smith, K. Annetta (2002). *Pathways to Language*. London: Harvard University Press.

Kandel, Eric. (1995). *Essentials of Neural science and Behavior*. Stamford (CT): Appieton and lange,.

Karata, Cemal (2008). *Ana Dil Edinimi Mucizesi*. Genç Gelişim, Kasım 2008, S: 43.

Lightbown, M. Patsy ve Spade, Nina (1999). *How Languages Are Learned*. Oxford: Oxford University Press.

Lee, Bora (2006). *Dilin Biyolojik Dayanakları. Deneysel Kanıtlar, Dilin Doğuştan Olmasını Destekliyor Mu?* (Gökçen Yaşayan): Felsefe Ekibi Dergisi 2006, S: 3.

Nakipoğlu- Demiralp, Mine (2003). *Recent Findings on the Biological Bases of Languages*. Dil Bilim Araştırmaları. Boğaziçi Yayınları, 79-98.

Mclaughlin, Scott (2006). *Introduction to Language Development (2. Baskı)*. Usa: Thomson Delmar Learning.

Maviş, İlnur ve Özbabalık, Demet. "Yaşlılıkta Nörolojik Temelli İletişim Sorunları ve Dil ve Konuşma Terapisi". Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Cilt: 6(1), 1- 18, 2006 indeks: Tubitak -Ulakbilim Sosyal Bilimler Veri Tabanı (SBVT).

Meibauer, Jörg, Demske, Ulrike, Wolfgang G. Jochen, Pafel, Jürgen, Ramers, H. Karl, Rothweiler, Monika, Steinbach, Markus (2002). *Einführung in die germanistische Linguistik*. Stuttgart: Verlag J. B. Metzler.

Sadiyeva, Gülmira (2004). *Beyin Hasarı Geçiren Türk Hastaların Dil Bozukluklarının Dilbilim Açısından İncelenmesi*. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Dil Enstitüsü: S: 31, 219- 242.

Radford, Andrew, Atkinson, Martin, Britain, David, Claschen, Harald ve Spencer, Andrew (1999). *Linguistics: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.